

ДШ/44(4УКР)
ІК К 59

МИХАЙЛО
КОЗОРИС

ГОЛУБА
КРОВ

Д В О У — Л І М

МИХАИЛО КОЗОРИС

ГОЛУБА КРОВ

РОМАН

ЧАСТИНА ДРУГА

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

Редактор *Кравченко*
Техкер *М. Гулак*
Коректор *Штепан*
Обкладинка роботи *П. Дейнеко*

У редакційному бюро «Поступу» відбувається засідання правління видавничої спілки цієї газети. За столом голова спілки, посол Липницький, члени правління: його вуйко, під Покірний, його двоюродний брат, професор Лопата, та ще Струтинський і д-р Сливоцький, або директори фінансових інституцій. З боку знервованій головній редактор Макух.

Атмосфера натягнута, посол Липницький дується чорною хмарою.

— Як же буде, пане редакторе? Ви погоджуєтесь з вимогою правління і взагалі нашої партії, чи ні? Ви повинні це розуміти, що в нашому органі мусить бути те, що ми хочемо, і так, як ми це хочемо. Фактично ми за нього відповідаємо перед нашою партією. Коли ж в ньому мається порядкувати не лише незалежно від нас, але й проти нашої волі, тоді на лихо нам його фінансувати і клопатити собі ним голову?

Голос Липницького зраджує укриту погрозу. Покірний хитає сивавою головою на знак згоди.

— Інакше не може бути. Це зовсім слушно. — Шамкає беззубим ротом.

Макух відповідає, хвилюючись:

— Я не розумію, пане после, алеж у всьому мусить бути якась межа, поза яку годі дальше йти. Я знаю, що партія має свою мету, що до неї вона мусить стримітися, розумію, що орган має бути вустами партії — це так. Алеж, вибачте, я не можу свого ймення і свого прізвища виставляти на сором.

— На сором? Як це ви розумієте, пане редакторе? — дивується Липницький.

На обличчях професора Лопати і пона Покірного Макух бачить обурення. Він хоче говорити спокійніше, але

Його запальна вдача не піддається бажанню. Його обличчя горить.

— Я розумію це, панове, так, як воно є в дійсності. Я прединь є головний редактор, і, як такий, я не лише відповідаю за газету перед офіційними органами, але й перед громадськістю. Я беру на себе відповідальність за її обличчя. Тим часом мені прямо приказують поміщати в нашому органі такі речі, які для поважного часопису не повинні мати доступу, які приносять йому сором. І я мушу протестувати проти цього, бо цього вимагає і моя особиста честь і честь партії. І я мушу сьогодні заявити категорично шановній управі, що, як довго я є головним редактором, я жадним чином не погоджуся в майбутньому на друкування в нашому органі таких статей, як др-а Товарницького.

Правління ображене, окремі члени з непорозумінням глядять один на одного.

— Чому? — гримає хмуро голова.

— Чому? Будь ласка, візьміть вчорашній номер «Громадської думки».

— Ах, ви на цьому базуєтесь? для вас «Громадська думка» авторитет? Дивно, ви прединь член нашої партії, — сердиться Липницький. Він нервого засвічує сірника, запалює папіроску й сердито ломить в пальцях недопалок патичка.

— Я, пане после, підходжу трохи інакше до справи. Для мене авторитет не газета, але те, що в ній написано. І коли автор статті поміщеної в «Громадській думці» має рацію, а в даному випадку він безумовно має рацію, то з тим, що там написано треба рахуватися. І справді, статті др-а Товарницького виявляють, що тема, про яку він пише, для нього terra incognita, і вони, як справедливо зауважує «Громадська думка», є конгломератом допасованих уривків із старих статей. Я завдав собі праці і перевірів, оскільки вірні ці закиди й переконався, що це дійсно правда.

Сьогодні, пане после, я мушу пригадати вам, що я з самого початку не мав бажання поміщувати ці статті, але ви вимагали рішуче цього. Я мусів уступити перед вашим авторитетом. А сьогодні мені, як редакторові, соромно показатися перед людьми.

Посол Липницький губить рівновагу, його клепаті брови то падають увниз, то підіймаються угору.

— Виходить, пане редакторе, ви є тої думки, що др-

Товарницький не доріс ще до вашої публіцистичної мудрости, — кидає Липницький їдко.

— Дозволю собі сказати шановній управі, що так. Може бути, що є якісь інші справи, в яких я, може, не дорівнюю йому, але коли ходить о справі журналістики, то я посмію вважати себе за компетентнішого. І я думаю, що це не лише моє переконання, але й шановної управи.

— Як так? — питають здивовано Лопата і Покірний.

— Так. Коли б шановна управа була іншої думки, тоді посадила б на редакторському кріслі не мене, а д-ра Товарницького. Я дозволю собі додати ще, що статті д-ра Товарницького не лише по суті не годяться, вони й щодо стилю і правопису одне непорозуміння.

— Як ви смієте ображати? — викрикує Липницький.

— Я не ображаю, я лише стверджую дійсні факти, що їх в кожній хвилі можна перевірити. І я це роблю не з якоюсь злобною метою, а тільки, щоб виправдати своє поведення.

— Я бачу, — говорить рішуче Липницький, — що ви, пане редакторе, і не думаєте зійти з своєї позиції?

— Не можу, пане после.

— Не можете?

— Ні.

У тій хвилі під Покірний випинає до Макуха сатирично всміхнене обличчя, підносить угору вказуючого пальця правої руки, наче б хотів комусь грозити, і шамкає беззубим ротом:

— Гм, добре, пане редакторе, ви заслонюєтесь статтями д-ра Товарницького. Але, будь ласка, з'ясуйте мені, як це ви зважились в наш орган впроваджувати небезпечні течії?

— Які, отче каноніку? — питає здивовано Макух.

— Які, які? Безбожність, прошу вас.

— Безбожність?

— Так, добродію. безбожність, — говорить Покірний з притиском.

— Наприклад? — дивується Макух.

— Прошу, а той допис про священника Петрашука?

— То ви, отче каноніку, вважаєте це за безбожність?

— А якже, пане редакторе, — з проповідницьким шатосом продовжує Покірний. — Ви ж священничий стан ображаєте, бо в тому допису сказано не лише про отця Петрашука. Там при кінці сказано і про загал священників, що це струн.

1 Вищий попівський чия

Коли так пише «Громадська думка», то це що інше. Але в нашому органі, — вибачайте.

— Оскільки я собі пригаду, там так не сказано.

— Нехай буде трохи інакше, здається, там сказано, що ми нулі у народній справі. Чи чули таке, панове?

— Навіть, коли б і так було сказано, то воно не втекло від правди. Я не заперечую, що є одиниці...

— То ви кажете, що це правда? — перериває піп Покірний і трясеться від обурення. Він хоче щось більше сказати, але слова застрягли в горлі, і лише поморщені губи рухаються беззвучно.

— Дозвольте бути не голословним. — Макух намагається знову говорити спокійно. — Ви, отче каноніку, є член народньої ради, будь ласка, загляньте в канцелярії у спис священників окремих повітів і до приміток біля кожного, і ви переконаєтесь, що може 2 або 3 відсотки йде на рахунок менш-більш активних, а решта нулі. Та коли б лише нулі.

— Це ви так говорите? Прецінь ми маємо теж свою історію! — піп Покірний трясє сухими руками, порскає слиною.

— Я так глибоко сьогодні не заускаюся, не торкаюся історії, я говорю про сучасність.

— От так бачите, от вам, ми нулі! — лепече ображено.

— Значить, пане добродію, ми всі тут, як сидимо, і я, і отець канонік, і професор Лопата, і пан директор Струтинський, і д-р Сливоцький, всі ми нічо не знаємо і не розуміємо. Ми всі повинні стати під вашу команду, опустити руки по швах і слухати, що ви будете ласкаві нам наказувати. А ви знаєте, що згідно з умовою ми маємо законне право дещо хотіти, дещо від вас, пане редакторе, вимагати, або...

Макух не може видержати того їдко-ігноруючого тону, з яким посол Липницький звертається до него. Зривається з крісла, дрижить на цілому тілі, потім знову сідає й перериває його слова:

— Ні, панове, я з вашим патріотизмом не можу погодитись. Я довго примушував себе, але далі не можу. Ми кричимо на всіх перехрестках, що ми працюємо для народу, що ми розпинаємося за нього, а в дійсності, що ми зробили? Ми досі не зуміли провести відповідної організації, дібратися до самого низу. Ми вміємо тільки кинути подачку деяким політичним спекулянтам, крикунам, підмастити сільським багачикам і при їхній допомозі робити крик. Ми хвалюємося читальнями, товариствами, а чи цікавиться хто

тим, чи вони доходять до низу, чи охоплюють вашу сільську масу, ту, що найбільше цього потребує, а не лиш вїйта, дяка і старшого церковного брата? Ми хвалимося різними подачками та допомагами, але чи ми даємо їм тим, що потребують? Ні, ми даємо тим, що ми їх потребуємо, і тільки тому, що ми їх потребуємо.

Покажіть тих свідомих борців з простолюддя. Де вони? Вони нам не потрібні, ми їх боїмося. А нам, інтелігенції, коли б сісти на добрій директурі, мати свою касу, свою виборчу округу. Мовчи сумління, бо ми беремо гроші.

І ви, панове, хочете того самого від мене, — а в противному разі грозите мені, що скажете: «до побачення?»

Добре, нехай і так буде. Отже, — до побачення, шановні панове, до побачення! Дякую за честь!

Він нервово бере капелюха, кланяється й виходить з бюро.

Всі мовчать, дивляться здивовано один на одного. Через деякий час голова ради перериває тишу:

— Значить, панове, справа скінчена.

— Скінчена. І хто був би сподівався? — додає піп Покірний.

— Так, хто був би сподівався? — погоджується Липницький.

— Ми витягнули його з нужди, ще студентом приютили в редакції, підтримували весь час, а він сьогодні ось якої заспівав. Молоде покоління, панове, гарне молоде покоління!

— Та воно мабуть і краще, — зауважує д-р Сливоцький. Він зробив те, чого й ми бажали, таким способом спростив справу. Для нарікань і для всяких криків з його боку шлях замкнений. Він сам сказав нам: дякую.

Липницький не може здержати обурення:

— Отже прошу! І це має бути поважна людина, член народньої ради, патріот. Як він висказується про нашу важку працю для народа. Та його треба як шкідливого виключити з партії. Геть його!

Він кидає блискавками з-під нахмарених брів, а його уста їдко скривлені.

— Добре, панове, з Макухом справа скінчена. Але кого ми тепер посадимо на його місце? — запитує з турботою директор Струтинський.

— Невже між нашими людьми ми не знайдемо відповідного чоловіка? — дивується професор Лопата.

Мовчанка, ніхто не робить жадної пропозиції.

— Ну, що ж, панове? — питає згодом посол Липницький. Усі мовчать, атмосфера натягнута, ніхто не хоче вириватися першим.

— Що ж, — перериває мовчанку професор Лопата, — коли ніхто не робить пропозицій, то дозвольте, панове, мені. Я маю на думці певну людину.

Він весь час дивиться в вічі послові Липницькому.

— Просимо, просимо! — бурмоче заспокоєний Липницький.

— А може, покищо здержуся, може хтось з вас, панове, зробить яку іншу пропозицію?

— Чого тут час гаяти? — нетерпеливиться д-р Сливоцький. — І так багато часу згаяли. Кажіть, пане професоре, кого ви думаєте?

— Я думаю д-ра Товарницького. Те, що він не подобається Макухові і радикалам, — це не аргумент.

— Певно, певно, — підтримує піч Покірний. — Чому ж би ні? Людина він елегантна, розумна.

— Щобільше, панове, — продовжує професор Лопата, — мені здається, що вся ця авантура з статтею в «Громадській думці» вона не без впливу Макуха. Скажімо одверто, він боїться конкуренції з боку д-ра Товарницького.

— Це можливо, панове, — притакує посол Липницький.

— Може, хто має іншу пропозицію, прошу.

Усі сидять мовчки. Струтинський переглядається з д-ром Сливоцьким.

— А в д-ра Товарницького вистачить часу, — запитує Струтинський, бажаючи цим поставити під сумнів кандидатуру, бо не рішається зробити це відкрито.

— Цьому можна зарадити. Я можу прийняти ще одного заступника, щоб д-р Товарницький мав більше вільного часу, — заявляє посол Липницький.

— Отже, панове, коли нема інших пропозицій, я поставлю на голосування. Хто за?

Під Покірний і професор Лопата підносять зразу руки, за ними пізніше д-р Сливоцький. Струтинський бачить, що він залишився один, теж підносить руку.

— Значить одноголосно. Професоре, будь ласка, візьми на себе сьогодні обов'язки секретаря і запиши в протоколі, що Макух відмовився від редакторства та що правління одноголосно вибрало на його місце д-ра Товарницького, який з першого повинен приступити до виконання обов'язків. Треба буде повідомити політичні органи про зміну редактора. І це було б усе.

— Ще одно, пане после, як з платнею? Чи д-р Товарницький погодиться на ту платню, що одержував Макух? Йому платили здається 350 корон?

— Це зрозуміло. Поперше, д-р Товарницький не така людина, що гониться за грішми, а подруге — наш орган не стоїть так добре матеріяльно, щоб міг більше оплачувати. Значить, панове, засідання закінчено. На добраніч, панове!

Липницький встає, подає руку Струтинському й др-ві Сливоцькому, одягається й виходить разом із Покірним і Лопатою.

Як вийшли на вулицю, під Покірний сідає на візника, залишаються самі Липницький і Лопата. Липницький посміхається задоволено й бере під руку професора Лопату.

— Знаєш, краще вийшло, ніж я сподівався. Дурак Макух погорячився, ну й зробив дурницю. Нехай тепер вилизує її. А ти, Михайле, знаменито поступив, зрозумів момент. Володко повинен тобі подякувати. Знаєш, мені незручно було його висувати, а так вийшло все гаразд.

— Тільки Струтинський чогось мнявся, — сміється професор Лопата.

— Він бачиш, все веде якусь опозицію. Треба буде при майбутніх перевиборах управи його установи знову підтримати його на директора. Ми його тим заспокоїмо.

— А Володко буде мати тепер міністерську платню, — жартує професор Лопата. — У народній раді 150 корон, у тебе в канцелярії 250, а тут 350, себто разом 750 корон на місяць і ще повне утримання у тебе. З такою платнею можна зовсім нобель жити.

— Це правда. Тільки шануйся, хлопче...

— Що, може зайдемо на коньячка? — питає, підморгуючи, Липницький.

— Не завадить після такого засідання трохи нерви зрівноважити, погоджується Лопата.

Він відчиняє двері ресторану й пропускає наперед Липницького, а потім заходить сам.

2.

На другий день ранком посол Липницький стукає до Олиної кімнати. Вона відчиняє двері в равній туалеті, просить. Батько бачить, що вона чогось невдоволена.

— Володко встав?

— Ні, ще. Він над ранком прийшов. Недавно очі затуливі.

— Це вже пізно, зараз дев'ята, — Липницький здивовано.

— Де це він блукав цілу ніч?

Оля мовчки дивиться на батька.

У тій хвилі одкриваються двері від спальні, появляється Товарницький в хатніх пантофлях і шляфроку.

— Добрий день! — Він цілує жінку, кланяється Липницькому.

— Ви, батечку, про мене питали? Я, бачите трохи загуляв. Зловила компанія і не вирвешся. — Він посміхається й зіває втомлено.

— Я мушу признатися, що я вчора, а властиво вже сьогодні не мав щастя. Знаєте, виграв був около шістори тисячі і...

— І що, програв?

— Програв до сотика¹, — додає з жалем.

— Стоїть перед тобою така купа грошей і через яку годину порожнє місце.

Липницький сміється голосно:

— Буває таке, і то доволі часто, на жаль. А найгірше з цього всего, що ти не виспався. А знаєш, чого я прийшов?

Він з усміхом дивиться на Володимира.

— Я прийшов поздоровити тебе з новою посадою.

— З новою посадою? Якою? — дивується Володимир.

— Ми зробили тебе редактором «Поступу».

— Як, навіть, не спитавши мене?

— Не було часу. Це все сталося несподівано. Зрештою ніхто не буде тебе силувати, якщо ти не захочеш. —

— А яка платня?

— Наразі 350, а потім побачимо.

— Що ж, добре. Гроші пригодяться. І це я знову маю певно вам завдячувати?

— Може мені, може ще кому. Справа не в цьому. Головне, що ти будеш редактором.

— А Макух як? Певно опирався, не хотів уступати?

— Попало тобі від нього. Казав, що твої статті зовсім не годяться, що в них ні змісту, ні стилю, ні граматики.

Володимир блідніє. Оля неприємно вражена, переводить погляд з батька на Володимира і нервово кусає губу.

— Хам! — кидає Товарницький, і глибока борозна вирізується поміж бровами.

— Такому Макухові нема що дивуватися. Само прізвище вже багато говорить. Таке поведення характерне для некультурної людини. Нічого. Цього я йому не забуду. Ми порахуємося ще колись.

¹ Шів копійки.

Він повертається сердитий і йде знову до спальні.
Іппицький підходить до дочки, гладить по голові, потім іде до себе й бурмоче щось під носом.

3.

Зaledве минуло півроку від шлюбу, а Оля вже невдоволена. Вона ходить сама по кімнаті, нудьгує. Володимир рідко буває дома. Вона щодня вистоює перед зеркалом, одягається, робить зачіску, старається бути елегантною і все це для кого? Для чотирьох стін? Він звичайно приходить тоді, коли вона вже в ліжку. Не піде вона сама до театру, чи на концерт без нього? А сьогодні після обіду, як він виходив з дому, вона розплакалася. Він запитував її, просив вибачення, і вона сказала йому все, що було в неї на серці.

Володимир обіцяв сьогодні піти з нею до театру, а потім відвідати кращі ресторани і кав'ярні, бо Оля так хотіла.

Тепер вона стоїть, то сідає перед зеркалом, робить туалету. Вже руки мліють, але вона хоче сьогодні бути імпозантною, хоче заінтригувати його.

Володимир приходить.

— Вже готова? Ще півгодини часу.

— Я зараз, ще хвилиночку.

Володимир іде до своєї кімнати, переодягається в чорне, чепуриться. Через чверть години він знову заглядає до Олі.

— Підемо?

— Я зараз, тільки волосся. Бачиш, таке вперте. Я зараз.

Володимир йде до буфету, випиває чарку, закусує. Він знає, що йти знову питати — даремно. Він нетерпеливий, ходить нервово, поглядає на годинника. Вже, мабуть, почато.

Оля з педантизмом закінчує туалету й виходить усміхнена.

Ідуть швидко на вулицю, кличуть візника, сідають.

Театр. Вони сидять у ложі. Володимир на людських очах припадає біля жінки. Оля задоволена, посміхається. Її пригадалися передшлюбні часи. Її тішать його старання, приймає з усміхом дрібні послуги від нього. Бачить багато знайомих. Вони вітаються з нею. Їй приходить розкланюватися на всі боки. Перекована, що зробила гарне вражіння.

Після театру йдуть до «Штуки». Володимир пропонує токайське. Музика чудесна, легка, весела, додає солодощів токайському в кришталевих чарках. Гості довколо елегантні. Вона кидає вишком погляди по залі. Бачить, що багато очей присосуюється до неї. Її це інтригує, підносить настрої.

Вони сидять покищо самі. Ззаду чудова пальма. Оля хотіла б побачити сама себе на її тлі.

Через деякий час до них присідається Володимирів знайомий, Коцовський, студент університету, з клясичними рисами. Олі дуже приємно познайомитися з ним, і ще приємніше бачити його поруч себе, дивиться на його чудові очі.

Їм надоїла вже «Штука», хочуть йти куди інде, в нове оточення. Володимир кличе кельнера, розілачується.

У тій хвилі надходять два знайомі, у товариському відношенні «ргіша». Вони вітаються з приємним усміхом цілують тепло ручку пані Олі. Пропонують перейти в окрему кімнату. Олі ніяково відмовитись, вони люди веселі, елегантні.

Йдуть до окремої кімнати, умебльованої затишно, вигідно. Нові гості дають цілий список доручень услужливому кельнерові. На столі появляється шартрес, мадера, коньяк, вишукані закуски.

Оля зразу весела, але потім їй надоїдає це все. Їй хочеться змінити, але бачить, що тут справа затягається надовго.

Володимир говорить щось на вухо кельнерові. Через хвилину появляються карти. Пробують нібито жартом. Від розігрітої крові живчики б'ють щораз жвавіше. Атмосфера стає палка, очі загоряються.

Грачі попадають в газард. Вони забувають про Олю тільки Коцовський, що не грає, намагається її забавляти.

Настрій у Олі падає щораз нижче. Бачить, що гарно початий вечір закінчується фатально. Вже перша година. Що їй тут робити?

Володимир згадав про неї, усміхається винувато.

— Ти втомлена, дорога, пізно вже. А я мушу ще тут залишитися, маю побачитись ще з деким у важливій справі.

Олі ніяково. Вона не знає, що йому відповісти. Володимир просить Коцовського відпровадити її додому. Оля здержує своє обурення, їй не хочеться зрадитися перед людьми. Вдає байдужу, збирається. Панове дуже тепло цілують її ручку, раді, що збулися перешкоди, й виводять її гарячими поглядами з кімнати.

Оля намагається бути веселою з Коцовським. У неї бажання зробити щось шаленого, щоб заглушити образ. На вулиці вона кладе руку йому під рамя й притягає ближче до себе.

Коцовський чуткий на таку розмову, притискається щільно до неї. Вона говорить весь час жваво, кидає пал-

кими поглядами, сміється бравурно, а перед очима темна прірва.

Перед брамою Коцовський гаряче цілує два рази її руку. Вона входить і довго чує на руді його гарячі губи.

У кімнатах пусто. Роздягається скоро. Сідає на ліжку, задумується. Довкола німі стіни.

4.

На горизонті народньої партії тривожні признаки. Десь далеко клубиться, клекоче, але все це поза лаштунками, таємно, щоб, борони боже, вороги не довідались.

Нараз, як грім з ясного неба, появляється нова газета «Праця», орган лівої національно-демократичної фракції з редактором Макухом. Старі, з Липницьким на чолі, хватаються за голови. Що, як, хто посмів? Це народня зрада! Розбивають єдиний фронт, і то в дуже критичний час.

Стара течія явно розколюється на дві, і з кожним днем все більше і більше переливається наліво.

Починалася критика на «Поступ», кількість передиматників зменшується. Становище загрозливе, прямо катастрофа. Сиві голови патріотів похилилися турботно.

Збираються, радяться, шушукаються по кутках. Треба якось поалагодити справу, не допустити до розколу. Що скажуть вороги?

Хтось радить випустити відозву. Інші заперечують, бо вона нічо не допоможе. Дехто радить скликати нараду всіх мужів довір'я. Липницький не рішається. Боїться таких широких зборів. Таку масу важко взяти в руки, може дуже легко впасти з маси терпке слово. Погоджується на збори широкої ради. Треба чим скоріше, щоб не було запізно.

Об'явлено про це в «Поступі», розіслано запрошення. Заворушилися верхи партії, як коли вітер війне понад лісом, то маса стоїть спокійно, лише верхи хитаються то сюди, то туди. Декілька днів перед зборами посол Липницький балакає з Володимиром:

— Як будеш? Чи відгризатимешся прилюдно? Коли вже рішишся не це, головне — триматися сміливо і з тактом. Треба тим показати свою вищість. Не треба гарячитися, ні заганятися.

— А може пройде все це спокійно, — думка Володимира.

— Цього не надійся. Макух не такий. Він, певно, схоче перед людьми показати себе мучеником. Треба бути приготованим на все. — Бачить, що Володимир опускає голову.

— Не треба брати собі цього дуже до серця. Хто має справу з політикою, той повинен бути приготований на те, що сьогодні він на столі, а завтра під столом. Вся штука в тому, щоб не дати довго тримати себе під столом.

Володимир мовчить, важить щось в думці. Губи дрижать, наче збираються щось сказати, але раптом ступаються, кам'яніють.

— Що ж ти думаєш, Володку? —

— Я не хочу непотрібно роз'яврювати справи. Яка з цього може бути користь? А на збори я не піду.

— Не підеш? Уступаєш перед ним?

— Я не уступаю, алеж не хочу йти на лайку. Я завтра лягаю в ліжку і хворію цілий тиждень. Я не хочу з хамами заводити базарну лайку.

— Це не гаразд? Ти ховаєшся. Прийдеться тоді мені самому витримати всю атаку, — говорить з докором посол Липницький.

— Я не просився на редакторство.

— Алеж ти користав з него, — Липницький жорстко.

Володимир мовчить. Примушує себе, щоб здержати слово на язичі, щоб не сказати щось терпкого.

Посол Липницький дивиться високо понад голову Володимира. На вустах у него їдка усмішка.

— Яюсь воно буде, — кидає байдуже. — Переходилося гірше, думаю, що й це яюсь промине.

Він махає рукою і йде до свого кабінету.

5.

На збори ширшої ради сходяться всі. Обі фракції, стара й молода мобілізували всі свої сили. Збори відразу розколюються на дві ворожі групи.

Збори відкриває голова, посол Липницький. Таємничим голосом підкреслює важливість моменту, в якому скликано збори. Нарікає, що нерозважні члени партії розкололи єдність, на втіху ворогам. Наслідки цього розколу вже позначилися реально, бо сойм, призначаючи субсидії для українських культурних потреб, в цьому році призначив менше грошей ніж минулого року.

Головно підняли голову русофіли, які стараються використати відповідний момент.

Липницький говорить спокійно, чітко. Він всі свої аргументи гуртує довкола Макуха, як полки довкола ворога, і зводить до того, що цілий розкол — це суто особиста

справа. Непоінформовані дали замилити собі очі, і пішли сліпо на створення фракції.

Заявляє, що на порядку наради тільки ця одна справа, яку треба обдумати всебічно, але спокійно, щоб рокові наслідки дотеперішньої помилки не відбилися катастрофічно на цій народній справі. Наприкінці говорить, що збори суто довірочні, що бути присутніми на зборах мають право тільки члени ширшої ради, та що хід наради повинен залишитися в тайні, бо цього вимагають тактичні обставини.

Як Липницький закінчив вступне слово, зразу з обох боків підноситься ліс рук, що просять голосу.

Промовці обох сторін намагаються обвинувачувати противну сторону і всю вину звалити на неї.

Старі весь час йдуть шляхом залякування. Один з їхніх промовців, за намовою Липницького, подає з достовірного джерела, що в короткому часі має бути зміна намісника, а ця зміна може потягнути за собою перевибори сойму, бо новий намісник задумає новий курс крайової політики.

У таку хвилину треба великої консолідації сил, щоб не дати вибити себе з зайнятих позицій.

Ця промова робить великий вплив навіть на членів лівої фракції, головні тих, що приїхали з провінції і не в курсі справ. Представники лівої фракції, між ними й Макух, закидають сімйовість у веденні громадських справ, змагання декого скупчити всі народні позиції в руках членів своєї родини, та підпорядковування громадських справ особистим інтересам.

Підкреслюють недоцільну зміну в особі головного редактора, при чому під адресою д-ра Товарницького від Макуха падає низка терких слів.

Посол Липницький дає довідку, що Макух сам зрієся редакторства, що ніхто його не думав усувати, що нового редактора призначено з konieczности, при чому покликається на протокол засідання управи і на присутніх членів управи.

Це значно охолоджує гарячковий настрій противників.

Після довгих балачок, що затягаються поза північ, представники лівих, приймаючи на увагу важливість даного політичного моменту, погоджуються на припинення фракційної роботи і органу «Праця» на таких умовах:

При майбутніх виборах партія погоджується половину мандатів передати кандидатам, що їх запропонує ліва фракція, а посаду головного редактора обіймає наново Макух.

Довкола двох цих умов йдуть ще довгі торги, але вкінці старі примушені прийняти ці умови.

Збори закінчуються розкаванням молодих, і поблажливою згодою старих та співом «Не пора».

На другий день в газеті «Поступ» появляється передова стаття посла Липницького: *В єдності сила*.

6.

Д-р Товарицький сидить у своїй кімнаті й нікуди не виходить. Офіційно він хворий. Він сидить у фотелі з опущеною головою. У голові юрба думок, мов отара овець товпиться одна через одну, біжать мов божевільні по хвилястій царині розуму, потім завертають назад і гострими ратицями калічать до крови круті шляхи нервів.

Він не може забути слів Липницького про промови на зборах. «З партії зроблено родинний загумінок. Не на родня справа, а власний плунок став ідеалом управи. Партійний орган перемінено в брукову шмату, в якій з Сократовою ліхтарнею не знайдеш крихти розуму й знання»

Такі слова впали там під його адресою. Володимир потрясає головою, наче кусливі комарі в'їдаються йому до крови, і він хоче одігнати від себе.

«Хами, знають тільки верещати й більш нічого! Лиш вони мають патент на опікунів народа, а більш ніхто. Політика не для них. Їм давай чорну раду. Що потрібно більше для юрби замурзаних хамів, що від них несе дьогтем і часником? Хочемо Івана, а не пана! — Це одно, що вони можуть ревіти. Лише, щоб не культурна людина. Ставай з ним перед одним шинквасом, тягни з одної кватирки, закускою часником, тоді ти брат і розумний та чесний патріот».

Володимир спльовує з досади і спирає голову на руки.

«Вони скинули мене з редакторства і посадили знову Макуха. Це ж поличник для мене. Від цієї приємності тєсть міг мене забезпечити, коли б був хотів. Але він, мабуть, не хотів задиратися й закріпив свою позицію коштом мого поличника. І вийшло, що вони всі чесні, гарні, розумні, лпш я... Ех, чорт побери їх з їхнім патріотизмом. Хай самі тягнуть патріотичну тачку. Я більше пальцем не кивну. Але з Макухом я ще поражуюся».

Володимир помалу заспокоюється, спирає голову на спинку й заплющує очі. Через хвилину появляється нова думка «Алеж тепер у мене 350 корон на місяць менше. Лихий його знає з тим життям. Кажеться, мав 750 корон на місяць, помешкання, їжу, прислугу й ледве кінці з кінцями зв'язував.

Шо ж тепер буде? Треба щось конче придумати. А тут, як на біду, у карти зарвався. Хоч головою в мур бий».

Зривається з фотеля, ходить нервово по кімнаті:

«От тобі ідеї, от тобі мрії... Абсурд... Життя — це вічна брехня й боротьба. Хто дужчий, той бере верх».

Входить Оля. Обличчя похудле, зів'яле, вуста апатично скривлені. В кожному русі крайня байдужість. Сідає коло фортепіана й закладає руки за коліна. Її ніщо не цікавить.

Володимир стає, дивиться на Олю, наче тепер щойно пригадує, що в нього є дружина. Її особа пробивається через хмару журливих думок і заставляє поцікавитись нею.

Згадує минуле і з п'яними білими чічками ясніють мить-хвилини. Іде ближче до Олі й кладе їй руку на плече. Йому хочеться зробити їй щось приємне й облегчити самому собі. Не знає як.

— Ти, Олечко, чого така?

— Яка?

— Така байдужа, втомлена.

— А ти це тільки тепер зауважив? — говорить рівнодушно.

— Бачиш... — Не знає, що сказати.

— А я вже привикла до цього.

Чує ноту жалю в її словах.

Володимир сідає біля неї й спирає свою голову на її рамя. Вона вдає з себе байдужу, погляд сковзається попри його коліна.

— Олечко! — він м'яко.

Їхні погляди зустрічаються. Його благальний, її холодний.

— Я винен перед тобою, прости, кохана.

Бере її руку, пестить, цілує.

У неї задрижали клішки, обличчя потягнулося. Хотілося схлинути. Перемагає себе й мовчки притулює свою голову до його.

— Знаєш, Олечко, треба буде нам виїхати звідціль на село на ферії, далеко від цих проклятих обов'язків і народніх торговидь. Побудемо там місяць-два, може, серце відсвіжить. Ти як думаєш?

— А ти куди хочеш? — вона тепліше.

— Кудись в гори, де мало людей, а багато тиші, сонця, краси.

— Добре, Володнику, поїдемо.

— Ти, Олечко, поговори з батьком. Знаєш, у мене нема грошей. Коли б так поїхати, чоловік багато дечого забув би.

— А коли ж ми виїхали б?

— Десь з початком липня. Це ж найкращий час.

— Добре, Володку, я поговорю. Дійсно воно буде гарно.

Її очі оживляються, вуста посміхаються. Вона цілує його в чоло.

II

7.

На галицькому політичному обрії землетрус. Цісарським актом призначено новим намісником Галичини графа Баховського.

— Баховського? — лепече втішно польська шляхта.

— Баховського? — стогнуть понуро українські патріоти.

Граф Баховський справжній потомок колишніх польських гетьманів, тих середньовічних магнатів, що «z soli i z soli»¹, людина з великим впливом, що знає, хто він і що він може.

Він стає на порозі намісництва, дивиться розбійницьким оком колишніх катів-гетьманів на схід і на захід від Львова, і затиснувши енергійно кулака, проголошує до товни вищих урядовців, що обступила його довкола: «To wszystko nasze!»².

А вони наче відмовляють літанию в костьолі, хлять покірно голови, б'ються в груди й гомонять:

— «Niech się stanie twoja wola, panie!»³.

Новий намісник виголошує свою політичну програму:

— Нашим обов'язком глядіти, щоб з нашої дідици (розумій, шляхецької) не пропало навіть тільки, що чорного за хлопським нігтем. У своїй діяльності урядовій ми обмуруємо себе міцно законом. Але при муруванні можна цеглу чи камінь, чи навіть австрійський параграф, обробляти як завгодно, бо так, як цегла при обробці все залишається цеглою, так само й австрійський параграф залиша-

---

¹ Що мали прибутки із землі і з копалень солі.

² Це все наше!

³ Нехай буде твоя воля, пане!

ється австрійським, хоча оброблятимуть його польсько-шляхецькі руки. Закон будемо брати в руки таким, як він є, а випускати з рук таким, якого нам треба. Будьмо все з законом і лише з законом. Цієї політичної мудрости вимагає від нас корона. Нехай живе корона! Панове, за корону і для корони!

Дехто, а саме старі клопоухі „штатсманн“ хляють сірі голови на знак великого пієтизму, б'ються в груди й шепчуть молитовно:

— Воїстину, це новий державний месія!

Вони думають про одну корону, а намісник про зовсім іншу¹.

Маленька різниця між ними.

А більшість урядовців з хитрими очима, з єзуїтськими обличчями, поглядають на намісника, як кіт на сало. Вони добре розуміють його слова й потирають долоні, як хлопці, що мають кинутись на кого.

Потім всі розходяться по своїх кабінетах і розносять у своїх серцях іскри нової політичної мудрости, зачерпнутої з намісницького джерела.

Через декілька днів намісник починає сповідь всіх референтів² відділів. Говорить з кожним основно, розпитує про стан окремих відділів, інформується про поточні справи. Референти йдуть до намісниківського кабінету з надутими, офіційними виглядами, які на порозі перемінюються в коліноприклонні, услужливі. А виходять зім'яті, похилені, витирають мокрі чола.

— Уф, і прикручує гвинтик — стогне старий радник.

Приходить черга на радника Прислуцького. Вигляда під англійця, з рухами kota. Намісник подає йому руку. Прислуцький бере цю руку, як ксьондз в костьолі монстранцію³, й схиляється низько.

Намісник зразу бачить, що це служака, як собака, вірний.

— Сідайте!

Радник послушно, як учень першої кляси, сідає.

— Пане раднику, — каже намісник, — ви дуже добре знаєте трудність становища, що я його займаю.

Радник похилив голову на знак, що розуміє.

— Вам дуже добре відомо, що коронний край Галичина — це територія великих політичних суперечностей.

¹ Урядовці про австрійську, намісник про польську.

² Завідувачів

³ Т. зв. святі дари.

Радник знову схиляє голову на знак згоди.

— Для мене, як для намісника, є дуже важливою справою мати зовсім докладні інформації про окремі партії в нашому краю, про ті печери, де виконуються політичні, ворожі нам думки, бо ми, ви, як поляк, це дуже добре розумієте — двигаємо на своїх плечах подвійні обов'язки: сувероти держави і сувероти нашої польської нації. Ці обов'язки треба так погоджувати, щоб перші не заважали другим.

Обличчя радника дуже серйозне, каміно-застигле, його погляд ви'явився у вічі намісника, як погляд собаки, що дивиться на свого господаря. Цим вірним поглядом він мовчки дякує намісникові за довір'я і тайну, яку перед ним викладає.

— Я мав приємність почути від мого попередника теплі слова про ваші заслуги в цій справі.

Радника обличчя робиться масляно-м'яке, солодкувате.

— Тому я прошу вас у цій справі вжити всіх заходів і спеціально енергійно поставити справу про інформації з боку «русинув» і старих і т. зв. українців. Це ваше основне завдання. Тепер ваша думка, пане раднику?

— Я виконаю вповні доручення ексцеленції. Я дозволю собі, ексцеленціє, сповістити вас, що з польських політичних партій ми одержуємо дуже точні й вірні інформації. З єврейських теж. Трохи важче з «русинами». Властиво з старими, з русофілами справа зовсім легка, бо їхня вся партія тримається тільки на подачках, отже брати в них — це справа звичайна.

Радник легко посміхається при цьому.

— Важче стоїть справа з т. зв. українцями. Не тому, що у них нема таких людей, що хотіли б взяти. Тут заважає головню національний антагонізм, і та гайдамацька їхня зненависть. І тут доволі часто справа псується, приходиться часто заново налагоджувати зв'язок, і це відбивається на точності інформації.

— Це негаразд. Треба вжити відповідних заходів. Я залишаю вам у цій справі вповні вільну руку, а коштами не обмежуйтеся, пане раднику. Нема нічого дорогого, коли ходять о те, щоб мати потрібні для нас інформації. Ви знаєте дуже добре, що бити ворога ми зможемо тоді, коли знатимемо його пляни.

Намісник стискає кулака і важко кладе його на письмовий стіл.

— Я постараюся, ексцеленціє, у короткому часі виконати ваші доручення, — рапортує слухняно радник.

— Буду вам пане раднику, вдячний і я згори акцеп-

гую¹ всі ваші вчинки в цій справі. Це доказ мого довір'я до вас.

Намісник простягає руку на знак, що аудієнція закінчена.

Радник з пошаною бере руку й виходить, низько кланяючись.

8.

У ресторані «Гранд» біля білого мармурового столика скаче Володимир. Це його звичайне місце. П'є пиво і зі скуки перебігає похланцем газети.

З його знайомих ніхто не являється.

Напроти нього сидить якийсь добродій під англіїця, елегантно одягнений. Володимир бачив його вчора. Він на око подобається Володимирові своїм солідним виглядом.

— Моє вшанування, пану докторові! — чує раптом Володимир (по-польськи).

Повертається:

— А-а, давно не бачились! Моє вшанування!

Володимир встає й вітається сердешно з молодим чоловіком, приблизно в його віці.

Це колишній товариш з університету і член «штетірного товариства» — Піонтковський.

Володимир розпитує, де працює, як поживає?

Піонтковський сідає біля стола, здимає рукавички, разом з стеком кладе на вікні. Просить кельнера пиво й розповідає, що працює в намісництві та що дуже добре почуває себе на цій службі.

Володимир догадується з його тону розмови, що Піонтковський, син польського поміщика, мусить мати добру протекцію і через це мусить мати, певно, гарні службові перспективи.

Кельнер привносить пиво. Піонтковський цюкає об Володимирову вже надпиту склянку і з приємністю смакує пільнера.

Ставить склянку на стіл і розповідає, кого він і де зустрічав з давніх колег.

Через деякий час Піонтковський повертається, потім підіймається з крісла і з пошаною кланяється добродієві, що сидить при сусідньому столику.

— Слуга пана радника!

Радник киває привітливо головою, — кличе до себе.

Піонтковський просить вибачення у Володимира і з рес-

¹ Приймаю.

нектом підходить до радника. Той простягає до Піонтковського руку й говорить, щось, але Володимир не чує слів.

Через хвилину Піонтковський разом із радником підходять до Володимира.

— Пане докторе, пан радник має велике бажання познайомитися з вами. Це пан Прислуцький, радник намісництва, а це д-р Товарницький.

Подають собі руки з вшануванням, що дуже впадає в очі.

— Я, пане докторе, говорить з вишуканою чемністю Прислуцький, — мав приємність вчора подивляти вашу гру на більярді, і сьогодні в мене велике бажання пограти з вами хоча б одну партійку.

— З найбільшою приємністю, пане раднику (говорять весь час по-польськи). Я до ваших послуг.

— Дозвольте? — дуже мені приємно буде, — всміхається люб'язно радник. Він іде до свого столика, бере капелюха й своє питво і переносить на Володимирів стіл.

— Шож граємо втрійку? — питає Володимир.

Піонтковський відмовляється. Він грає слабо і не хоче плутатись поміж добрих грачів. Він випиває своє пиво і каже кельнерові принести знову три склянки.

Радник пропонує, що гратимуть під умовою, що той хто програє, платить дві пляшки мадери.

Володимир погоджується. Вибирають палки й починають.

Піонтковський стоїть біля грачів, обсервує їхню гру і часом кидає дотепом. Грачі сміються і бігають з палками довкола більярду.

Володимир пізнає зразу, що має справу з не абияким противником. Удари радника показують людину з великою вправою.

Він кількістю пунктів переганяє Володимира і водить кулі наче на шнурку.

Володимир заздалегідь приготований заплатити програму. Але в другій половині радник починає робити промахи один за другим. Володимирові дивно, як цей самий грач може так партачити. Він дуже легко переганяє радника, і виграшем закінчує партію.

Радник оправдується, що в нього від довшої напруги перед очима починають мигати кружальця, і тому не може попасти кулею.

Він дякує Володимирові за зроблену йому приємність, каже кельнерові принести дві пляшки мадери, і випивають їх втрійку. Радник торопиться, він мусить ще з кимсь ба-

читися. Він ще раз дякує Володимирові за те, що мав приємність з ним грати, і заявляє велике бажання зрештешуватися завтра.

Але Володимир завтра не може, буде залятий, але післязавтрього з великою приємністю може бути до послуг пана радника.

— Отже, післязавтрього о дев'ятій.

— До послуг, пане раднику!

Дуже сердешно стискають собі руки на прощання, і радник, а з ним і Піонтковський відходять.

Володимир покищо залишається. Він вдоволений з нового знайомства. Радник намісництва часом може пригодитися. В адвокатів буває багато справ в намісництві, і добре мати знайомого.

Через два дні д-р Товарницький знову зустрічається в тому ж ресторані в умовленій годині. Розкланюються один одному з приємною усмішкою, стискають сердешно руки.

Але більярд зайнятий. Маленьке розчарування. Сидять при столику, п'ють вино, приглядаються до гри. Минає півгодини, година, грачі не відступають від більярду.

Д-р Товарницький і радник Прислуцький нудьгують.

Вони випили вже достатню порцію вина. У Володимира бажання піти куди. Радник пропонує перейти в окрему кімнату. Д-р Товарницький розуміє його, але бажання його невелике, бо в кишені мало грошей.

А може пощастить? — Пішли.

У маленькій кімнатці затишно. Кельнер приносить пляшку вина, закуску і нову талію карт. Д-р Товарницький здирає обгортку, із приємністю кінцями пальців гладить сковзки, як скло, карти і майстерно розгортає їх на столі.

Думки у нього не зовсім спокійні. Йому останніми часами не щастило, і він троха зарвався і придбав «гонорові борги». Не шкодило б виграти дещо, щоб сквитуватися, бо з грішми у нього погано, а правити від тестя незручно.

Гра з початку йде різно, гроші пересувають від одного партнера до другого. Вечеря перериває гру. Платить радник. На столі появляються самі пікантні речі. Вино, що під час гри щідилося до вуст тоненьким чурком, тепер поплило ширшою струєю, і д-р Товарницький хоч не новак в таких справах, чує вже натиск бакхового пальця на тім'я.

Під часвечері радник натякає, що чув, начебто він

був редактором «Поступу» колись. Редакторство мусить бути неприємною справою і мабуть тому він покинув.

Ця згадка зворушує ціле осине гніздо в голові д-ра Товарницького. Йому неприємно почути про це з вуст радника. Але він інформує спокійно, що мусів покинути, бо в нього дуже багато роботи і в канцелярії і в народній раді.

Радник плавко переходить на іншу тему, але бачить дуже добре, що справа ця у д-ра Товарницького — це болюче місце.

Після вечері грають далше. Володимирові щастить. Він весь час грає обережно. Біля нього вже около тисячи корон, можна б декому вже заткати горло.

Але радник починає газардувати. Він зразу провалюється декільки разів, але потім після двох щасливих ходів відбиває майже половину. Після цього він грає знову помірковано, і карта йому йде.

Біля першої години коло д-ра Товарницького заледве декілька папірців, але й ці в короткому часі пересовуються на радників бік. Д-р Товарницький губить рівновагу, йому хочеться повернутивтрачене. Починає грати газардово.

Через дві наступні години програє біля девятсот корон.

Володимирів настрій падає. У нього всього грошей коло ста корон. Знову новий «гоноровий борг». Неприємно, що це свіжо знайомій людині.

Але радник «нобель» людина, він робить вигляд, що справа йде о таку дрібницю, що не слід про це й балакати.

Він каже кельнерові принести шампанського, яким припечатують веселий вечір.

Радник весь час дуже сердешний, розпитує д-ра Товарницького про домашні справи, про політичні, про рентабельність адвокатури тощо.

Д-р Товарницький варікає на брак грошей головно в зв'язку з програмами за останній час, бо такі борги і скороплатні, і делікатної натури.

Радник посміхається дружньо, співчуває і заявляє свою готовність позичити на короткий час тисячу-дві, бо в нього валяються зайві гроші.

Володимира дивує його ввічливість, але позичити на яких два-три місяці він не проти, рахуючи, що таким чином він звільниться від негайних «гонорових боргів», а через місяці два-три він встигне розквитуватися з радником.

Він з подякою приймає від радника дві тисячі. У радника весь час вигляд, що тут справа в дрібниці і заявляє

сяю готовість при найближчій нагоді дати змогу д-ру Товарицькому відбитися.

Залишають кімнату з столом заставленим порожніми пляшкани, біля третьої ранку виходять.

На вулиці кличуть двох візників і роз'їжджаються в різні сторони, розмахуючи привітливо один одному капелюхами.

9.

Минуло три дні. Д-р Товарицький, ідучи з театру з дружиною і з одним знайомим, вступає до ресторану «Гранд». Грає музика, гостей повно. При одному з столів бачить радника в товаристві чоловіків і жінок. Володимир розкланюється з ним привітливо.

Олі питає, що це за елегантний добродій. Через деякий час, радник використовує відповідну хвилину й приходить до Володимира. Стискають собі сердешно руки. Д-р Товарицький знайомить його з своєю дружиною.

Радник перекидається з нею кількома гіперболічно чемними фразами. Перепрошує д-ра Товарицького, що не міг досі з ним бачитися, бо виїжджав на провінцію. Обідає на днях зустрінутися і дати йому нагоду до реваншу.

Олі радник дуже припадає до вподоби. Йї вражає його надзвичайна коректність і гладкість у кожному слові і русі.

Через декілька хвилин радник знову вертається до свого товариства і виходить гуртом з ресторану.

.....
Піонтковський два дні ловить д-ра Товарицького. Зустрінув його недалеко його мешкання.

— Моє вшанування, пане колего!— Куди поспішаєте?— питає Піонтковський. Д-р Товарицький радий зустрічешу, каже, що вийшов пройтися.

— Поїдемо в парк. Там сьогодні концерт, у ресторані гарний буфет, буде повно жіноцтва, розкіш посидіти ввечері на вільному повітрі.

— Знаменита пропозиція!— погоджується д-р Товарицький,— можна забавитись в іділію з повним місяцем і соловейками.

Беруть візника і їдуть в парк.

Піонтковський обіцяє вибрати дуже симпатичний куток.

Їдуть поміж білими столиками, гостей повно, багато жіноцтва. Доктор Товарицький від часу до часу здійсмає з голови панаму, кланяється різним знайомим. Піонтковський знаходить уподобане місце, сідають. Кельнер дістає

відповідні доручення, витирає рушником столика і йде до буфету.

У повітрі пахне бузком, алеї парку повні народу, всі лавки обліплені. Приходить кельнер із питвом й розкладає на столику.

— Доброго вечора, мої панове! Диви, як затишно улаштувалися.

— А доброго вечора пану радникові, доброго вечора!

Д-р Товариницький і Піонтковський встають і вітаються з радником.

— Як вам, панове, не соромно! Така романтика в природі, а тут два такі молоді і елегантні чоловіки і киснуть самі. Хоч би на лік яку гарну дівчину взяли до свого товариства.

— Пан радник квітне молодістю, — сміється Піонтковський. — А нам, здається, обом надоїли гарні жінки дома і вибрались пустельниками в приємний куток, щоб погуляти на волі.

Дуже приємно, що зустрінули пана радника. Прекрасний вечір з добрим вином, музикою, солов'ями і ясним місяцем, у веселому товаристві. Пана раднику, чи може бути щось краще? — говорить захоплено д-р Товариницький.

— Я бачу одно, — каже радник, — що пан доктор сьогодні в знаменитому настрою. Характерно, що приятелі сходяться разом, навіть не умовившись. — Радник сідає. Д-р Товариницький дзвонить і каже кельнереві принести ще одну склянку.

Вже одинадцята година, д-р Товариницький з своєю компанією чергує склянки з чарками. На свіжому повітрі п'ється далеко приємніше і основніше, ніж в замкненому місці, бо вечірній холод, приємним компресом відсвіжує нерви, холодом свіжого листа витягає алькогольний шумок.

Д-р Товариницький очима кокетує гарну чорнявку при сусідньому столі. Між ними весь час іде німа розмова тим палкіша, чим більше трунку проходить через чарки.

Радник радить їхати в місто. В нього подагра, а тут починає бути вогкувато.

Д-р Товариницький палким поглядом провізує vis-a-vis.

Візник везе їх у місто. Гумові колеса безшумно котяться по асфальті. Радник каже їхати до ресторану «Гранд».

— А знаєте, панове, у парку добре, так раз-два на місяць, але постійно я волю тут. Тут вам ні вітру, ні вогкості, все та сама симпатична, привітлива температура.

Він з приємною усмішкою зустрічає деяких знайомих. Кельнерові каже дати окрему кімнату.

— Чим можу служити панству? — з поклоном питає високий кельнер у фраку.

— Ігнаце, ви знаєте мій смак, — відповідає коротко радник. — Давайте ж вечерю!

Кельнер бачить, що товариство має вже дещо в чубку, він знає чим гостити. Приносить на стіл найсмачніші речі, найкращі напитки. Радник виходить з берегів, як річка весною. Він хоче заллати всіх питвом.

Після вечері на столі появляється талія карт. Кельнер забирає все зайве. Залишаються тільки три чарки і одна пляшка. Увага від трунку переходить на карти. Але витримки у грачів нема, бо алкоголь витрутив з рук віжки.

Всі грають газардово.

Через годину Піонтковський покидає товариство. Його сполоскали вже зовсім, у кишені пусто.

Він тримається незовсім певно на ногах і виходить похитуючись.

Радник і д-р Товарницький грають далше. Карта грається з ними обома, блукає від одного грача до другого.

Д-р Товарницький сперся важко об стіл, бо чує вагу трунку.

Він шулить очі й балакає про тяжкі часи, економічну скруту й весь час сердиться.

— Пане докторе, так не можна, — сміється радник. — Вечір ви почали з гумором, треба з гумором закінчити. А вас бере в обійми депресія. Що значить тяжкі часи? Коли людині буває важко, то тільки її вина. Хто хоче і вміє жити, той все знайде багаго в житті таких моментів, які з приємністю можна використати. Головне — треба хотіти.

— А ніби хто не хоче, пане раднику?

— Є такі. А тепер такий світ, що горни, що лише в руки попадає. Безперечно, коли вживати в житті так званих моральних приправ, то зовсім себе чоловік замаринує.

— Кажете, пане раднику, що треба горнути, а я горнув би, та нічо не попадає, — сміється д-р Товарницький.

— А мені здається, що ви це так кажете.

У тій хвилі радник загортає з банку досить поважну сумку. Він робить це зовсім байдуже, як автомат.

— Що я дитина, чи як? — вже твердіше говорить д-р Товарницький.

— А я доведу вам, пане докторе.

Радник говорить спокійно й посміхається солодко.

— От я міг би вам зараз запропонувати, пане докторе, добре платну роботу, але я певний, що ви не погодитесь.

— Яку? — д-р Товарницький заінтриговано.

— Робота невелика. Тільки ви, пане докторе, без образи. Я особисто зовсім не зацікавлений в тому, щоб ви погодилися. Але з другого боку, хотілось би хорошому знайомому і такій гарній людині, як ви, зробити приємність.

— Що це ви, пане раднику, з такими церемоніями?

Д-р Товарницький зразу випорожниє чарку й тасує карти.

— Кажіть, пане раднику!

— Справа коротка: ви людина, що стоїть в центрі ваших народніх справ..

Радник перериває й тягне ковток лікеру.

— Нам потрібно мати часом деякі інформації..

Він приглядається одержаним картам, потім переводить погляд на партнера. Бачить Володимирів зацікавлений, але спокійний погляд.

«Він не ображається» думає радник.

— За це на рік можна дістати шість тисяч корон.

Володимир мовчки дивиться на радника.

— Це справа делікатна, і я не намовляю вас, пане докторе, вам самому видно, але мені жалко було б, коли ці гроші одержуватиме хто інший. А що хтось буде одержувати — це певно.

— Шість тисяч на рік, — радник підкреслює.

Хвилину мовчанка, грачі наче всю увагу звертають на карти.

Д-р Товарницький потім: — І що треба за це робити?

— Часом, хоча б тут за добрим вином, чи картами, побалакати зі мною. Це все. — Радник починає сміятися.

— А бачите, пане докторе, я знав. Інтелігент весь нашпикований всякими коріннями і приправами, і він вічно має якісь скрупулі. Через це й не горве, хоча чує, що треба.

— А про це, крім вас, хто ще знатиме? — запитує доктор.

— Ніхто. За це я вам ручуся словом честі.

Д-р Товарницький мовчки подає йому руку.

— Значить згода, пане докторе. Мені дуже приємно, що прийдеться мати справу з таким джентлменом, як ви.

Радник дуже щиро стискає його руку.

— Я вам, пане докторе, можу зараз дати аванс. Я знаю, що вам потрібні гроші.

— Я винен вам, пане раднику.

— Це окремий рахунок, мені не спішно.

Він витягає портмоне, відраховує три тисячі й подає.

Д-р Товарницький бере гроші дрижачими пальцями.

Після цього грають ще деякий час. Радникові не йде карта, він програє, бо хоче дати виграти партнерові. Д-р Товарницький загортає біля п'ятсот.

Радник просить вибачення. Він втомлений, не в силі довше грати. Просить перевести продовження гри на другий вечір. Д-р Товарницький погоджується й дякує радникові за прихильність. Виграні гроші повертає радникові в рахунок гонорового боргу. Радник платить кельнерові весь рахунок, бере під руку д-ра Товарницького і, помитуючись, виходять бічними дверми.

Д-р Товарницький їде додому задоволений. У такому гарному настрою він вже давно не був. Його фінансові справи вирівнюються. На малу хвилину якась неприємна думка виставила погрозливого пальця, але спомин про Макуха й заподіяну кривду проганяє цю думку.

III

10.

Гори... Море зелені, море сонця, такого ясного, що очі сплять. Горби поцяцьковані, як гуцули на празник. Здається, знають, що приїдуть здалека цікаві люди і треба їх очарувати, зловити за серце. А стройні смереки стоять стрункі, усміхнені, як дівчата перед танком, наче дожидають, щоби прийшов музика, щоби пуститися в шалений вертливий танець.

Але музики — вітру нема. не видати.

Він спітнілий простягнувся на холодному моху в тіні пралісу, як легінь¹, що цілу ніч прогуляв, і снує гарячі сни про дuku гульню й палкі обійми струнких красунь.

А вони так тужать, так нудьгують і кивають пальцем: Ходи, ходи! І гаряче, глибоке зідхання зривається раз-у-раз, і заповнює розпалене повітря запахом живиці.

А музика вилегується заморений спекою.

Тільки Черемош не тужить, не зідхає за ним. У нього

¹ Парубок.

й так багато сили, багато розмаху, і як підхмелений гуляка крутиться, жене навмання, перевалюється по чорних плитах, б'є чолом у вашицю¹, як сердитий баран-вожій, кидается скажено вбік, падає з ревом на гать, перескакує, як шпаркий олень, блисне сталевую спиною, розсиплеться вниз на тисячі крапель, нирне під піну, а за хвилю виставляє знову смагле обличчя, таке вже спокійне, як дзеркало.

Лиш де-не-де крутяться малі, рухливі лійки, що нагадують ямки на рябому обличчю.

Шумить Черемош, грає, як сотні трембіт.

Велетні-гори з похиленими головами слухають його, не наслухаються. Часом плавко пересунеться дараба², закріпить керма, вдарить по хвилі, а вона перлами бризне.

Тихо зникає на закруті довга гадюка кругляків, спутана цвайками³, наїжена кілками.

А керманич стоїть, мов явір рівний, певний, ніби сидить за столом на лаві. Лиш деколи пакне лівиво з мосяжевої люльки, що мережаним чубчиком торкає носа.

А з того боку між горбами кітловина, змережана канвою оплотів, що розмежовують золотий овес від зеленої боряшки.

Стоїш мовчки, дивишся довкола і чуєш, як щось величньо гарне кладе свій палець на твоє серце.

І від цього дотику робиться тихо, ласкаво, чуєш необвняту велич краси.

І твоє серце, як сухий мох на скелі, коли процідить теплий дощ, набирає життя, вигладжує зморшки в'ялости, робиться повне від захоплення, що невидимим, цілющим струмком вливається щедро.

Посміє сказати: — Не знаю краси, — а тебе висміє той струмок, що срібним шнурком вертиться, виблискує на сонці; тебе висміють могутні горби, що з хмарами розмовляють, і горді смереки й полонини, заляті масою сонця, і дрібна квітка, що з бджілкою цілується, і пташка-цокотуха, і той спокій передвічної природи, непорочний, як серце новородженої дитини.

Вони гомонітимуть тобі гомоном верховинських громів: А ми хто?... Не бачиш на наших обличчях майстерної руки краси?

І ти припадеш, мов пилинка, до стіп гір з трепетом осикового листя, а твоє серце товктиметься, рватиметься силоміць

¹ Дерев'яне закріплення берега.

² Піт.

³ Ужевками.

геть, щоб із заплющеними від сорому очима припасти хоч до краєчка барвистої шати верховинської краси, і хоч на хвилину спалахнути такими живкими красками, як перлина роси погідним ранком.

Гей, верховино, зловить би тебе так ціпко обома руками й притиснути так палко до серця, щоб в шматки розко-чилось.

Така ти дорога, така люба, така он'яюоче чудова!

Товарицькі замешкали в просторій гуцульській кімнаті. По домашніх вигодах, примітивне устаткування кімнати цікавою новістю.

Двері й вікна відчинені. До кімнати вливається море сонця, зелені й аромату.

Володимир відпочиває на лежанці в тіні, з боку хати. Очі блукають по гребнях гір, що перснем обступили кіт-ловину.

Оля сидить біля його на стільчику. В неї на колінях книжка. Дивиться далеко перед себе і ловить вухом шум Черемошу, що викликає якийсь дивний настрій. В серці спокій, тіло наче засипляє. Думки, користаючи з спочинку тіла, як діти зі сну сердитого батька, зриваються юрбою і з гамом летять, куди очі несуть.

Згадує недавні літа, веселі, палкі, повні весняних мрій. Згадує мрії про майбутнього дружину, як вони будуть жити. Уявляла тоді розкішну любов-рай. Як вона за ним тужила!

А тепер так, як коли б метелика в пригорщу спіймав, такого пестрого, розкішного. Одхилиєш одного пальця, другого, обережно і, диво, — не той метелик. Крила брудні, жилкуваті, тільки на спігнілих пальцях і на долоні розма-зана смуга метеликового шилку.

Таке з подружжям.

Думки вриваються, западають наче в прірву. У серці порожньо. А потім знову вилітають хмарою, віби чорний ворон.

Від них важка голова додолу хилиться. Вона розуміє тепер що таке подружжя, яфа це «тайна», і їй хочеться копнути стару, обсливену мораль, копнути з усієї сили. Для неї ясно, що вони приїхали сюди не відпочивати, бо їм не було від чого втомлюватись. Приїхали накинути трохи позолітки на сірі, буденні хвилини. Позолітку здуває дужий верховинський вітер й дні кануть сірі, одноманітні. Міцні кліщі стискають серце до крові. Робиться слабо,

боляче. Голова падає на край лежанки, випадково на його руку.

Він чує на руці щось мокре.

— Олю!

Гладить рукою по голові.

— Що тобі?

Вона виразно чує в його голосі і в його русі, байдужість холод.

Не може здержатися, мусить плакати.

— На твої нерви, Олю, мабуть, так ділає зміна повітря?

Літнво злазить з лежанки, бере під руку й веде в кімнату.

Вона йде з похилепою головою й втирає сльози.

11.

Володимир ходить з Олею на прохід тільки до полудня поки нема спеки.

Потім вона або лежить на лежанці, або спить в холодку

Володимирові нащоє таке життя. Він ходить сам поміж літників, або робить сам далекі прогулки в гори.

Ось він йде плаєм¹ понад Черемошем. Плай вибирається вгору то знову спадає вниз, вибігає на невеличкі поляни блискучі від сонця. У травах скриплять цвіркуни, над темними лісами колесує беркут². Черемошева холодна хвиля атакує камінний утес, засипає бризгами ніви. Утес спокійно дивиться на його зусилля, наставляє розхрістані груди й відкидає Черемош далеко від себе у другий бік.

Плай відбігає далеко від ріки, вривається поміж смереки й жерепник³, заходить поміж два високі горби.

Вони стискають його мов кліщі, пропускаяють вузькою стрункою.

Володимир чує, що колючі гіляки жерепника ловлять його за поли, за рукави. Входить наче в велетенську браму з готицькими чубами. Кількадесят кроків далше брама розступається і перед очима розкішна кітловина, як тихий острів серед розбурханих хвиль.

Володимир стоїть на місці, оглядається.

Білі хмарки кидають на зелень м'яку тїнь, що біжить по царинці, по золотих колосках вівса. Потім перебігає на

¹ Стежкою.

² Гірський орел.

³ По рос. можевельник.

узбіччя, сунеться вгору на верхи смерек, а потім високо на полонини.

Володимир іде даліше.

Тихо, нема сліду людини.

Поринає в природі, як нурець в морських хвилях.

З того боку вівса щось захиталося. Чує дунке: Ша-а-а-га! З вівса зривається громада горобців й фуркотить між смереки. Володимирів погляд паде в той бік. Бачить за вівсом мережану сорочку, а на ній чорна голова як гайворон.

Дівчина обернена до нього плечима.

Іде ближче до неї.

Біля дівчини на царинці дріботять вівці, скублять тонкими мордочками траву. За кожним рухом чути дзенькіт дзвінків, що на шнях. Володимир підходить до оплота. Вівці перестають раптом скубсти траву і випулюють на него чорні очі.

Наперед висувається великий баран з крутими рогами. Він пильно дивиться на незнайомого.

— Доброго здоров'я, дівчино! — гукає Володимир.

Баран повертається раптом і дралує переляканий, а за ним решта овець. Дівчина несміливо поглядає на Володимира, дивиться з-під ока.

— А не скучно тобі тут самій? — Володимир сміється до її великих очей, наче б у котрої з овець позичила.

— Або я сама? — киває головою в бік овець.

Вона посміхається трішки.

— Для такої дівчини це замало, — жартує Володимир.

— Де замало? Такі брикливі, що годі дати раду.

— Чого ж ти так далеко стоїш? Боїшся мене?

— Або ви вовк?

Вона посміхається при цих словах і бликає білками очей. Володимир витягає з кишені цукерок, завинений в кольоровому папірчику й кидає до неї.

Падає перед самими ногами.

Вона вертко схиляється, як вивірка за горіхом, і крутить цікаво цукерку у пальцях. Розвиває обережно папірчик, тримає голий цукерок й лизнула язиком, — пробує.

— А що, солодкий? — гукає Володимир.

Вона вкладає цукерок до вуст і сміється до нього.

— На ще!

Підходить ближче.

Володимир бере в пригоршці цукерків, вона протягає руку, він придержує одною рукою її руку з-під споду, а другою насилає цукерки.

Він декілька хвилин тримає її руку в своїй, і впивається в її молоде, смагле обличчя.

У жилах скипіла кров, застукотіла швидко в живчиках. Щось гаряче заливає все тіло. Він одриває погляд від її великих очей, переводить на її сорочку, що на грудях розступилася на боки, на два круглі, тверді яблука, що гострими чубчиками пробиваються через сорочку.

Володимир мимоволі згадує свою жінку з зів'ялим тілом та всі її штучні прикраси.

Обридження затроє на хвилину їдко його губи.

А дівчина тримає в руках цукерки, не має куди їх діти.

— А ти висип їх сюди! —

При цих словах Володимир бере за край сорочки й відхиляє пазуху.

Дівчина червоніє і виконує його пораду.

Володимир розпитує її, де вона живе, як називається. Довідується, що її звать Василиною, що їй шіснадцять років.

Він не хоче вірити, бо рахує її на вісімнадцять.

На її обличчю вже нема ні крихітки несміливости. Витягає з-за пазухи цукерки, розгортає папірці й посміхається до Володимира.

— А ви сами приїхали, чи з жінкою? —

Це питання падає для Володимира несподівано, він хвилину хитається, що їй відповісти.

— Ні, в мене нема ще жінки. Я приїхав сюди з сестрою, — говорить, посміхаючись.

Василина дивиться на його недовірливо.

— Не віриш? Невже я такий старий, що мушу бути жонатим?

— Та ні! — вона ніяковіє і опускає очі.

Вівці користають з того, що їхня пастушка забалакалась, повстромлювали голови поміж вориння й завзято скубуть овес.

Василина побачила, кидається до них.

— Мені годі з вами стояти, а то дьидя¹ вб'є мене, як побачить овес.

Біжить скоро до овець. Вони побачили вже й женуть на середину царинки. Великий баран на переді фикає задніми ногами. Володимирові важко відірватися від цього місця, але йому пора вже вертати. Іде й весь час бачить її блискучі, диганські очі. Пригадує, що від неї несе потом, вівцями. Посміхається, бо думка перековує, що це пікантно, як справжній ементальський сир.

¹ Батько.

Другого дня Володимир іде тою самою стежкою. Вже далеко бачить Василю.

Вона стоїть сперта на опліт на тому самому місці, де вони стояли вчора.

Чи не дожидає вона мене? — майнула думка у Володимира. Вона вгледіла його, повернулася, робить кілька кроків у протилежному напрямку, а потім присідає за вівсом.

Володимир певний, що весь цей маневр говорить в його користь.

Він певний вже, що вона його виглядала.

Василина заховалася за вівсом й наслухує, чи він вже близько. Вона весь час думала про нього. Він такий гарний, у блискучій, як шовк, білій блузі. Біля кишені майстерний золотий ланцюжок, а на пальці блискучий перстень.

Такий перстень мати! Всі дівки і парубки коло церкви виглядались би.

— Йик дужа! Василю! —

Серце стукнуло, аж сорочка задрижала.

Зірвалася й глянула на нього таким поглядом, наче зовсім його не сподівалася, а лице спаленіло, як яблуко від сонця.

— Чи не злякав я тебе?

— Та ні, але...

— Бачиш, який я. Заважаю тобі оведь пасти. Ти, десь певно, сердишся на мене?

Володимир ловить її погляд, що виразно заперечує його словам.

— Я лиш так на хвилину, — додає Володимир.

— Чого вам торопитися? Робити й так нічо.

— Я не хочу, щоб дядя сварив на тебе, Василю, за оves.

— Яке там! Вже гірше не буде.

Володимир знімає капелюха, витирає носовою хустинною світніле чоло.

— Ну й спека. Важко видержати.

— А ви перелізли б на цей бік, і сіли он там у холодку. — Показує на дві смереки на краю царинки. Від них біжить смужка холоду, що чорною латкою чітко відрізняється від решти царинки залятої сонцем.

Володимир одним махом перескакує через вориння², ловить її за руку й тягне в холодок.

¹ Чи здорова (гуцульське привітання).

² Поперечні палки в плоті.

Вона сидить так близько коло него, що доторкається руками. Мовчить і пильно дивиться на його руку.

У нього на пальці мигтить до сонця великий брильянт, вправлений в заручинний перстень.

Володимир зауважає це, піднімає руку їй перед очі.

— Що подобається? —

— Ще й як! —

Дивиться на нього забагливо.

— От я поїду до Косова і куплю тобі такого. Добре?

Вона сміється до нього поглядом, заливає його морем подяки.

Володимир бере її рукою за плечі й пригортає до себе. Вона дивиться йому прямо в вічі й насилає стільки тепла, що Володимир стає наче п'яний.

Він тягне її все дужче до себе. Вона опирається зразу твердо. Але, коли він нахляє над нею голову з палючими очима й не перестає тягнути до себе, вона задрижала на цілому тілі, і, як раптом зламане дерево, падає на його груди.

Він пригортає її ближче й цілує. Тримає її, як дитину, на колінах, витягає з кишені пакеток з квітистого паперу, перев'язаний шовковою стрічкою. Кладе їй на коліна. Вона хватає з зацікавленням, як дитина забавку, і дивиться допитливо на него.

— Розв'яжи, побачиш.

Вона не знає як дібратися, і він мусить їй допомогти.

Витягає солодке тісто й ласо встромляє до вуст. Їсть і сміється до Володимира.

Потім наче щось пригадує, і наставляє йому коробку.

— Я волю солодких дівчат, таких як ти, Василю, чим солодке тісто.

Цілує її палко.

Василина лежить в Володимирових обіймах, забула за все.

Їй подобається його делікатна поведінка, що не ломить так відразу костей, як парубки. Він так наче з маленькою дитиною грається.

Раптом щось загуркотіло.

Володимир не бачить, що зразу над головою показується чорний рубець, який щораз більше висовується.

Як загуркотіло, Василина зривається, кидає погляд вгору.

— Буде злива, — зауважує впевнено.

— Так?

— Небачите, як котиться з верхів?

— Помокнемо до нитки.

Обличчя у Володимира стурбоване.

— Не так страшно. Сховаємось, — потішає Василина.

Хмара жене, як величезна, чорна птаха. Долішній край чіпляється хребтів гір й кудовчиться, як прядиво на вітрі.

Хмара сідає щораз нижче, лягає на гори. Робиться темно наче чорною сірячиною чорні гори вкрив.

Тут і там розтинає хмару огненний зигзагуватий прут. Тоді страшний гуркіт потрясає горами, і безконечним го-моном б'ється по верхах.

Гори стогнуть. Кидає згори грубими, блискучими краплями. Залопотіли по деревах, наче б горох сипав.

Василина пустилася бігцем, Володимир за нею. Вівці збиваються у купу й туляться в закутині між воринням.

Василина й Володимир між жерепником. Перед ними стара колиба з драниць¹. Прогнилий дах полатано смерековим дубом і хвоєю².

Двері осілися, між ними й одвірком заледве стільки місця, що людина пролізе.

Василина й Володимир протискаються всередину.

В колибі темно, в кутку трохи сухого сіна. Падають у сіно. Володимир чує, що від Василички б'є жаром. Він туляється до неї, пригортає. Його гарячі обійми палять її вогнем. Вона падає під вагою того палу горілиць у сіно без опору і влади...

А на дворі гуркотить без упину. Страшні громи гупають раз-по-раз, аж земля дрижить. Їхньому гуркотові нема кінця, вони наче доганяють один одного, бо не сконав ще останній, як наступний розкотисто падає на гори.

А над колибою шумлять ливні цівки гірського дощу. Смереки поспускали вниз мокрі хвої. З дерев на відмоложеному траву падають великі краплі. Вони блистять в промінні сонця, що втирає палке обличчя сірою сірячиною хмар, грають веселковими красками, поки впадуть в запашну траву.

Володимир іде стежкою, вертає додому. Почував себе втомлено, бо перебув дві великі бурі: одну зовнішню в природі, другу внутрішню.

Не може сказати, котра з них сильніше вдарила по його первах.

Він вдоволений. У него переконання, що не стратив марно дня.

¹ Халабуда з колених дощок.

² Сосновими гілляками.

Доходить до Черемошу. Черемош реве, піниться каламутною хвилею, реве скаженим шумом на всі верхи.

Цей шум вдирається у вуха, у мозок, вбирає одним махом усі думки, наміщується в найглибших закутинах самовладно.

— Нема бурі, після якої не наставала б погода, — посміхається Володимир.

Наче з-поміж хмар виринає перед ним свіже, дівоче обличчя Василини.

— Скучаєш вже за нею?

«Прийду до тебе завтра, прийду на втіху, на розкіш,» — горить думкою Володимир.

13

Оля дивується. Що сталося з Володимиром? Він наче віродився. Вона від декількох днів зауважує, що в нього такий вигляд, наче відкрив якусь цікаву тайну.

Думає, що гірське повітря впливає на нього знаменито. Він такий бадьорий, усміхнений. Зраджується перед ним з своїми спостереженнями. Володимир на хвилину ніяковіє, не знаходить відповіді. Йому неприємно, що дружина зауважила у нього зміну. Але швидко він вже посміхається і заявляє, що гори дають йому бадьорість і свіжість, яку вкратило брудне місто.

А в Василини два різні настрої: з ним їй солодко, втішно.

При ньому вона не призадумується і зриває палкі хвилини, як вівці росисту траву. Тоді час летить їй мельком, як гірський потік, не зчувається, як треба розходитися, як плаєм щораз даліше колихається його струнке тіло.

А без нього падають на неї чорні думки:

— Як це ти? Звідки? А дьидя? а мати? а люди? Куди дінешся?

Вона боїться, робиться лачно. Сварить сама на себе, каже собі, що як він ще прийде, — то вона втече, що не піде більше на царинку.

А на другий день вона знову гонить сюди вівці, сідає біля золотистого вівса й ловить вухом найменший шелест, — чи він не йде.

Вона не дивиться на стежку.

Як раптом почує: «Йик дужа, Василюк!» — в серці робиться тихо, солодко і знову час летить мельком, і вона знову не оглянеться, як треба розставатися.

Потім довго чує біля себе запах його гарячого тіла і вся тремтить.

Володимир вернув щойно з Косова. Скидає з себе скоро вбрання, передягається в друге, бо по дорозі захопив його дощ й промочив до нитки.

Під вечір випогодилося, Володимир йде поміж лічників. Оля залишається дома. Виходить до сіней, на цвяху висить Володимирове вбрання мокре, пом'яте. Вона стріпує, розтягає пом'яті місця. Під час цього випадає щось загорнене в папір. Розгортає — мала коробка, в ній золотий, жіночий перстень з імітованим брилянтом з чеського скла.

Оля здивована.

— Це для кого?.. Не купив же він для мене?.. Неможливо. —

Для кого він міг би його купити?

Може якій з-поміж літників?

Переходить в думці всіх дівчат і жінок.

Також персня, за яких 10 — 15 корон він не міг би для нікого з них купити. Це був би сміх.

Нічого зрештою досі не зауважила.

Тримає коробку в руках і не може розв'язати загадки.

Закриває коробку, загортає знову в папір й кладе в ту кишеню, звідки випала.

А потім іде до хати, не може одігнати думок. Між іншим згадала його післяобідні прогулки. Він все вертає такий вдоволений, радий. Зароджується підозріння щораз впертіше, щораз виразніше.

Вертає Володимир, не знає, що сталося з дружиною. Вона така сіра, як мряка на верхах.

— Що тобі, ти хвора?

Оправдується болем голови.

Вечоріє, Володимир засвічує лампу. Оля приносить з сіней його блюзу й вішає в кімнаті.

Він наче щось пригадує. Питає заклопотано, чи вже висохла.

— Ще не зовсім, — відповідає Оля і слідкує за ним.

Володимир іде до блюзи, мацає рукою, наче хоче переконатися, чи висохла.

Оля бачить, як він швидко мацає кишеню, де коробка.

Заспокоєний вертає до неї, сідає побіч й пригортає.

Їй робиться гидко, хоче скрикнути, але не вистачає сили. Крик завмирає їй на губах, і вона, наче порохнява деревина, звалюється йому на груди.

Лежить задеревіла, бо образа не допускає до серця жадних вражінь.

Володимир торопиться, скоро їсть обід. Він сьогодні навіть раніш обідає. Уявляє собі Васплинині очі, як він дасть їй персня. Вони блиснуть, як сонце ранком з-за гори.

Йде на прохід.

Оля бліда, втомлена. Вона весь час пильно стежить за кожним його рухом.

Володимир виходить, іде плаєм. Вона через вікно слідкує за ним, а потім швидко виходить.

Іде тим самим плаєм, обережно, щоб він не побачив.

Ледве встигає за ним, бо він йде скоро.

Плає скручує вбік, виводить її в китловину поміж двома горбами. Оля не звертає уваги на красу місцевости. Її всі думки при ньому. У китловині плає відкритий. Треба бути обережною, сховатися за смереками.

Бачить поляну змережану крутими оплотами. Щось майнуло за вівсом.

Бачить, що на вориння вискочила дівчина. Вона махає рукою на Володимира.

Володимир повертає до неї, іде ще скоріше.

Оля спирається об дерево, не може вдержатись на ногах.

Вони вже близько себе. Володимир бере її за руку, ідуть разом. Перелазять через опліт.

Їхні голови сунуться по золотій плахті вівса. Ідуть поміж корчі жерепнику. Бачить ще вершки їхніх голів, що раптом поринають в зелені корчі.

Оля одривається від дерева, біжить додому. Станула посеред кімнати й заридала.

Вона перемагає себе швидко, витирає сльози, й шукає господаря.

— Везіть мене на залізницю. —

Господар дивиться здивовано.

— Чого?.. Куди?

Каже, що дістала телеграму, що мусить зараз вїїхати на кілька день.

Вона нашвидко збирає свої речі, а господар йде запрягати коні.

Володимир вертає під вечір додому. Олі нема. Дивується, що вона рушилась кудись сама, без нього.

- Це вже, мабуть, щось у лісі здохне? — іронізує.

Виходить надвір, сідає під хатою.

З гір летить холодкуватий легіт, пестить мокре чоло, чуприну. Приходить ва думку Василина. Чим воно скінчиться? Роз'їдемося і годі.

Йому буде жалко за нею. Таке свіже тіло, як трава в травні.

А може забрати її до Львова, намістити на службі?

В цій справі він не має ще точного пляну.

Встає, іде до професора, може зустріне там Олю.

У професора цілий гурт літників, але Олі нема, і ніхто її не бачив.

Іде в друге місце, — там теж нема.

Не знає, де її шукати. Вертає додому. Може вона пішла куди на прохід? Повинна вже вернути. Вже темно.

У хаті пусто. Засвічує лампу. Бачить — в кімнаті наче чогось не стає. Розглядається докладніше, — нема її шкіряної валізи й деякого одягу на вішалці.

Іде неспокійно до господарів. У кімнаті нема нікого.

Виходить на подвір'я — нема. Іде до стайні, зустрічає господиню.

— Ви не бачили де моєї пані?

— Або ви не знаєте?

— Що? —

— Вони поїхали.

— Поїхала?, коли?, куди?

— Десь перед двома годинами. Микола повіз.

— Куди ж вона поїхала? —

— На залізницю, казали пані, що дістали якусь телеграму.

— Телеграму? Чому ж вона на мене не ждала?

— Або я знаю?.. Казали газді їхати, і він повіз.

— До чорта! — гримає сердито Володимир.

Біжить до кімнати, шукає, чи нема якої записки. Обходить всі закамарки — нема.

Сідає на крісло, не розуміє, що сталося. Хоча б була слово переказала, чи написала. Не знаходить іншої ради, як ждати, аж поверне господар, може, він що скаже. Вираховує, що він може вернути не ранше, як завтра ранком.

Розлягається, гасить світло, лягає спати. Години пливуть за годинами, губляться у Черемшовому шумі. Вже поза північ, він не може заснути.

Ранком розбуджує його туркіт воза. Схопився з ліжка, біжить до вікна.

На подвір'я якраз заїжджає господар.

— Ви відвозили паню?

— Відвозив.

— Казала вам що?

— Нічо.

— Чого ж поїхала?

— Телеграма прийшла — казали.

— Яка?

— Я не бачив і не знаю.

— Не переказувала мені нічо?

— Ні. Пані цілу дорогу плакали. Я купив їм сам білет
бо вони ледве з воза злізли.

— Куди брали білета?

— До Львова.

— За підводу вам заплатила?

— Заплатили.

— Не казала, коли верне?

— Ні, нічого...

Господар поїхав під стайню. Володимир лягає знову думки працюють з надзвичайним напруженням. Не може збагнути, в чому справа, що сталося.

Уже восьма година, встає, одягається, йде на пошту й телеграфує:

«Чи Оля приїхала, чому виїхала»..

Вертає спокійніший додому. Час тягнеться безконечно Володимир нікуди не йде, жде відповіді. Дав навіть почтовому служникові на тютюн, щоб зараз приніс телеграму.

До полудня нема телеграми. Йде сам на пошту, не може пасивно дождити. Нема нічого.

Думає, що сказати б знайомим.

— Скажу, — мати захворіла, мусіла поїхати.

По дорозі зустрічає літників поплентався з ними. Пробує до вечора поміж чужими людьми. Був певний, що застане дома відповідь

Приходить — нема.

Наступного дня жде знову до полудня. Іде на пошту й посилає другу телеграму. «Як завтра не буде відповіді вертаю».

З почти йде до Василини. Зустрінув її як звичайно і топить денні турботи в дівочих ласках.

17.

Як Оля вернула додому, мати кинулась до неї, розпитує що сталося? Оля мовчить. Вона бліда, втомлена, руки опущені, губи дрижать.

— Олю, що сталося? Чого ти вернула? Де Володко?

Оля починає голосно хлипати, сідає і закриває очі хустиною. Мати не знає, що робити. Батька нема. Вона посплає по сестру.

Роздягає Олю, кладе її в ліжко, не відходить від неї. Через деякий час вкочується задихана тьотя. Вона, відсапуючи, двигает своїх коло сотні кілограмів. Колись вона десятки хлопців водила за собою. Тепер тільки блиск круглих очей, обвішаних поморщеними мішечками, нагадує на колишній пал.

Вона поправляє нервово сивіючі коси й питає, що сталося.

Сідають обидві коло Олі, тьотя гладить помарніле обличчя. Тягне Олю на сповідь.

Олі важко почати, наче до гострого ножа дотикається й здригається.

Розказує все, схлипуючи весь час.

Мамине обличчя хмариться все більше. Оля закінчує і тулить голову до тітчиних грудей, як до доброї подушки.

Тітка гладить її, наче маленьку, і посміхається.

— І це все? — І через таку дурницю ти хочеш покидати чоловіка? Ну й дівчак з тебе!.. Що тут такого? Завів собі романчик з гуцулкою, мабуть, ще й з гарною.

Тьотя сміється і дуже тулить до себе Олю.

— Та це, дитино, з нудів. У великому місті, бачиш, є й театр й кав'ярня і інші розваги. А там світ дошками забито, треба якось час провести. От і людина чіпляється того, що під руки попаде.

Знаєш, свіже повітря і кров живіє грає... От і все. — Мамі троха неприємно слухати цього, бо тут ходить о її дитину. Але об'єктивно вона погоджується з сестрою, що робити з цього приводу трагедію — не слід.

Тьотя розважає далше:

— Коли б Володко завів собі любові з інтелігентною особою, рівною тобі, — тоді інша справа. Можна б говорити про те, що він тебе зраджує. А тут звичайна собі хвильова розвага.

Тьотя говорить плавко, м'яко, з сердешною усмішкою.

— Ти думаєш, що така селюшка може його довго задовольняти? Він такий джентлмен, такий вибагливий. Це так, як коли хто їсть весь час булку й захочеться разового хліба. Чоловіки всі однакові. Це півняча кров.

Інтелігентна й добре вихована жінка повинна це розуміти й бути вибачливою. Нам, Олечко, не раз приходиться замикати очі. Ти, дитино, попитай мене або свою маму.

Оля знову починає голосно хлипати.

— Ти, Олюсю, не повинна забувати, — продовжує тьотя серйозно, — що це вийшов би скандал для цілої родини. Подумай собі, ти одна дочка в свого батька. А він у нас перша особа. На вас звернені всі очі, цілої нашої суспільности.

Ти тільки подумай, яка це була б пляма, скільки різні вороги язиками молоди б. Це ж був би не абиякий сором!

Спам'ятайся, Олю, бійся бога! Мається розуміти, що Володкові треба троха нам'яти вуха, лише не надто, щоб це не поцувало ваших відносин.

Не бійся, такий з нього буде чоловік, що від спідвиці не відірвеш.

— Лише не знати від чиєї, — додає Оля через сльози.

Тьотя сміється голосно. Вона хоче обов'язково надати цій справі дрібничковий вигляд.

Входить прислуга й приносить телеграму від Володимира.

Тітка читає голосно й плеще в долоні.

— А бачиш, Олю, що я казала! Як турбується, телеграму посилає.

— Що ж йому відповісти?

— Нічо, — кпдає сердито мати.

— Ти правду сказала. Треба дати йому науку. Жадно відповіди, нехай покрутиться трохи, — посміхається тьотя. Встигнемо ще завтра, післязавтра.

А ти, Олю, засни. Натряслася возом, їхала залізницею, треба відпочати. Дай їй щось з'їсти, вона певно голодна.

Оля не хоче їсти. Мати й тьотя залишають її.

— Володко трохи необережний, — говорить серйозно тьотя. — Стрїлила йому до голови примха, роби якомсь обережніше. А він так по-дурному, як студент. Є чоловіки, що мають по десять любасок, і ніхто нічого не знає. Бідна Олечка загризлася. Розкусила, бачиш, перший подружній перець. А він гіркий, бо перший. Нехай нас попитає, ми вже перебули дещо.

Тьотя знову вертає до свого звичайного доброго гумору, посміхається.

— Бачиш, Фільо, я все ж не сподівалася цього від Володимира, — скаржиться Липницька.

— Ха, ха, ха! Яка ти наївна, не сподівалася... Що це значить — не сподівалася? Тепер такі часи, що треба всього сподіватися. І мене дивує, що Оля бере це все до серця, що в неї така сільська вдача звідкись взялася? Гуляє він, а ти заведи собі маленький фліртик, це найкращий лік. Вона жінка молода, інтересна.

Чоловікові треба показати, що не дбаєш про нього. Він зараз буде інший... Я знаю їх. Чоловіка тим і держиш, коли не стоїш йому в ласку. Це ти їй скажи, пехай знає, колісь подякує.

Тьотя ще довго говорить авторитетно, а під шиєю у нею пробігають якісь вузлики, наче б вона щось скоро ковтала.

18.

Володимир діждався відповіді аж четвертого дня. Дістає телеграму: «Приїжджай». Коротенько, одно слово і підпис Липницької.

Чому мама підписала? Виходить — Оля гнівається на него... Защо?

Володимир шукає причини, і вкінці задержується на одній: Мабуть, вона бачила перстень. Пригадує, що того вечора, як він вернув з Косова, вона була несвоя, казала, наче голова болять. Вона розвіщувала мокре вбрання. Невже полізла рукою в кишеню?

Правда, він забув сховати коробку, але що вона полізла йому в кишеню, — це його дивує.

«Від жінки — всього сподівайся», — сердиться.

Володимир не знає, що йому говорити, як викручуватися. Не знає, чи вона бачила тільки перстень, і тільки це дало привід до гніву, чи, може, вона знає більше. Може, підглядала за ним. Невже вона могла здобутися на таку підлість? — обурюється. Його дивує, що вона могла образитися.

Він і не думає її покидати, або хоча б бути в недружніх відносинах. Він відноситься до неї все з повагою, як порядний купець до своєї фірми. Для фірми гарна, велика вивіска, великі, показові вікна, гарна вистава — словом вся декорація, пишність, для чого тут любов? А Василина — це так собі, маленька, хвильова крамничка, побічний гешефтик.

Чи слід із-за цього робити сцену?

Він все твердіше набирає переконання, що розчарується в Олі.

— На місці буде видніше, щось треба буде сказати.

Іде до знайомих, прощається. Каже, що мусить скоро виїхати, бо восени, мабуть, будуть нові вибори і його, як секретаря народньої ради, викликають негайно до Львова.

Патріоти співчують: Не дають справи людині відпочити. Але вони тої думки, що їхати треба обов'язково, бо вибори — це справа першорядної національної ваги. Новий намісник хоче взяти новий курс.

Вони тепло стискають йому руку.

— Поспішайте, треба повести справу твердою рукою! Володимир сердешно потрясає їхні руки. Він зробить усе для народньої справи.

— А з Василюю? — Володимир відмахується рукою.

— Поїду й край. Прощатися з нею, ще сльози розпустить! Він складає свої речі, розраховується з господарями і тим самим возом, що Оля, трясеться під час гірської чудової ночі на залізницю.

19.

Оля не хоче бачити Володимира. Відвертається від нього, її очі холодні, риси обличчя закам'янілі.

Володимир хватає її руку, цілує. Вона така важка й холодна, як шматок глини.

Він молить її найтеплішими словами, називає своїм раєм. Але рай зачинив двері своїх уст і мовчить.

Володимир почуває себе Адамом, якого вигнано з раю, — ще гірше навіть, бо Адама вигнано з Євою, а він залишвся сам.

Говорить щось зворушливо Олі на цю тему, але вона не слухає.

Вона, правда, дозволяє йому цілувати свої руки, коліна, але її обличчя холодне.

Володимир втомився, похилив голову. Він ходить на пальцях, ласиться як собака, яку вибито.

Приїжджає посол Липницький. Він довідується про все... Заходить до молодих, і поглядом стратега оглядає поле битви. Робить враження, що він нічого не знає, нічого не бачить,

Не може відігнати від себе думки, що родинний будинок, який він здвигнув, дає тріщини.

Олі йому жаль. Бажалося їй щастя, як самотній дитині, а тут? Ех!.. Ніколи не вгадаєш. Володимир взагалі починає йому не подобатися. Але тепер вже пізно.

Треба вжити всіх сил, виштовхнути його вгору, може самі справи заставляють його бути вдумливішим.

Посол Липницький чує в собі ще стільки і сили, і авторитету, і певний, що він своє зробить.

На другий день він кличе Володимира до себе до кабінету. Володимир іде з стягненими бровами, з рішенням гідно одбивати всі удари.

Посол Липницький, усміхаючись, підсуває йому коробку

з папіросами. Володимир запалює й старається виглядати спокійним.

— Знаєш, Володку, що вибори до сейму за плечима?

Щось теплого лягає на серце Володимирові, туман очей зовсім розріджується, зникає.

— Вибори, дійсно? — питає з зацікавленням. — А я так і догадувався.

— Маю найсвіжіші відомості. Завтра буде вже в газетах, — продовжує ділово посол Липницький.

— Правивбори¹ відбудуться за місяць. Це політична штучка нового намісника. В сам гарячий час для селян, щоб відвернути їхню увагу від виборів.

На мою виборчу округу, як конкурента намісник виставляє графа Суботу. Хотять, бачиш, повалити мене. Граф страшний не своїм авторитетом, лише кишенею. Що йому викнути двадцять — тридцять тисяч?

Голос Липницького тратить звичайну рівність. Липницький встає з крісла й важко ступає по підлозі.

Володимир бачить, що неспокійні думки сидять чорним вороном на нахмарених його бровах,

— Нам треба буде напружити всі свої сили. Ми не сміємо програти. Треба зробити все, що лише можливе.

— Ти подумай, — мене повалити!

Липницький стає перед Володимиром і штовхає себе пальцем у груди.

— Мене!.. Чому мене? — Бо я уособляю всю нашу націю. Хотять починати від голови.

Він говорить обурено, його голос дрижить низкими тонами, наче грім.

— Ми їм покажемо! — Липницький грозить кулаком.

— Ти, Володку, виберешся туди на цілий місяць на агітацію. Грошей народня рада не пошкодує. Я дам тобі список всіх наших довірених людей в окрузі, щоб знав, до кого звертатися. Треба обов'язково в кожному селі і в місті улаштувати віче і zorganizувати місцевий виборчий комітет.

На місцях треба заздалегідь намітити, кого поставити кандидатами на виборців. Треба вибрати виключно людей певних, наших, а головне не бідних, бо бідного за п'ятку

---

¹ Послів до сойму в Галичині не вибирали безпосередньо. Громадяни вибирали наперед виборців, і де були правивбори, а виборці вибирали посла. Це з тою метою, що малу кількість виборців легше підкупити чи стероризувати.

легко куплять. Де наші шанси незовсім певні,— грошей не жалкувати.

Роби все, що визнаєш за відповідне. Можна в остаточному разі чи могорич, чи прямо заплатити. Це боротьба. Словом, роби все, щоб поставити на нашому.

Я тобі от що раджу: на селі заїжджай в першу чергу до священника, хіба що він твердий¹. З ним ти в селі всю справу зробиш.

— Я справляюся сам? Час короткий,— зауважує Володимир.

— Я дам тобі на допомогу двох студентів — Хлібова і Дулю.

— Хлібова? Таж він радикал. Як же він піде на нашу роботу?

— Дурниця. Тут справа в грошах...— сміється басисто Липницький.

— Хто більше заплатить. А я грошей не пошкодную. Це ж не мої особисті. А він велика сила. Сам рот його що варта. Як крикне, як загомонить. Таких тільки пускаю між масу. Його ти висуватимеш на найбільш загрожені позиції, він дасть собі раду.

— А ви не приїдете? — питає Володимир обережно.

— Я не можу сидіти весь час там, бо мені треба тут слідкувати за загальним ходом виборів. Але в важливіших місцях треба буде улаштувати районні віча, і на них я приїду. Де і коли, про це я ще тобі напишу.

Сьогодні вечером засідання ради о восьмій. Треба поговорити про нашу тактику, про нових кандидатів, тощо

Не забудь прийти. А післязавтрього треба в дорогу.

Це тобі школа, треба підучуватися, прийдеться тобі колись теж кандидувати.

Липницький плеше рукою по плечах Володимира й посміхається. Володимир виходить з кабінету. Липницький ходить туди-сюди вдоволений. Він думає, що так буде найкраще. Володимир виїде на провінцію, займеться серйозно справами. З голови в нього вилетять всі дурниці, а за той час Оля заспокоїться, і через який місяць з цієї хмари нічого не залишиться.

Для його виробничої справи добре, що там буде своя людина. Липницький із смаком запалює свіжу папіроску і в тумані папіросного диму укладає виборчу стратегію.—

¹ Русофіл.

На полі доспіле колосся золотом звонить, заглядає у вічі жінцям, чи багато в ямках гарячого поту набігло.

А сонце, наче енергійний юнак з блискучим обличчям, мандрує високо, всміхаючись до цілого світу.

Володимир сидить біля відкритого вікна в вагоні і байдужими очима блукає по золотих хлібах по свіжих снопах і копах.

— Поганий час, пане докторе, для нашої праці,— підморгує Хлібів.

— Тепер хлопа затягнути на віче, треба ведмежої сили. —

— Чого ведмежої, товаришу? — дивується Дуля. — Вистарчить барило доброї горілки й бочку оселедців, і всі прийдуть як на шнурочку.

— Пусте говориш. Це ж цілий Дністер горілки треба б, щоб всіх задовольнити. Треба якось інакше робити.

Передовсім, пане докторе, — Хлібів звертається до Товарницького, — нам на місцях треба вийти в тісний зв'язок з кожним попом. Я з виборами мав уже справу і добре знаю.

Він говорить твердо і правою рукою грається кінцями червоної стрічки, що замість кравата підв'язана під коміром.

— Ви, пане докторе, мусите кожному з них говорити, що народня рада дала вам спеціальне доручення звернутися до нього, як до відомого патріота і т. д.

Треба конче сказати, що до нього, підкреслювати це, говорити, що всі надії покладено на нього.

Інакше він буде вважати себе покривдженим, говорити, що ігнорують його заслуги, і буде псувати справу.

З цього треба починати, бо сьогодні ніхто не витягне хлопа з поля і з хати, тільки один піп, бо він це добре вміє, в цьому він практикує ціле життя.

Де в селі нема попа, там треба йти до вчителя, але з цим справа слабша.

Володимир сидить заклопотаний і пасивно приймає звернені до його слова. Він ще не витряс зовсім з голови справи з Олею, а, з другого боку, його непокоїть виборча справа, з якою досі він ще не знайомий.

Він не хоче з цим зраджуватися перед своїми товаришами, що мали вже нагоду досі проширити всю Східню

Галичину, виконуючи обов'язки платних виборчих агітаторів.

Висідають в повітовому місті з вагона, шукають повітову організацію.

Голова організації, директор місцевої каси, Барабаш дивгає перед носом п'ятдесятлітрове барило на дебелих, мов стовпи, ногах, і вприває від спеки й натуги.

— В таку пору вибори, та в таку пору! — охкає.

— Та який чорт піде тепер на віче?

Він величеньким синім платком витирає чоло й грубелезне карчило, а воно вмить знову потом запливає.

— Я, панове, не можу рушитися. Така спека, що нехай його!

Роблять мале засідання в кімнаті «Торговельної повітової спілки».

Барабаш тримає в руках бомбу холодного пива і топить в білій піні рижі, розтріпані вуса.

Плянують, де в цьому тижні скликати віча. Повітова організація дає від себе одного агітатора. Вирішено, що треба на день улаштувати два-три віча, щоб встигнути обійти всі села.

Д-р Товарницький і Хлібів виступають разом в одних селах, а Дуля з доданим повітовим агітатором в других.

Хлібів питає директора, чи є у них в місті добрий бляхар.

Всі дивуються, пощо йому бляхаря:

Хлібів посміхається важно й мовчить.

Йому з усіх боків не дають спокою, питають, пощо йому бляхаря.

— А яким ви чортом викурите тепер хлопа з поля?—

Присутні дивляться один на одного великими очима.

— Треба чимсь вуйка зловити за пупа, — регочеться Хлібів.— Так от я замовляю дві довгі, бляшані труби. Прийдемо в село, даю якому парубкові корону, нехай іде по селу й трубить.

— Даю вам голову, що будуть збігатися як на пожар.

— Ха, ха, ха! — регочеться животастий директор, — щоб вас бомба пільзнера вдавила, й вигадали!

— Що ж на агітаторстві зуби з'їдає, — зауважує з сміхом Дуля, — і знає, чим хлопа дурити.

Зараз після полудня д-р Товарницький з Хлібовим виїжджають звичайною, маломіською таратайкою в один бік, а Дуля із своїм товаришем у другий. Під сидженням у одних і других лежить довга бляшана труба, що бренькотить тонко, як колесо наскакує на камінь на дорозі.

Як підвечір загуділа труба в селі на вулиці, наче роз'юшений, здоровий бугай, народ простоволосий вибігає на подвір'я.

— На віче, на віче!— гугає хтось з вулиці, і це «на віче» летить з вуст до вуст.

Як не натомився за дня селянин, він не може опертися тому покликові. Цей гомін наче ловить його за руку й тягне за собою. Він мовчки бере капелюха з двяха й, не дожидajući вечері, іде на вулицю й вливається в загальний людський струмінь.

На вічах звичайно головує місцевий піп. Він одкриває короткою промовою збори. Починає словами: «Слава Ісусові христу», потім, переплітаючи фразами «людоньки добрі» та «дорогі браття во христі», торочить звичайну проповідь «про слухний час» та «про жертву для народньої справи».

Після попа забирає голос д-р Товарницький. Його піп представляє зібраним як «головного секретаря народньої ради, та відомого патріота».

Д-р Товарницький кланяється зборам й починає поважно, грімко, ще від козацьких часів, переходить на пащину, на знущання над хлопом, згадує про покриток, байстрюків панських тощо.

Селяни слухають, але їм важко встигати за ним думками, бо він говорить якомсь вчено.

Останім випускають в атаку Хлібова!

У нього голос, як у тої труби, що ревіла на вулиці. Він говорить короткими реченнями, мідними словами, б'є наче довбнею по голові. Його голос заглушує всі думки. Селяни стоять нерухомо як пні, одкривають широко очі й уста. На голову, на саме тім'я він наче скидає важкі плити й в слухачів враження, що вони присідають від того тягару.

Він кричав: — народ живе не шлунком, а волею! Тепер нема ні жита, ні пшениці нічого — тепер вибори! Геть особисту справу, все для народа! Злодії-пани хочуть знову хлопа повернути в пащину! Не дайтеся! Ловіться обіруч за свого українського посла, д-р Липницького! Це одинокий рятунок для бідного хлопа!

Кричить півгодини, три чверті, годину, реве, розпинається.

Все зібрання наче в перевеслі скрутив і може ним вперезатися як завгодно!

У слухачів нема вже своєї думки, ні волі, він заліз у їхні голови з ногами.

Після декількох таких віч—Хлібів бачить свою перевагу і ставляє д-ру Товариницькому ультиматум:

Або він додасть йому на місяць ще сто корон більше, або він кидає роботу, бо дерти даром горло, нема в него бажання.

Д-р Товариницький хоче взяти його «громадським обов'язком», але цей аргумент викликає їдкий сміх на вустах Хлібова.

І д-р Товариницький мусить погодитися, бо без нього, як без рук. Віча кінчаються звичайно тим, що збори виносять постанову вибрати тільки «своїх» виборців, і доручити голосувати тільки на «свого» посла.

Після такого щасливого кінця д-р Товариницький і Хлібів, моли ще не пізня пора, їдуть ще на одне віче до найближчого сусіднього села, куди вже наперед післано відповідну людину, щоб збрала селян і попередила про приїзд представників народньої ради. Але трапляються й такі села, де селяни залишають віче без будь-якої постанови. Вони не заявляються проти, але й не хотять висказатися за.

Бесідники договорюються до мокрої сорочки, а народ сидить мовчки. Дехто в кутку дрімає, дехто блукає очима по долівці, наче шукає якоїсь згуби, а ті, що з самого переду, поодкривали вуста і машинально притакують головами за кожним словом.

Вони вже стільки наслухались досі цих вигуків і обіцянок і знають дуже добре їм ціну.

Не хотять витрачувати даром енергії, але цікаво подивитися на чужих людей, побувати в гурті.

Бесідники радіють, думають, що всі селяни вже їхні, що бері їх в пригорщі і прямо в пазуху.

Але коли після всіх промов їх запитують, кого вони думають вибрати на виборців, і якого вони бажали б посла, коли просять зібраних висловитися в цій справі, зібрані мовчать, мов німі. Бесідники переглядаються здивованими очима, голова зборів звертається до найближчого селянина, що найбільше притакував, і питає, яка його думка.

Він встає з заклопотаним виглядом і заявляє політично:

— Я чув, що говорили, гарно говорили, але я тут не найстарший, тут нехай громада.

Його перековують, що бажано знати його особисту думку, а не громади, бо він має право голосу.

Він знову викручується:— А всеж я тут не найстарший, та ніяково вихоплюватися першому із своїм словом

Голова зборів нервується, хоче переконати, але з кутка з поза спин долітає до його:

— Та Іван тут не один і не комендант і він правду каже, що не може вихоплюватися з словом. Громада мусить наперед порадитись. Що тут говорити?

Президія стоїть розгублена, а потім бере шапки й з опущеною головою виходить зі зборів.

А в партійному національно-демократичному органі «Вперед» майже кожного другого дня появляються довжелезні дописи, з описом того ентузіазму, з яким селяни приймають представників народньої ради.

У кожнім дописі дуже виразно підкреслено невтомну працю д-ра Товарицького, його красномовність, і прихильність селян до його виступів.

Дописи закінчуються запевненням, що всі селяни, як це видно з заяв на вічах, одностайне підуть за відомим і любленим головою народньої ради, за д-ром Липницьким.

Крім цього, д-р Товарицький посилає гарячі листи своєму тестеві, інформує докладно про хід справи й вимагає свіжих сум на виборчі витрати.

Він вважає, що, хоча виразно не сказано цього, він все ж має право оплачувати з цих грошей і себе, пам'ятаючи, що після виборів, коли верне знову до Львова, треба буде з дружиною погуляти вечорами, щоб розвіяти рештки неприємних споминів з поїздки в гори.

21

Перевибори швидко скінчилися. Народня рада з напруженням жде головної атаки — основних виборів. Усі кандидати на послів розсипалися на всі боки, як горобці перед шулікою.

— Панове на місця! — це сурмовий клич народньої ради, і кандидати на послів кинулися на провінцію поміж виборців.

Виїжджає і голова народньої ради д-р Липницький. Він у центрі своєї виборчої округи скликає віче виборців.

Велика морока, на коли скликати віче. Ідуть цілі дипломатичні переговори.

У будень не можна, робочий час, жива, а проти неділі протестують попи, бо їм неможливо буде приїхати, та й народ одривається від церкви. З тяжкою бідою вдається вговорити попів, щоб збори призначити на четверту годину в неділю, бо до того часу попи встигнуть справитися з своїми богослуженнями.

Голову народної ради мають зустрічати на залізниці з парадом. Повітова організація за кошти центру постановляє зробити великий шум, щоб цим підбадьорити своїх, і показати польському кандидатові, що його не бояться.

Селянські підводи, що їх найняв д-р Товарницький, Хлібів і Дуля, з різних боків тарахотять на залізницю.

На підводах церковні браття, багачики й сільські крикуни вже нетверезі.

Вони голосно голайдять щось поміж собою, широко розмахуючи руками, але за туркотом возів не розбереш слів.

Всі повдягані добре, по-святочному. Площа перед залізницею забита селянськими возами. Народу повно. Поміж народом плентаються поліцаї, а на дверях жандарм. Чути паровізний свисток. Народ кидається до дверей на перон. Жандарм на дверях штовхає товпу й кричить:

— Куди лізеш, хлопе? Це що, малцу побачиш на менажерії?

Але людям нема часу слухати його, вони тиснуться з усіх сил.

Зайжджає поїзд, у відкритому вікні стоїть голова народної ради.

Д-р Товарницький, Хлібів, Дуля, Бараш і представники місцевої організації здіймають шапки й вітають його покликом: Слава! Цей поклик підхоплює підхмелена товпа й найняті виборчі п'явки й широко відкритими ротами зміцнюють його, наче через рупор.

Слава! — гримить по всьому пероні.

Пасажири, що випадково замішалися в цю крикливу товпу, біжать перелякані із своїми клунками.

Музика на кепських духових струментах запищала: «Многі літа!»

Д-р Липницький кланяється низько, виходить з вагона.

Його обступають, як бджоли матку, і ведуть на площу перед залізницею. Хлібів з почетом бере в нього з рук шкіряну, дорожню торбину, і йде за ним в роді ад'ютанта.

Люди лізуть один одному на п'яти, товпляться. На площі перед залізницею ждуть замовлені візники. Вони сьогодні не дивляться на звичайних пасажирів, рухливих, обдертих торговців, що з дрантивими, живогастими валізами пхаються до них і питають, за скільки повезуть.

Вони сьогодні зовсім не везуть.

Торговці здивовано дивляться, то один на одного, то на свої валізи.

— Чуєш, вони сьогодні не везуть! А хвороба на їхні

голови! Товпа вривається на площу. Голову народньої ради ведуть до найкращого візника, з широким сидженням, мощеним обдертою шкірою, на ресорах, пов'язаних грубим дротом.

Візник з крученою, кучерявою бородою, скидає капелюха й посміхається широким, червоним обличчям. На нього сьогодні припадає велика честь.

Д-р Липницький сідає, побіч голова повітової організації, директор Бараш, а напроти на лавочці Хлібів. На інших візників сідає решта. Перший візник гудзуватим багатом періщить по спині підручного, високого, сірого, а потім малого, сухореброго борозного. Коні зриваються, як від вогню, і дзеленькотять дзвінками, навішаними на шнях.

За ними рушають інші візники й підводи. Їдуть з темпераментом, гальоном, довгим гусаком. Здіймають таку куряву, що за порохом не видно сонця, як за хмарою.

Вїжджають у місто. По обох боках дороги народ зглядається, наче на диво. Багато повертається в той бік, куди їдуть підводи, й поснішають скоро, ніби хотять наздігнати.

У центрі міста єврейська дітвора біжить за візниками цілою громадою. Вони вибрикують, як молоді жеребці, свистять у пальці й кричать на все горло.

А візники з усієї сили пруть в напрямку до «Народнього дому», бо там має бути віче, там чекає вже місцева українська інтелігенція, попи й цікава товпа.

Перед вічем д-р Липницький ловить за рукав д-ра Товарницького й тягне на бік.

— Ти знаєш, Володку, страшна неприємність.

Він хмуриє чоло, моргає нервово бровами.

— Що сталося?

— Погана річ! — бурмоче Липницький.

Ти знаєш, що в намісництві знають про все, що ми говорили на нашому засіданні.

— Знають? — Володимир здивовано.

Знають... Ми тоді уложили плян, методи роботи, винесли деякі секретні постанови. А потім я був у намісника, а він майже все мені повторив. І в урядовій газеті з насмішками писали про наші постанови. Ти тільки подумай!

— І хто б це міг? — не сходить з дива Володимир. Він серйозно заклопотаний.

— Тоді на нараді були тільки свої, найближчі і найпевніші люди. Д-р Товарницький задумується над чимсь і по хвилі додає:

— Ну й редактор Макух.

Цю фразу він висказує їдко, підкреслено, і йде поміж членів комітету.

Липницький стоїть декілька хвилин на тому ж місці а його думка працює напружено.

— І редактор Макух... — повторяє, наслідуючи голос Володимира.

— І редактор Макух...

22.

З повітової ради, де відбувалося голосування, вибігає Дуля, за ним дяк Канчук, відомий виборчий агітатор й кричать до селян, що коло брами:

— Ми виграли!

Хтось кричить: Славно!

Це «славно» підхоплює ще декільки голосів.

— *Czego wrzeszczysz, bydlu!*? — кидає якийсь панок, що проходить мимо.

— А вас що, печінка болить, що програли?

Товпа регочеться, бере панка на сміх. Він скоро пропадає в сінях повітової ради.

Виборці валкою сунуть униз на ринок, де повно селянських підвід.

— Програли пани, наші горою! Двадцять голосів ми дістали більше!

— Двадцять голосів! — Крутить дехто головою, — лише двадцять голосів. Видно добре сицали п'ятками пани, коли все ж зібрали стільки голосів.

— Коли б лише п'ятками, а то й дровами й жандармськими кольбами², — додає хтось з боку.

На возах гам, крик, регіт, — сколихнувся весь базар.

Радіють, сміються, загоряються, як солома від вогню.

Свідомість, що не далися польським панам, ділає, як наркотик, хоча кожний знає, що воно нічо властиво не дасть, що в селянському житті не зміниться нічого на півгроша. Хіба, що хто ближче до справи, виш'є та закусить, або може урве яку п'ятку чи десятку. А роки попливуть, як пливли у злиднях та в поті чола, тільки через роки два-три знову появляться несподівано в селі агітатор і розвішуватиме хлопську нужду на хрестах.

А в народньому домі рух, біготня. Ганяє спітнілий

¹ Чого верещиш, скотино?

² Прикладами.

директор Бараш й ледве сопе. Метушиться Хлібів, ганає як божевільний, Дуля, гомонять виборчі агітатори, наче голодні собаки коло дверей, де варять весільні страви.

Через хвилину входять швидко декілька попів.

Грубий отець декан скидає капелюха й витирає спітнілу лисину.

— Дайте холоду, панове, дайте, холоду, а то можна пропасти!

Він махає капелюхом, наче віллом. Заля заповнюється щораз більше. В сніях робиться метушня, чути крик.

Хтось одчиняє обидві половини дверей до залі, і на порозі появляється посол Липницький, за ним д-р Товарницький і гурт інтелігенції.

Гурра! Славно! Нехай живе наш посол д-р Липницький! — верещать якийсь агітатор.

— Славно! Славно! лунає по залі.

Агітатори підхоплюють на руки посла Липницького, підіймають вгору, і несуть через залю, а з усіх боків лунає: Славно!.. гурра!..

Посол Липницький сидить високо на людських руках і кланяється на всі боки.

Усі тиснуться до нього, хочуть бути ближче, кожний намагається відзначити голосно, яку це він ролю відіграв у цій справі, що він зробив, що коли б не він, хто знає, як вийшло б голосування.

А директор Бараш поробив вже відповідні розпорядження.

Посол Липницький дав в його руки шістьсот корон на могорич.

До залі зносять усі столи й крісла, які лиш є в Народньому домі і розкладають вздовж стін. Через деякий час вкочують десять бочок пива, носять кошами ковбасу, хліби, пляшки.

Через півгодини зала Народнього дому перемінюється в велику народню коршму. Столи засіяні тарілками, склянками, чарками.

Виборчі агітатори й свої люди захватують найвигідніші місця, де ближче до бочки й до пляшки.

Як трохи втихомирилося, посол Липницький заспокоївся, з неприємністю зауважує, що в нього шез золотий годинник з ланцюжком з кишені.

Він пам'ятає дуже добре, як входив до залі, він був ще в нього в кишені в камізолі.

Прикусює сердито губу й сідає за столом на почесному місці.

При столах щораз більший гам. Дехто, не чекаючи аж почнуть подавати, сам хватає за пляшку й для ока наливає насамперед сусідові, а зараз потім собі, випиває махом чарку й знову собі наливає.

Директор Бараш бачить, що він вже спізнився з врочистим початком, бо половина присутніх уже діловито заходиться біля чарок і склянок. Він не чекає вже, поки як слід накриють стіл, що при ньому сидить посол Липницький, встає і захриплим голосом кричить на всю залю:

— Панове виборці!

На залі втихає, при столах перестають дзенькотіти склом та мляскати язиками.

— Сьогодні ми віднесли справжню перемогу! Сьогодні наш селянин з честю витримав політичний іспит зрілості, бо не зважаючи на великі насильства й підкупства з боку поляків, ми все ж вибрали свого посла, вибрали дорогого нам і невтомного борця за українську справу, пана посла д-ра Липницького. Кому, панове виборці, не відоме в цілій Східній Галичині це славне ім'я, чи є хто такий, що без пошани не вимовив би нього?

Тепер ми можемо бути певні, що наша українська справа тиме в нашому соймі найкращого захисника, тепер ви, нове селяни, можете бути певні, що за ваші кривди й болі буде кому постояти.

Його промову присутні перебивають гучними оплесками.

Промовець говорить ще довго про ті блага, які спадуть на українського селянина через цей вибір, взиває виборців боротися вперто за народні права й закінчує словами:

— Нехай живе наш високоважаемый посол. На многі літа.

Усі присутні починають співати: «Многі літа»!

Посол Липницький відповідає. Він клянеться на всі святощі боротися за кращу долю галицького селянства, і виказує щире подяку всім селянам його виборчої округи, що, не зважаючи на гарячий час, виконали блискуче свій громадський обов'язок. Для нього не може бути більшої втіхи, як сидіти в гурті своїх дорогих виборців, для яких він не пошкодує ні часу, ні праці, щоб віддячити за зроблену йому честь.

Грімке «Слава» заглушує останнє слово посла.

Усі підіймають в гору чарки й склянки, цокуються і випивають за здоров'я пана посла.

Посол Липницький сідає і з привички хватає рукою

в тому місці, де звичайно висів у него золотий ланцюжок, і коли намацує лише пусте місце, хмарить брови і похитую головою.

Після цих промов наче хтось прорвав раптом гать і каламутна хвиля бурливо розлилася на всі боки.

Нарід галайкогить, кричить, п'є, їсть. Кожний тільки й думає про те, як би це більше нагорнути до себе.

Дехто виривається ще з промовою, але його ніхто не слухас.

Хтось починає: «Не пора»! Десятки п'яних голосів приходять йому на допомогу.

За столом тупіт, крик. Усі встають і, хитаючись на ногах, співають.

Відбувши важку повинність, безвладно опускаються на стільці й продовжують далі їсти й пити.

Тепер говорять усі, не зважаючи на те, чи його хто слухає, чи ні. Язик, як розмахове коло, що перемінило статичну енергію на кінетичну, не може здержатися й меле мимо волі, залишаючи всякий зв'язок з думкою.

Інтелігенти спалюють цілі пригорщі кадила на адресу селянства, селяни не хочуть залишитися в боргах і одвівають його в бік інтелігенції, а всі балачки в основному зводяться до того, що ми свідомі, невтомні і нікому не дамося.

Алькоголь зарівнює провалля між інтелігентим і селянином. Якийсь піп закинув руку за шию сивому присяжному¹ з медалями на грудях й горне його до себе, а присяжний ввесь час лепече мокрими губами:

— Проше дуже, є гомостику, проше, — і порскає йому в обличчя слиною.

Директор Бараш цілується з дяком, а дяк співає в його честь «Многая літа».

Деякі багачиків підходить до посла Липницького. Вони ледве тримаються на ногах.

— Ми за вас, пане после, бо ми вас дуже любимо, бо ми... тото...

Багачик посміхається п'яенько, хитає головою, ловить посла за плече, інші за руки й починають його з усіх боків цілувати.

Посол Липницький ловить по черзі кожного за шию й теж цілує.

Тепер вже не розібрати, хто і що говорить. Усі люди — це один рот, усі роти — це один крик, одне мляскання

¹ Член президії громадської ради.

і сьорбання. Хтось співає: «Ще не вмерла», а в другому кінці: «Ми гайдамаки».

А в кутку стоять окремо два сільські агітатори. Вони обняли один одного міцно, щоб кріпше втриматися на ногах, і говорять до себе півголосом;

— А я матиму з ним ще велику розмову. Він собі що гадає? Він послом, а я за двадцять ринських цілий місяць на ногах як собака.

Та нехай його шляк трафить з таким гешефтом.

— А я лише п'ятнадцять. Вони понакрадали грошей та понапихали кишені, а ти, дурний хлопе, контентуйся дрібницею. Та я йому такий рахунок поставлю, що раз.

— Це зовсім слушно, бігме, бо він собі гадає, що за цю порцію горілки, та на нього гаруватимемо.

— От холера!

— Та чи не холера? Але нехай ще прийдуть вибори, я йому покажу, хто я такий...

Могорич закінчується десь поза північ. Виборці виходять групами й хитаються як тіні, коли вітер гоїдає лямпами, і жадним чином не можуть потрапити до своїх підвід. А п'яненських інтелігентів розводять візники додому.

23.

Д-р Товарницький вергає до Львова, як лицар з поля битви.

Він вдоволений собою й переконаний, що тепер ніхто, навіть Оля, не може на його кривитись. Він виніс на своїх плечах весь виборчий тягар, і це повинно бути записане йому не лише в громадському, але й в домашньому рахунку.

Жінка зустріла його в коридорі, і на його цілунок відповідає холодною усмішкою. Так сміється людина, що після певних життєвих переживань прийшла до переконання, що все ж краще сміятися навіть тоді, коли є більш даних для плачу.

Д-р Товарницький намагається затерти неприємний спомін з літнього відпочинку. Він кожного вечора ходить з жінкою то до театру, то до ресторанів, і щедро розкидає гроші, що залишилися в кишені з виборчої кампанії.

Йому приємно попадати в гурт знайомих, бо вони всі вітають його, як це здається йому, сердешно, хвалять його великі заслуги й стискають міцно руку.

Оля мимоволі, чуючи ці слова, забувається і попадає

в ілюзію, наче її Володко дійсно така корисна людина, хоча вона сама, до його приїзду, дуже критично ставилася до него.

Партійний національно-демократичний орган «Вперед», підсумовуючи наслідки виборів, знову мусить відзначити небезпеку, що грозила українцям у виборчій окрузі, де кандитував посол Липницький, і при цьому ще зайвий раз підкреслено енергійну виборчу підготовку, що її провів д-р Товарицький.

Д-р Товарицький задоволений, він і не бажав нічого кращого. Коли півроку тому він обережно приступав до народнього престолу, то сьогодні він стоїть біля него певно й твердо, бо вважає себе за одного з жреців при цьому престолі.

Тільки в кімнатах народньої ради відбуваються довірочні зібрання наради новообраних до сойму послів, обговорювання майбутньої тактики тощо.

На обличчях членів народньої ради виразно помітно нервовий настрій. По боках чути якесь шушукання, здивовані погляди.

Для всіх стає явним, що хтось інформує докладно офіційні кола про те, що робиться в народній раді, бо про це все пишеться і критикується в офіційній пресі.

— Хто це може робити?

Це запитання з обуренням висказує кожний член народньої ради, це запитання не менше десятка разів прийшлося почути й д-рові Товарицькому.

Обурення зростає до тої степені, що про це починають говорити голосно, а редактор Макух виступає в цій справі на найближчому засіданні народньої ради, плямує цей факт і грозить, що знайдуться такі люди, які доложать всіх заходів, зроблять все можливе, щоб здемаскувати провокатора.

Він клянеться честю, що коли вдасться викрити винного, то ніщо не буде в силі здержати його від того, щоб даного індивідуума виставити на ганьбу перед усією громадськістю.

Він замовчує про те, що в нього є деяка підозра, бо хоче зібрати переконливіший матеріал.

Під час цієї промови д-р Товарицький переглядається з послом Липницьким, але головню він, як і решта членів, погоджується з думкою Макуха.

Після засідання Товарицький разом з тестем вертає додому.

— Я цікавий,— зауважує він з іронічною усмішкою — наскільки Макух серйозно сказав свої слова?

Посол Липницький не відповідає нічо, тільки хмарить широкі брови.

V

24.

Д-р Товарницький неспокійний. Його від якогось часу переслідує Макухова погроза.

Вона стає для нього некучішею з того часу, коли Макух побачив його разом із радником Прислудьким у ресторані «Гранд».

Д-р Товарницький дуже добре зауважив, як очі Макуха в тій хвилі блиснули їдким вогнем.

— Треба бути обережним, — говорить собі д-р Товарницький, і з того часу не може заспокоїтися.

Він уявляє собі того Макуха, коли б йому вдалося викрити справу. Для него ясно, що залишається на той випадок один вихід — куля.

Він рішає водночас, що тоді він для товариства попросив би помандрувати разом із собою на той світ і редактора Макуха.

Але його обурює не лише Макух. Його обурює і радник, що він в такий недікатний спосіб нарушає обіцяву тайну.

Він може обережніше використувати дані йому інформації.

Тим часом він за дурних шість тисяч на рік штовхає його явно в процасть.

Д-р Товарницький постановлює уникати радника, не подавати йому жадних інформацій, щоб таким чином приспити Макухову чуйність.

Але він непевний, чи цим він забезпечує себе від можливих неприємностей, і набирає переконання, що в цій справі треба зробити щось конкретнішого.

Через декілька днів посол Липницький дістає анонімного листа, писаного на машинці:

«Високоповажний пане после!

Звертаюсь до вас, як до голови народньої ради, в дуже важливі, а рівночасно неприємній справі.

Хоча я, як службовець, повинен берегти службову тайну, але служба не в силі вбити в мені моїх народніх почувань.

Таму я вважаю своїм обов'язком подати до вашого відома, що один з членів народньої ради є на послугах намісництва і доносить про все те, що в вас робиться.

Цей факт, мабуть, для вас не така вже новина, бо ви, пане после, мали нагоду самі пересвідчитись з офіційних газет, що воно так дійсно є.

Важливіше для вас довідатися, хто саме ця людина?

Це редактор Макух.

Я можу дати вам тільки один доказ: коли ви усунете цю людину з народньої ради, побачите, що про ваші постанови ніхто з чужих нічо не буде знати.

Ще раз зазначаю, що самотнім мотивом, чому я пишу вам цього листа, це народній обов'язок.

Не кладу свого підпису з легко зрозумілих причин.

Прохання затримати в тайні все це, що пишу.

З поважанням».

Коли б над головою посла Липницького раптом завалилася стеля, його обличчя не було б більше зім'яте жахом, як після прочитання цього письма.

— Макух! Макух! Хто міг би це подумати! Людина, яка все і всюди так дуже була на свою честь.

Правда, Володимир підсував йому деякі сумніви в цій справі, але він не брав їх серйозно. Думав, що це наслідок давньої ворожнечі.

А сьогодні лист.

Посол Липницький ходить, паче хмара, по своєму кабінету, а рука, що в ній він тримає цього листа, дрижить.

— Що робити?

Коли Володимир приходить на обід, він кличе його до себе й мовчки дає прочитати листа.

Володимир червоніє весь з обурення.

— Це нікчемна справа! — кричить сердито.

— І хто міг був сподіватися? Правда, я мав деякі сумніви, алеж потім я сам себе ганьбив за те, що міг допустити таку думку до голови.

Це щось страшного! Ви тільки подумайте, що цей факт заставив навіть якогось урядового висюка, прив'язаного до намісницького жолоба, порушив сумління якогось перекінчика.

— Але що з цим робити? — питає сердито Липницький.

— На всякий випадок, Володку, це сувора тайна.

Посол Липницький ховає обережно листа в портмоне.

Того самого вечора читає цього листа старий піп Повірний і професор Лопата.

Вони беруться за голову й не можуть знайти слів для характеристики цього вчинку.

Але все ж не можуть рішитись, що зробити з цією справою. Професор Лопата радить секретно познайомити із змістом листа й інших членів ради, що присутні у Львові, а потім вже спільно знайти вихід.

Деякі члени народньої ради не можуть повірити.

— Це абсолютно неможливе, щоб Макух?.. Ні, ніколи!— заперечують.

Д-р Товарницький мовчить весь час.

Посол Липницький погоджується, що на підставі лише цього листа неможливо обвинувачувати Макуха. Але він радить зробити спробу, а саме—не кликати на найближчі засідання народньої ради Макуха, взагалі провести їх секретно без його відома. Коли тоді постанови не вийдуть поза межі стін, і коли про них не буде відомо в намісництві, тоді нехай члени ради зроблять самі відповідні висновки.

Усі присутні мовчать з похиленнями головами.

На наступних засіданнях ради нема Макуха, а офіційна преса не пише ні півслова, хоча постанови були зовсім важливі.

Посол Липницький йде на аудієнцію до намісника, але цей теж ні словом не натякає на ці постанови.

Для посла Липницького справа ясна, і з його думкою мусять мовчки погодитися й інші члени ради.

Але справа ця такої ваги і такого дразливого характеру, що про неї не можна голосно говорити, тим більше, опираючись лише на здогадах.

Тому погоджуються всі, щоб Макуха усунути фактично із ради і з редакторства, але зробити це так, щоб не записувати жадних постанов і не подавати жадної причини.

Нехай сам догадується.

Макух закрутився наче в божевільному коловороті. До кого він з членів ради не звертається, кого не питає—чому, за що—ніхто не дає йому жадної відповіді.

Зламаний, з почуттями безмірної кривди, він зовсім відходить від народньої справи і щезає з публічного горизонту, пориває всі зв'язки з народньою партією.

Алеж д-р Товарицький все ще неспокійний. Він боїться, щоб який випадок не захотів посміятися над ним, і відкрити його справжнє обличчя.

Він лихий на себе й лихий на радника, що намовили його на таку справу. Йому нежально свого ймення, він тільки боїться того нещастя, що може його постигнути.

Д-р Товарицький розуміє дуже добре, що одинокий вихід — це зовсім зірвати з радником, і взагалі усунутися на деякий час із Львова.

Він знає, що залишатися тут далі, для його небезпечно.

У той час він вичитує в об'явах, що адвокат Телішевський в місті Б. потребує заступника.

Д-р Товарицький, як секретар народньої ради знає, що місцевість належить до тих, про які говориться, що сплять сном блаженних.

Досі там не знайшлася людина, що зміла би розворушити байдужі одиниці й заставити їх хоча б до будь-якої громадської роботи. Для енергійної людини це дуже відповідний повіт для патріотичних операцій, треба тільки, щоб ця людина мала певну фірму бо без цього вона не зможе нікого переконати.

Д-р Товарицький знає, що фірма в него є, хоча ще не своя власна, але за те стара й відома. Він знає, що майже всі інші повіти зайняті патентованими патріотами, які так міцно окопалися на своїх позиціях, що зрушити їх з них майже неможливо.

Крім цього, йому дуже добре відомо, що в самому Львові для патріотів вже затісно, що один одному вже на п'яту лізе. І коли він через декілька років захоче кандидувати на посла, чи до сойму, чи до парламенту, він може опинитися в прикрому становищі, для нього може вже не бути вільної виборчої округи.

Тому він і рішається вже відтепер наміститися у Б., поки там ще нікого нема, і після закінчення адвокатської практики відкрити там власну канцелярію, і на тій підставі потім поставити свою кандидатуру на посла!

Ці свої наміри він розкриває перед послом Липницьким.

Цей слухає його уважно, мугиче щось під носом і в кінці заявляє, що він вважає цей плян за зовсім розумний.

Він тільки не каже зятеві, які причини вплинули на цю його думку.

А такі причини є. Що Володимир думає про майбутнє, це подобається йому, але в нього є ще важливіші мотиви.

Він переконався, що Володимир, як його заступник, не справляється як слід з своїми обов'язками, через що канцелярія підупадає.

Крім цього, він має підставу підозрівати Володимира, що він з титулу родинности надто свobodно розпоряджається його канцелярійними прибутками, і цим призводить його до скрутного матеріального становища.

А найбільше йому не подобалося, що Володимир дуже вже широко живе в Львові, а це грозить повіддю різних боргів.

Тому йому треба б переїхати в спокійне провінціяльне місто, і це безперечно покращало б і його подружні взаємини.

Володимир зараз же пише оферту до того адвоката, а вже після цього повідомляє про все Олю.

Цю відомість вона приймає з високопіднесеними бровами. Вона цього ніколи не сподівалася. Їхати на провінцію? Це ж таке скучне життя.

Володимир вживає всіх переконливих аргументів, використовує весь пал своєї красномовности, щоб довести їй правильність своїх намірів.

Оля не заперечує, але й не має бажання їхати на провінцію. Володимир погоджується з нею. Він хоче довести їй, що він не самолюб, що для її приємности, він згоден пожертвувати особистими вигодами.

Володимир не має нічого проти цього, щоб вона не їхала зараз з ним до Б., нехай вона покищо залишається у Львові, а він буде до неї навідуватися.

Вважає, що так навіть краще, бо в нього будуть і вільніші руки і більше часу для патріотичної діяльности.

Через кілька день Володимир дістає прихильну відповідь від адвоката і зовсім вигідні умови.

Він виїжджає негайно до Б., щоб там на місці краще оглянутися і заключити остаточну умову.

Вертає додому задоволений і має враження, що скинув з своїх рук важкі пута.

Вечорами він не буває в ресторанах, сидить біля дружини, каже, що до цього заставляє його недалека розлука. А в дійсности він боїться показуватися в ресторанах, щоб не зустрічатися з радником.

Від того часу, коли усунуто Макуха, він перестав передавати радникові відомості, щоб таким чином закріпити

переконання, що винен Макух. А ще більше він боїться, щоб Макух не підглядів його разом із радником.

На кілька тижнів він стає зразковим чоловіком, що цілими вечорами упадає біля дружини, а по кутках зіває широко від скуки.

Провінціальне життя спутало д-ра Товарницького, як коли б хто коня з табуна, що гуляв по безкрайому степу, загнав у невелику загороду, замкнену з усіх боків високою огорожею.

Д-р Товарницький відчуває весь час, що якісь дрібниці, наче комашня, з усіх боків тягнуться до його, липнуть до рук, присмоктуються з усіх боків і гальмують волю рухів.

Все якось таке мале, непоказне, бруднувате, дешеве, починаючи від дощиків, а кінчаючи людьми.

Для нього тільки одна вірада, що його вважають тут за новість, оглядають цікавим оком.

І жінки тутешні, деякі зовсім нічо собі, кидають на нього лукавим оком, дехто запрошує навіть на чай, на вечерю до себе.

Відчуває, що він тут зразу став першим, заставив всіх своїм зовнішнім виглядом й великоміською елегантністю звернути на себе увагу. Товариський центр міста — це торгівля Харабури. У нього за крамничним приміщенням є дві невеличкі кімнати, з круглими столиками, закритими облізлою цератою, і з хиткими кріслами біля них.

Тут весь день снується місцева т. зв. інтелігенція.

Починаючи від судового писаря і кінчаючи повітовим старостою, кожний з них проводить тут хто менше, хто більше часу за склянкою пива, чи за чаркою.

А головно вечорами всі крісла зайняті, у кімнатах глота, повно реготу й папіросного диму.

Сам Харабура увихається із склянками пива поміж столиками, розливаючи по підлозі білу, сиплячу піну, що підіймається над склянками, наче комір, розносить тарілки з закусками, пляшки з трунками.

Його низька, грубкувата фігура все вертлива, він все посміхається, й виблискує засмальцованими полами блюзи, на якій неможливо вже відрізнити краску.

На д-ра Товарницького ця «кімната для снідань» (як це написано на виставці) робить зразу дуже примітивне враження. Він дивується, як люди можуть висиджувати тут поза північ у цьому брудному тісному кутку.

Тут тобі ні музики, ні пальм, ні дзеркал. Посередині, коптить звичайний «Rundbrenner», з надщербленим склом,

заляпанім мухами, підлога затоштана болотом, а жовтаво вибілені стіни, покриті горбовиною, наче топографічний знімок підгірської околиці.

Але коли він згодом під час осінньої сльоти сидить в одній з тих кімнат, а довкола весела компанія, і всі вони п'ють свіже, окоцімське пиво, закусують доброю шинкою, сардинками та ементалером, і коли весь час народ гомонить, розповідає дрібні смієтні та плиткі жарти, і коли по спині гладить його тепло, що розпливається від натопленої груби, — йому здається, наче він сидить в якомусь інтимному родинному гуртку, й починає зовсім гарно себе почувати.

Він вертає додому десь коло першої години вночі, з перевантаженим і шлунком і головою, і рівночасно констатує, що все це обійшлося наполовину дешевше, ніж у Львові.

Для нього це зовсім відрадна обставина, і тепер він починає розуміти, чого це ці провінціонали залізуть у свої нори по самі вуха, й не хочуть звіділя рудитись як г робак з хрону.

Але поза цим інтимним життям д-р Товарницький цікавиться ще загальною справою.

Він дуже скоро зорієнтувався, що тут панує ще стародавній стан, про який співається:

«Де згода в семействі,
Де мир і тишина.»

У товаристві ведуть перед поляки-урядовці, польська мова домінує, українці йдуть в ногу з загалом. Спини в них м'які, очі ласкаві, вуста всміхнені. Ніхто не має бажання на ніщо наражатися, нікому опонувати.

Д-р Товарницький розуміє, що йому для досягнення своєї мети, треба буде сколихнути цей блаженний настрій.

Він не хоче цього зробити різко, не хоче робити собі відразу ворогів, навпаки, він має бажання провести це делікатно, м'яко, без особливих загострень, щоб не зіпсувати відносин з місцевою польською інтелігенцією.

Приглянувшись докладніше до людей, бачить, що ця громадська мертвеччина існує не через брак своїх людей. Ні! — їх тут доволі.

Причиною — залчосердість.

У себе дома, між чотирма стінами вони нібито й українці і патріоти, при чаю розводять довгі дебати на тему народніх справ, але поза своїм порогом складають вуста

в усмішку й на добродушне обличчя накладають тавро «rozładnego gusina».

Державна служба, родинні обставини, гострий староста — це ті три плястри, що затулюють рота, тому й нічо думати про те, щоб хтонебудь взяв на себе роль організатора, чи взагалі ініціатора хоча б в найдрібнішій громадській справі.

І кожний з них міцно переконаний, що його причина найбільш слушна.

Поляки мають в Б. своє товариство «Sokót», де вони сходяться й улаштовують патріотичні збіговиська.

В українців нема нічого. Колись була тут якась читальня «Просвіта», десь вона поміщалася, хтось був головою, але д-р Товарницький так і не довідався про неї нічо докладніше.

Він вирішує, що відновлювати цю читальню нема змислу, що треба оснувати нову, почати роботу насвіжо, без спадкової цвілі.

А починати треба іменно з читальні.

Передовсім це така традиційна справа, що вона ні українців занадто не залякає, і поляків не дуже роздратує. Звичайна собі культурна установа.

Але на цьому терені можна звести разом і міщанство і інтелігенцію, заснувати перший громадський гурт, а цього не змогла б зробити така суто інтелігентська організація як «Бесіда» чи «Касино».

А потім можна буде подумати, ще про щось інше.

Д-р Товарницький обережно намадує почву в цій справі поміж місцевою українською інтелігенцією.

З ким він не почне балачку про це, кожний каже, що він про це вже давно думає, але ніхто не хотів його підтримати, що читальня, само собою зрозуміле, річ конечна, що її треба обов'язково оснувати.

Таких людей, що давно вже про це думають, д-р Товарницький назбирує більше двадцяти: судді, попи, вчителі, канцеляристи, геометри і інші.

Він ставляє собі за завдання використати цю «добру волю» інтелігентів, а рівночасно нав'язує зносини з міщанами.

Коли більш-менш ґрунт вже відповідно підготовлено, пропонує декому з інтелігентів, кого вважав за найвідважнішого, скликати у себе довірочну нараду в цій справі.

Почувши це, інтелігент ніяковіє, скривлює обличчя боязкою усмішкою, мнеться, виставляючи придумані на скору руку причини, відпекується від цієї справи.

Дехто одвертіше заявляє, що скликати в себе таке зібрання — це небезпечна річ для його службової кар'єри.

Д-р Товарицький постановляє скликати ці збори в себе, хоча його мешкання зовсім непридатне для більших зборів.

Він сповіщає про це окремих патріотів, запрошує до себе.

Вони роблять довгі обличчя, десять разів говорять: «Я теє, як би вам сказати», але остаточно обіцяють прийти під умовою, що все це буде зроблено в найбільшій тайні.

Д-р Товарицький обіцяє.

Умовленого дня окремі патріоти боязко входять до Володимирового мешкання, оглядаються на всі боки, а побачивши знайомого, дивуються від приємної несподіванки: — А, і ви тут? — На серці робиться лекше, виходить, що тут не лише він.

Дуже пиняво зав'язується розмова про громадські потреби, про організацію.

Дождати приходиться доволі довго. Багатьох все ж нема. Настрій бадьоріший в міру того, як заповнюється кімната. Коли наприкінці з'являється старий отець-канонік і кліпає вибалушеними очима й посміхається рожевим гермафродитським обличчям, гурт почуває себе зовсім добре й переходить до гомінкої гутірки на місцеві теми.

Д-р Товарицький бачить, що дождати на всіх це марна трата часу, тому забирає перший голос.

Він ще раз пояснює, що примусило його запросити сьогодні їх до себе, змальовує короткими штрихами плачевний стан повіта, пригадує на обов'язки української інтелігенції в народній справі, апелює до патріотичних почувань і закінчує свою промову від імени народньої ради покликом покласти край цьому снові й приступити до організації читальні, першого культурного середовища.

Зібрані слухають мовчки. У межах їхнього міста вони не привикли до такої промови. Від неї віє чимсь новим, бунтарським. Вони віддиhaють важко, атмосфера задушлива, дехто вже десятий раз закладає то праву ногу на ліву, то ліву на праву.

Д-р Товарицький закінчує. Всі мовчать наче сонні.

Тільки через деякий час отець-канонік м'яскає червоними губами й бормоче:

— Так, н-так. —

Тоді зібрані повертають свої погляди на него й чекають, що він скаже.

Отець-канонік чує вагу цих поглядів, набирає більше розмаху й продовжує:

— Ну, так - правда! Ну, так! Бачите, нам старим, то якось важче. Молоді, ну... так, молоді нехай починають, ми вже якось за ними, ну, так, панове!

Воно правда, що треба, певно, що треба.

Він замовкає й віддихає втомлено.

— Всечесніший отець-канонік мають слухність, — говорять хтось збоку.

Поволі роз'язуються німі язики.

— Та ми тим радше, лише, щоб не було яких переслідувань, — зауважує якийсь урядовець.

Певно, що так, слушно, — притакують з усіх боків.

На цьому дискусія закінчується. Виходить, що всі погоджуються з думкою д-ра Товарицького. Цей заявляє, що він приготував вже заяву до політичного органу, треба тільки, щоб присутні підписали її, як члени основателі.

Усі інші клопоти, як зв'язок з центральним товариством, вишукання приміщення він бере на себе.

Д-р Товарицький розгортає заяву й кладе її на стіл для підпису, але ніхто з присутніх не відважується підписатися першим.

Канонік знову виводить справу на чисте.

— Ну, пане докторе, молодь йде наперед, а ми старі вже за вами.

Д-р Товарицький бере ручку й розмахисто, з притиском виписує перший своє прізвище. За ним підписується канонік, а потім вже підходять інші й тримтячою рукою підписуються на заяві.

Патріоти зідхають, наче великий тягар спав з їхнього серця. Збори тривали зовсім коротко й патріоти мершій йдуть додому. Виходять на вулицю, несуть голову куди вище ніж перед тим і почувають, ніби кожному з них прибуло неменше двадцять кілограмів.

Це не вертає вже додому якийсь там звичайний австрійській урядовець, це вертає член-основатель, народний, український діяч.

При вході до свого мешкання вони навіть ширше одкривають двері, щоб в сплі були пропустити поширену особу.

Вони поглядають тепер поважно понад голови домашніх, сідають важно біля стола, і після декількахвилинного напруженого мовчання заявляють бундючно:

— Ми заснували сьогодні українську читальню.

Ефект—наче б грім вдарив.

Очі дружини з тривогою впиваються в важне обличчя чоловіка й мовчки лепечуть боязко:

— Що ти зробив, що ти зробив? Тепер ми вже пропали.

27.

Читальню в Б. відкривають з парадом.

Перед тим будинком, де має міститися читальня, прибито на воротах жовтоблакитного прапора. Цей прапор, що в'яло повис біля держална, достроюється до вигляду місцевих інтелігентів — патріотів.

Тільки часом, коли дмухне вітер, — він якось ліниво поверне боком, але через хвилину знову вертає до давнього сонного положення. Над дверми, що ведуть до читальні, хтось прибав навхрест дві смерекові гіллячки.

У кімнаті по середині стіни повішено Шевченка з великою шапкою, в грубих, саморобних рамах.

Для більшого ефекту д-р Товариницький подбав, що із Львова з центрального товариства «Просвіта» приїхав представник. З повіту привезено декілька селян й одного попа.

Міщани йдуть статечно, не поспішаючи й з-під нахмарених брів дивляться боком на «хлопів».

Наприкінці з'являються і інтелігенти. Вони йдуть до стола й обліплюють його, наче мухи після розхляпаного обіду.

У кімнаті вже повно народу, дехто стоїть вже в сінях і через відчинені двері понад голови заглядає до середини.

Д-р Товариницький перший бере слово. Він відкриває збори й в коротких словах інформує про їхню мету. Просить вибрати президію зборів у складі голови й секретаря. На голову він пропонує каноніка, що біля него сидить з випукленими, сльозавими очима.

На секретаря хтось пропонує д-ра Товариницького. Усі погоджуються одногосно.

Канонік, якому перший раз в житті приходить гонувати, не знає, що робити. Його виручає д-р Товариницький, який в дійсності проводить збори. Він прочитує порядок зборів і шепче на вухо канонікові, щоб першому дав слово делегатові із Львова.

Канонік гогосно витирає носа в платок й приголошує, що першим промовлятиме пан Сервацький, делегат головного товариства «Просвіта».

На хвилину в кімнаті все втихає, кожний шукає пильно очима того пана із Львова.

З-за стола встає худенький чоловічок з козячою борідкою, у чорних окулярах. Він таким голосом, наче виправдується, чого це він посмів явитися на зборах, інформує, що його вислало сюди головне товариство «Просвіта» із Львова. Його вислано не з порожніми руками, бо він привіз з собою для читальні дарунок — 150 книжечок видання т-ва «Просвіта», в яких пишеться про кохінхінських курей, про бруншвіцьку кашусту, про коросту тощо.

Делегат забуває тільки додати, що книжечки ці вже десять років лежали на складі товариства, бо бажаючих купити не було, а кому надіслано безплатно, той не заглядає до них і досі, і залишає їх на полиці на поталу капосних мух.

Делегат певний, що така сама доля чекає ці книжечки й тут в читальні, алеж треба кудись їх діти й дати доказ, що головне товариство піклується про свої читальні.

Після делегата промовляє ще декілька осіб, головню, інтелігенти, а наприкінці один міщанин і один селянин.

Останнім говорить д-р Товарицький, що вказує на велике національно-культурне значення читальні й просить всіх присутніх вписатися в члени, й після цього приступити до виборів правління.

Д-р Товарицький робить одну необережність, говорить, що членський внесок виносить 2 корони на рік.

Як промовець закінчив, і коли при столі почали вписувати в члени читальні, кімната раптом пустіє.

Кому ближче до дверей, тихенько повертається і йде на двір. Д-р Товарицький бачить небезпеку й починає вговорювати міщан, щоб не розходилися. Він з одним селянином вибігає на двір і завертає людей до середини.

Д-р Товарицький хоче загладити зроблену необережність і вговорює, що зараз ніхто не вимагатиме грошей, та що той, в кого їх тепер нема, може донести через місяць, чи два, або й пізніше.

З великими труднощами їм вдається задержати людей, хоча значна кількість, головню багатіших міщан, встигла вже втікти. Після довгих принук та запрошувань вдається записати в члени майже півсотні осіб.

Головою управи обирають каноніка. Ніхто й не сумнівається в тому, що хтось інший міг би бути за голову. Для д-ра Товарицького припадає честь заступника голови, решту почестей розподіляють поміж інтелігентів, тільки на господаря читальні вибирають міщанина.

Збори закінчуються відспіванням «Ще не вмерла, члени читальні, втомлені важливою церемонією, виходять Міщани, заклавши руки в кишені, волочать додому заскорублі чоботиська, селяни торопляться до підвід, щоб скоріше дібратися до села, а інтелігенція іде юрбою до Харабури, щоб поляти справу.

Спочатку більшість членів-інтелігентів в неділю, чи в свято заходять до читальні: посидять, повудьгують, прочитують вголос щось з газети, і нишком виходять.

Але вже після двох місяців показувався лише дехто, а потім зовсім ні.

Часами забіжить д-р Товарницький.

Група молодших міщан навідується майже постійно. Читають старі газети, що деякі інтелігенти віддають після прочитання до читальні, мучать щось тижднів зо два календар, та переглядають малюнки в книжках.

Книжечки, що їх привіз делегат зі Львова, зачинено в ящику й їх ніхто ще не розпакував.

Вкінці таке не цікаве сидження надокучає й міщанам. Один одному шепнув щось на вухо, бере шапку в руки, і йде поміж присутніх.

Скидається по сорок сотиків, добули десь пляшину і через чверть години в читальні жива гутірка. Її переривають лише тоді, коли нишком наляють кому чарку й коли він її махом випорожнить.

На другу неділю збирається ще більше людей, приносять ще одну пляшку, появляється й закуска.

У читальні совсім повеселішало, люди засиджуються поза північ.

Грають в доміно, а в кутку група грає в фербля.¹

Пізніше не обходиться й без бійки й справа попадає до суду.

— А ви собі гарну читальню заложили, — говорить карний суддя-поляк з іронією д-ві Товарницькому в суді на коридорі.

— Що таке? — питає здивовано.

— А ви ж не знаєте? — Там б'ються, в карти грають, є скарга в мене. Д-р Товарницький приблід й біжить до судової канцелярії, щоб познайомитися із скаргою.

Після цього викликає до себе тих, що побилися, і заставляє їх помиритися. З великими труднощами йому вдається зам'яти цю справу в суді.

¹ Гра подібна до дев'ятки.

Д-р Товарицький кидається до окремих інтелігентів, просить не покидати читальні.

— Скажіть, пане докторе, що мені там робити поміж тими необтесаними мішухами? — відповідають йому при склянці пива в Харабури.

— Я тут хоч людей побачу, поговорю, а там сидиш як на турецькому казанні.

Товарицькому на деякий час все ж вдається розворушити інтелігентів.

Вони появляються знову в читальні, але не минув місяць, як знову застигло місце після них.

Д-р Товарицький переконаний, що в Б. він зробив вже все. Читальня є й обов'язком місцевих патріотів тягнути справу далі. А йому треба поширювати свою діяльність по селах, треба організувати повіт.

До дружини й тестя пише довгі листи, в яких змальовує великі труднощі, що йому приходится поборювати під час праці для народнього добра.

В одному з листів зазначає між іншим: «Я певний, що до того часу, коли я зможу відкрити власну адвокатську канцелярію, я встигну весь повіт з'організувати як слід. Але тоді я буду боронити його перед всякими політичними інтрузами руками й зубами, бо мені не хочеться витрачувати свої сили на орання цілини, щоб потім хтось інший з цього користав. Популярність, що я її виробляю собі тепер у повіті, я мушу використати не лише як майбутній адвокат для своєї канцелярії, але й як громадський діяч.

А в партійному органі частенько в рубриці «З повітів» появляються дописи з Б., в яких автор, що прикривається скромним псевдонімом «Свій», в ярих красках змальовує пробудження національної справи в повіті Б., згадує про новозаложені читальні, закінчуючи дописи папегіриком в честь д-ра Товарицького.

Деяко з місцевих інтелігентів, між ними й канонік, читаючи ці дописи, марикує собі, чому в них ні словом не згадано про нього, адже він теж в управі читальні.

Цікаво їм довідатися, хто це той «Свій», хтось запитував навіть редакцію, але відповіді не було.

Д-р Товарицький закладає тепер читальні в тих селах, де їх досі нема, виїжджає кожної неділі, виголошує промови, навіть рідко навідується до Львова.

У повіті Б. оснований вже коло десятка нових читалень. Головне товариство пише з Львова довгі похвальні листи

др-ві Товарницькому, дякує за допомогу в цій справі й захочує до дальшої праці.

Він задоволений, бо досі все йде гаразд, без перешкод.

Але незабаром повстає така біда, що др-р Товарницький не знає як її розплутати.

На селах вся політика спочиває звичайно в руках двох осіб: попа й вчителя. Вони верховодять у читальні, в рай-файзенці, у кооперативній крамниці і в громадській раді.

І ці два сільські достойники ведуть поміж собою вічну боротьбу о патріотичне першенство.

Із цього власне постає біда.

Село Грибів хоче випередити всі інші села. Хоча воно й невелике та мимо цього постановило вибудувати для читальні свою спеціальну хату.

Громада дарує читальні старий арешт, решту потрібного матеріалу беруть з громадського лісу, багатші роблять поміж собою складчину, а крім цього толокою звозять матеріал, обтісують, кладуть хату. Ясно, що молодий піп з того села й учитель не можуть згояти осторонь від цієї справи.

Будинок вже готовий, піп каже, що треба його посвятити і того ж дня улаштувати загальні збори в новій хаті.

Він бере на себе небесну церемонію, а вчитель підучує хор, вивчає дітей деклямувати, й підготовляє маленьку виставу.

На загальні збори запрошують представників з повіту, між инми др-ра Товарницького і дужчих селян та попів з найближчих сусідніх сіл.

День гарний, весняний, сонце травневою усмішкою сідає на людські обличчя. Людей зійшлося багато. Ні село Грибів, ні жадне сусіднє такої паради не бачило ще в себе.

Уся дітвора вилягла на горб біля нової читальні й вертється непосидюче, наче комашня.

Нова хата з ганком. Вона з усіх боків замаєна зеленню, навіть на нових штахетах почеплено довгий вінок з зелених гілляк.

І небесна і земна частини паради відбулися блискуче.

Багачі труться біля попів і панів, а бідніші ззаду, лише через багацькі плечі заглядають.

Др-р Товарницький, після доброї вечері у попа, вертає додому в найкращому гуморі.

Травневий, місячний вечір, дорога біжить лісами й горами, завітчаними пахучою черемхою, дикими черешнями і колючим глодом, що накинув на голову білу шапку.

Йде краще, чим він сам сподівався, бо й цю подію він вписує як плюс у свій патріотичний рахунок.

Приїхавши додому, він на радощах пише великого дописа до партійного органу, вихваляє Грибівську громаду за гарний, культурний вчинок, і відзначає заслуги поца вчителя в цій справі.

Але д-р Товарницький робить велику помилку, йому треба було так стилізувати свого дописа, щоб і піп і вчитель оба були на першому місці, щоб жаден з них не мав переваги над другим, щоб заслуга одного не була більшою від заслуг другого ані не сантиметр.

Тим часом д-р Товарницький пішов за старим звичаєм, а може й тому, що добре повечеряв у поца і пожартував з молодію, симпатичною попадею, він в своєму дописі висуває на перше місце поца й цим стушовує заслуги вчителя.

Вчитель, прочитавши такого дописа в газеті, почуває себе ображеним і покривдженим, бо він свято перекопавий, що в цій справі він зробив далеко більше від поца.

Він пише гаряче спростовання до газети, але цього спростовання не поміщують, бо ж дописа писала своя людина, д-р Товарницький, якого не можна компромітувати таким спростованням.

Вчитель жде тиждень, другий, дуже пильно переглядає кожного дня газету, але спростовання нема.

Тоді він в іншій газеті поміщує платну об'яву, в якій пише, що зрікається всіх своїх заслуг при будові читальні в Грибові в користь отця Р., і що з тої причини він не почуває жадної кривди.

Повітові патріоти, прочитавши таку об'яву, поодкривали роти, але на цьому халепа не закінчується.

Решта вчителів подає до свого фахового органу «Учитель» заяву, в якій кваліфікують допис д-ра Товарницького і поступовання редакції, що не помістила спростовання, як образливі для вчительства і стверджують, що члени народньої ради і повітові організатори ігнорують заслуги вчителів, замовчують про їхню працю, бо грибівський вчитель власноручно помагав селянам скидувати з возів матеріял для читальні, і він сам стругав дошки на підлоги.

Цю заяву беруть знову за образу для себе попи й виступають з протестом проти пониження священничого стану в своїй фаховій газеті «Небесна Цариця».

Ціла Східня Галичина раптом переминюється в два ворожі табори: прихильників поців і прихильників вчителів, і ця ворожнеча загальмовує всю громадську роботу.

Д-р Товарницький тепер не може показатися на селі бо не знає, з ким наперед починати справу. Почне з попом, образить вчителя, а почне з вчителем, образить попа.

На селах замовкло. Поля кажуть: нехай роблять вчителі, — а вчителі спихають роботу на попів.

А селяни стоять залякані, наче казкова вівця між двома вовками, що не знає, котрому з них добровільно вскочити в рота.

Громадська атмосфера стає неможливою. Ніхто не знає чим це закінчиться.

Д-р Товарницький вияснює, оправдується, але це ніче не помагає. Він заалармовує центр, б'є на тривогу, що пропаде вся справа в повіті, замруть усі читальні через дві великі інтелігентські касти на селі, що вважають себе покривдженими.

Приїхали до Б. аж два послы, скликають всіх попів і вчителів на довірочну нараду, і з тяжкою бідою вдається їм заспокоїти обі сторони і вимогти перемир'я між ними!

Це, правда, злагодило гостроту антагонізму, але загальній справі багато не помогло, бо обі сторони знеохотилися до невдячної народньої роботи.

Багато читалень іде за прикладом тої, що в Б., тільки з тою маленькою відміною, що в сільських читальнях в неділю і в свято ще судові післанці роздають судові оповістки, і сільські писаки пишуть людям скарги, а такі справи звичайно не обходяться без могоричу.

Може дві-три читальні в цілому повіті, де випадково знайшлася громадська людина, виконують то в більшій, то в меншій мірі своє завдання, а решта заснічується і жде пових загальних зборів, що відбудуться через два-три роки, і знову на декілька годин заворушать сонливу громадську атмосферу.

28.

Трапляється часом, що в ланцюг важливих справ вплетється неприємна дрібниця, прилипне й поспує зовсім настроїв.

Так трапляється й д-ві Товарницькому, неприємна несподіванка. Він одержує рекомендованого листа. Не може вгадатися від кого, бо письмо незнайоме.

Роздирає коверту, на листовому папері адвокатська фірма. Певно якась канцелярська справа. Читає:
«Високоповажаний, пане колего!

Моя клієнтка Васирина Мисюк з Яблонівки хоче внести проти Вас позов.»...

Що це за Васирина Мисюк? — дивується д-р Товарницький й читає даліше:

... — в імені свого малолітнього сина Петра, неправого жола»...

Василина Мисюк? Та не вже це вона? Що, має дитину? Д-р Товарницький кривить терпко вуста, підіймає вгору брови.

...«Справа йде о аліменти, бо вона каже, начебто Ви були батько тої дитини.

Тому що це справа спеціального характеру, і як мені здається, для вас, мабуть, не бажаним було б, щоб процес цей відбувся публічно, я радив би вам, як юристові і колезі, полагодити її уговою.

Обставини, які мені розказувала моя клієнтка, здається вам відомі, і я не буду про них писати, а на підставі тих обставин і фактів вам, як юристові, ясні всі «contra».

Якщо взяти на увагу, що вислід залежить виключно від свідчень матері — ясно, що зайва річ всякі короводи.

Я старався дізнати від неї, а властиво, від її батька, бо вона ще дуже молода, яка сума могла б їх задовільнити, і приблизно з'ясував, що вони хотіли б одержати від вас півтори тисячі корон. На мою думку, це трохи забагато, і я радив би вам запропонувати їм тисячу корон, а я з свого боку обіцяю вам вжити всіх заходів, щоб вони на цю вашу пропозицію погодились.

Тоді можна буде справу полагодити тихо у сиротинського судді. Відповіді від вас, пане колего, дождатиму на протязі тижня, після чого буду примушений виповнити бажання згаданої клієнтки і подати до суду позов проти вас.

З правдивою пошаною для Вас
адвокат д-р. Пурій.

Д-р Товарницький прочитав листа й ходить нервово по кімнаті то сюди, то туди. Листа тримає в руці, наче він прилип до неї.

Тисячу корон... Це легко сказати. Але звідки я їх візьму?..

Задорога забавка. І занесе кудись чорт чоловіка, щоб клопоту нажити. Д-р Товарницький дуже сердиться. Він у такому настрої, що ладен когось побити.

Він ще раз мельком переглядає листа, ніби хоче впевнитися, що це не фантазія, що це дійсність, а потім кидає його на стіл.

Він сердитий на „хлопську“ плодючість і на дітей, що вони родяться чомусь там, де їх зовсім не потрібно, а не родяться там, де їх бажають.

Що за дурний порядок в природі?

Він іде до відкритого вікна. Надворі початок літа, на грядочках перед його вікнами безліч квітів. Якось там м'яко й тепло лягають їхні краски на його сердиті очі.

М'якість квітів перемагає його лють, розтоплює, висисає її, і він, сперши голову на руки, починає спокійніше думати

— Іншого виходу нема. Так буде найкраще. А гроші треба десь дістати, позичити в банку, чи що.

Він іде до стола, сідає й пише відповідь:

Високоповажаний пане меценасе!¹

Я дуже вдячний вам за дискретне ведення дорученої вам справи. Я солідаризуюся вповні з вашою думкою, що треба погодитися, бо мої заперечення нічого не допоможуть. На суму 1000 корон я погоджуюсь, але коли можливо її зменшити, то прошу Вас, пане меценасе, вжити для цього всіх заходів, бо справа й так дорога і більше вона не варта.

Додаю довіреність для підписання угоди від мого імення. Коли б ви, пане меценасе, не могли виступити як мій правозаступник, то прошу передати довіреність якому іншому з місцевих адвокатів з проханням полагодити цю справу на зазначених умовах.

Гонорар надішлю після одержання звідомлення про полагодження справи.

З глибоким поважанням

Д-р Товарницький.

29.

Коли мине гаряче літо й підходить осінь, хоча б і гарна й погідлива, усі дерева, навіть молоді й стрункі, розвівають зелене листя і з кожним днем в бадьорій колісь вигляд домінують все більше сірої фарби. Одривається непомітно один листок по другому й з тихим шелестом лягає на колючу, суху траву, і з живого дерева залишається лише скелет.

Таке робиться й з Олею.

Вона не поїхала до Б. Життя в малому місті їй здається сльотливою, одноманітною осінню. Вона ще колись говорила Володимирові, що вона не могла б там жити, і він тоді так палко її думку підтримав.

¹ Меценасом титулюють в Галичній адвоката.

А тепер він сам вибрався у якусь брудну закутину, де кожний день такий однаковий, такий блідий.

І вона лишилася у Львові.

Але в звичайному родинному житті, щось надломилось, повіяло осіннім холодком, і вона тратить щодня з колишньої дівочої веселости, з молодого розмаху.

Володимир від часу до часу приїздить. Тоді вони разом ідуть поміж людей, п'ють вершки з великоміського життя.

Володимир виглядає тепер наче луччим, дбайливішим, він наче чуткіш ставиться до неї.

Але вона інстинктивно відчуває, що все це штучне, роблене, що воно не йде в нього від серця. І через це вона переконана, що він може вистачити їй лише на один, чи два дні.

Потім робиться з ним скучно, байдуже й нема вже тих палких бажань, що розворушують серце.

Він розказує їй про свою громадську роботу, про свої успіхи, а вона слухає його так, як слухається звичайну людину, що щонебудь розказує.

І всьому цьому вона стороння, її зовсім не зворушує, що він з посиленням вогнем говорить про цю справу, що у всьому цьому головною віссю її чоловік.

Вона вже знає, що мрії — як повітря, або як вода: ловиш у руку, а вона втікає поміж пальці.

Володимир вертає на провінцію.

Вона сама блукає по кімнатах, а за вікном шумить рвучке великоміське життя.

Їй хочеться попробувати ще раз кинутися в життя, наосліп, вирвати з його каламутних надр цурцурову, пахучу рожу й почепити біля серця.

Заплющує очі, напружує всі нерви й фантазує про гарячі сцени кохання.

Але з ким? Хто під руку попаде, лиш щоб вилляти цю річку почувань, що в серці затамувало буденне, подружнє життя?

Щоб тільки поплила з скаженим розмахом, щоб тільки з серця виривалась?

Вона хоче попробувати, іде в молоде, веселе товариство. Намагається виглядати цікавою. Одягається в найкращі сукні, завиває волосся в найкращого фахівця, пускає в рух всю штуку можливу в жіночій туалеті.

Намагається забути, що в неї є чоловік, хоче бути тільки жінкою, молодою, веселою жінкою.

Бачить, що молодь для неї чужа, ласкава, але більш

нічо. Вона ні разу не бачить в їхніх зрячках того блиску, того молодечого вогню, що розпалює чутке серце самки.

А її іскри зусиль падають наче в попіл.

Чи вони ці молоді люди бачать на ній тавро «чужої речі», замужньої жінки, і свої філістерські почування підпорядковують під пануючий закон т. зв. моралі, чи вона зробилася поганим дзеркалом, в якому криво відбиваються всі проміння молодечого палу, — цього вона не може збагнути.

Вона знає одно, що вона перестала для них існувати, що їй бракує чогось такого, що гострим гачком ловило б молоді серця, і вона застигає, опускає вниз руки.

Іде додому як грач після програного останнього гроша!

І з того часу щось безконечно важке тягне її вниз, викликає розпачливий жаль й безмежну тугу.

Хочеться з кимсь поговорити, вилляти весь тягар з серця, але такої людини нема. Її чоловік — це тільки мус, це обов'язок, а батька й маму вона любить, але вони для цього невідповідні. Для цього їй потрібно палкого, чуткого серця, а його нема.

Вона замикається в собі, відходить від людей, її серцевище не дає їй підстави для цього, щоб попасти на справжній життєвий шлях.

Вона кидається в обійми релігійного наркотику, бере участь у різних добродійних товариствах.

Бігає, метушиться, хоче заглушити докучливий біль серця.

Знайомі здвигають раменами, перешіптуються поза її плечима, і збоку дивляться на неї з посмішкою.

Але життя згадало й про неї і дає їй давно бажану дитину, біленьку дівчинку, що на неї мати переливає всю нагромаджену в серці любовну енергію.

Тепер життя її вливається в вузьке, затишне річище, вона більше не сумує, забуває про біль, вона вічно зайнята коло дитини.

Подружжя для неї — це шлях, в яку вона всуває голову, щоб без нарікань тягнути його воза, навантаженого різними хатніми обов'язками. І лише тоді, коли Ірочка грається рожевими дрібними пучками, й коли звертає до неї волошкові, усміхнені очі, вона вважає себе безмежно щасливою та забуває про все те, чого відмовило їй подружжя.

Вже минає четвертий рік з того часу як д-р Товарницький оселився в Б. Він тепер вже не кидається, не роз'їжджає

по повіті. Патріотична машина пущена в рух, вона по інерції вже котиться. Та й Володимир вже не той. Він за ці чотири роки споважнів, набрав сала, набуває типового адвокатського вигляду.

Та змінився не лише вигляд головного мотора патріотичних зусиль, змінилося й обличчя самого повіту.

У д-ра Товариницького висить велика мапа повіту, Б., що він сам її розмалював. Він любить цю мапу не тому, що це твір його руки, а тому, що вона виразно фіксує наслідки його чотирирічної діяльності.

На мапі умовні знаки. Червона риска — це читальня, синя — це товариство «Сокіл», зелена — це кооперативна крамниця, а жовта — це райфайзенка.

Цими кольоровими рисками захляпана вся мапа.

Словом повіт зорганізований, д-р Товариницький в повіті перша людина. Він тішиться, коли має змогу тут то там нанести ще одну кольорову риску.

Він стає перед тією мапою як стратег, що вивчає розположення своїх сил, замічає слабі місця, щоб їх дужче зміцнити.

Д-р Товариницький знає, що є люди, які завидують йому, його ймення діяльного патріота й його популярності.

Ця свідомість для нього приємна, він чваниться нею.

В Галичці поміж українцями в той час панує велика пошесть на товариства. Патріотична марка тої чи їншої людини розцінюється на підставі того, скільки вона заснувала товариств. Головну ролю грала цифра, а що ховається за цією цифрою, це нікого не цікавить, ніхто не перевіряє.

І родяться ці товариства без ліку і вшину, бо це дає змогу патріотові писати про себе до газети, підкреслювати свої заслуги, дає фірму діяча, і привід до нематеріальних і матеріальних громадських пошестей.

Тому родяться різні товариства, як кротовиння на занедбаній толоці, бо кожний діяч вважає своїм обов'язком прикласти до цієї справи свій патріотичний палець.

Для цього виробляється патріотична, трафаретна рецепта. — «Наш хлоп бідний, з нього деруть шкуру, — його треба рятувати. Наш хлоп темний, безпросвітний, він п'явиця, — йому треба розкривати очі». На перший погляд, назверх ніби все гаразд. З нього деруть і сьому шкуру, він і темний і не від того, щоб випити — це правда.

Але ніхто не бере на себе ні цікавості, ні сміливості викрити, хто з його дере цю сьому шкуру, чому він темний

і п'яниця, чи не завдячує той «хлоп» ці всі благодаті тим самим своїм опікунам і патріотам?

Це була б образа для всієї національної справи, бо прецінь інколи дають патріоти «хлопові» півгелетки¹ кукурудзи, як він з голоду пухне, або породисте поросся на розплодок, коли поцілує в руку кого треба, або позику з «Народньої каси», коли перед тим принесе хабара кому слід. А від цієї допомоги бідний селянин робиться як земля, гнеться до землі й лягає в цю землю. В очах патріотів це зовсім природно.

«Хлоп» процесується, скитається по касах, — прибуток адвокатові-патріотові, «хлоп» хворіє й вмирає, — це прибуток попові-патріотові.

Все точно, акуратно, триб захватує за триба, наче в машині.

Без проаналізування місцевих обставин і потреб, без найменшої підготовки, патріот робить крикливу параду, закладає товариство, яке зараз же після відкриття, наче ростина посажена на сухому піску, в'яне, жовкне й зовсім загибає.

Весь край засівають патріоти мертвонародженими товариствами, що забілили на карті Східньої Галичини, як кості, на полі боротьби.

І вони, природно, дають більше неприємного паху, чим користи бідному селянинові.

Перед таким побоєвицем вкритим скелетами стоїть і д-р Товарницький в своїй кімнаті й любується, що вони так густо вкрили простори його повіту.

Але в його арсеналі є ще дві великокаліберні гармати, що він їх ховає від людських очей, і які він в потрібний для него момент висуне на свою патріотичну позицію, щоб зразу завоювати рішучу перевагу.

Він має намір провести організацію повіту в той спосіб, щоби в кожному селі мати довірену людину — організатора, яка підлягала б повітовому організаційному комітетові.

В міру потреби повітовий комітет зв'язується з сільськими організаторами, і таким чином в кожній хвилі весь повіт буде напоготовівлю. Крім цього, д-р Товарницький носить з думкою організувати повітову позикову касу.

Але він боїться, щоб цими засобами не покористувався хто інший, тому відкладає їхнє переведення в життя до того часу, коли він відкриє власну адвокатську канцелярію в Б.

¹ Гелетка = 25 кг.

Це велика тайна, яку він з приємністю виношує у своєму серці, і з якою він не хоче покищо перед ніким зраджуватися.

А небезпек буває багато, бо різні діячі тільки й шниряють за тим, де б знайти вільне тепле місце, щоб в ньому отаборитися.

А-р Товарницький дуже пильно інформується то в народній раді, то в повітовому організаційному комітеті, чи випадково не подав який патріот оферти на цей повіт. Його заспокоює тільки та обставина, що у Львові свої люди, а тут він сам зможе занобігти небажаним апетитам. Він дрижить з побоювання, що йому ще цілі два роки треба відвоювати повіт, поки він зможе відкрити свою канцелярію і виступити як кандидат на посла. Вони з'їдять ще багато його енергії на захист цієї території перед небажаними конкурентами.

Одну з таких серйозних загроз він передбачає давненько і вона тепер станула перед ним реально.

Наближаються вибори до парламенту. З народньої ради до усіх повітів пливають директивні листи, телеграми, відозви.

Колишні послы мобілізують всіх тих, що за гроші можуть крикливими ротами вихвалювати їхні заслуги, і розсилають по селах.

У містечках на мурах і парканах, на селах коло церков, коло коршми й громадської ради порозліплювано відозви з портретами кандидатів в сюртуках з високими комірцями, з ефектними краватами.

Повітові організації закрутилися, заметушилися. Партійні організації засідають до пізньої ночі. Кричать, сваряться. Гризуться поміж собою члени тої самої партії, не можуть розпознавати поміж себе дорогої рідної землі.

У народній раді нема впину засіданням і нарадам. Усі радяться й говорять про народнє добро, але кожний думає, де знайти б тепле місце для себе.

На засіданні думають, як обсадити окремі округи, чию кандидатуру висунути на посла. Мається розуміти, що ніхто не сміє й словом згадати про те, що доцільно було б в тій чи іншій окрузі висунути іншого кандидата, замість того, що був перед тим послом. Це було б порушенням праділівського звичаю, за яким всі патріотичні почести є щонайменше доживотні, якщо не дідичні.

Гризня йде тільки в напрямку поширення території, себто, чи в тих повітах, де досі вибирано послом радикалів, с-деків, або поляків, виставляти своїх кандидатів і кого.

Перед зібраними мапа з виборчими округами. Дехто клене польських панів, що вони так вміло походили в Відні в відповідних законодавчих органах, що виборчі округи в Східній Галичині вирізано так штудерно, що хоч за голову берись, Доходять до виборчої округи, в якій лежить повіт Б. Посол Липницький маневрує так, щоб проминути якусь цю округу незаймаючи.

— А я думаю, що нашій партії треба тут поставити свого кандидата на цю округу, — зауважує адвокат Горбань.

— Тут? — не то здивовано, не то з насмішкою питає посол Липницький.

— Авжеж, — підтримує Горбань. — Досі тут видходив один радикальний посол і один польський. Але тепер, як це ми гаразд знаємо, відколи там шановний д-р Товарницький зайнявся енергійно організацією повіту, вплив нашої партії на цю округу значно поширився, повіт Б. в цій окрузі найбільший і вирішальний, то чому ж нам тепер не використати цієї обставини, і не поспробувати провести свого кандидата?

— Зовсім слушно, — зауважує ще декілька голосів.

У посла Липницького дрижать нервово повіки, але він удає зовсім спокійного.

Він посміхається, як над недореченою казкою й доказує, що виставляти там свого кандидата нема найменшої рації. Він запитував голову радикальної партії про їхні наміри відносно цієї округи, але вони знову виставляють тут стару кандидатуру, і там теж такої думки, що двох українських послів в цій окрузі не може пройти. Якщо народовці сьогодні виставлять кандидата від себе на цю округу, то тим створять тільки конкуренцію радикалам, відтягнуть частину їхніх голосів, а з цього можуть скористати поляки й провести своїх двох кандидатів.

Цю небезпеку посол Липницький особливо підкреслює, і заявляє твердо, що це для партії було б ганьбою, бо таким нерозважним кроком вона зміцнила б лише шанси польських кандидатів і провалила б радикального українського кандидата.

Але адвоката Горбаня докази голови ради не переконують. Він дуже добре орієнтується в плянах посла Липницького, та розкрити їх він не наважується. Що більше — він удає, що він і не догадується про них, алеж уступити послові Липницькому не хоче.

— А я все ж, панове, тої думки, що там треба поставити нашого кандидата.

Йому знову притакують з боків, і посол Липницький мовчки прикусює губу.

— Річ зовсім ясна, — продовжує адвокат Горбань, — згідно з виборчим законом в окрузі має бути вибрано двох послів: один більшості, який повинен зібрати половину всіх фактичних голосів в окрузі, і другий — меншості, який повинен одержати хоча половину голосів з тої кількості, що дістав посол більшості.

Ми ж знаємо, що послом більшості раніш вибрано було кандидата від радикальної партії, а послом меншості пройшов лісовий радник Недзялковський, і він пройшов тільки тому, що проти його жадна з українських партій не виставила свого контркандидата, і тому ще, що тут багато державних лісів, і лісничі та побережники взяли в руки всіх лісових робітників і селян, що рубали ліс, вивозили, чи взагалі купували паливо.

Алеж тепер ми, певно, зможемо відібрати хоча б половину його голосів, а коли до нас перейде ще частина від радикального кандидата, тоді Недзялковський полетить комить головою.

Горбаневі аргументи переконують багатьох членів ради, і вони заявляються теж за те, щоб у тій окрузі було випущено кандидатуру від національ-демократів.

Посол Липницький з розпачу кидає тривожним оком на професора Лопату.

Цей вмить орієнтується у чому справа, і просить слова.

Він чітко й авторитетно заявляє, що класти там кандидата — це абсурд, це явний провал радикальної кандидатури, і підтримує вповні думку голови ради.

Потім промовляє під Покірний і приєднується до думки Липницького й Лопати.

Зав'язується гаряча дискусія. Липницький бачить, що більшість проти него, що при голосуванні пройде противна пропозиція.

Він не хоче випустити новоди з своїх рук, бо це ображає його авторитет, і вперто думає над тим, яким чином перехитрити противну партію.

Він рішається, легенько торкає пальцем дзвінок, срібний дзенькіт весняним щебетанням вдирається поміж діловий гомиц.

Голоси втихають. Голова відкашлює, поправляє цвікера на носі, й говорить начебто спокійним голосом:

— Павове, для мене справа ясна. Більшість членів ради

є тої думки, що нам треба поставити на цю округу нашого кандидата.

Безперечно, що я мушу прислуховуватися до голосу більшости. Алеж приймаючи на увагу, що це дуже серйозна і ризикозна справа, яка може мати зовсім прикрі наслідки, я радив би додержатися тут великої обережності й докладно зважити ваші шанси.

Як це вже згадав пан меценас Горбань, і як це всім відомо, велику роботу для організації основного повіта тої округи поклав д-р Товариницький, і він прекрасно знає повіт Б., настрої виборців, організованість тощо.

Тому я радив би, щоб перед тим, ніж винести в цій справі цю чи іншу постанову, викликати сюди д-ра Товариницького, з'ясувати з ним шанси нашої партії, і тоді перейти до ухвали.

Загнавши цього клина в ряди противника, він спокійними очима, наче прожекторами, світить кожному в обличчя, гіпнотизує авторитетом голови.

На цей компроміс погоджується більшість, згущена атмосфера розріджується, і рада переходить до іншого округу.

А посол Липницький на шматкові паперу пише телеграму до д-ра Товариницького: — Приїжджай, важлива справа — й передає служникові.

31.

На другий день пополудні д-р Товариницький приїжджає до Львова. Він не встигає зачинити за собою ще дверей, як вже кидає до Липницького неспокійне запитання:

— Що сталося?

— Нічого страшного! — сміється Липницький.

— Ми всі здорові. А решта — байка, якимсь воно буде.

— А все ж, чого мене викликали? Мені під час їзди всякі здогади в голову лізли після цієї телеграми.

Вітається з Липницьким й питає про Олю.

— Встигнеш ще, — жартує Липницький, бере його під руку й веде до себе.

— Ти знаєш, що хочать тобі забрати твій повіт?

— Мій повіт? — В очах Товариницького неймовірне здивованнє.

— Мій повіт? Хто?

— А хто ж, народня рада.

— Народня рада? Що, вони побожеволіли, чи вони вважають мене за такого дурня, що думають зо мною робити,

що самі захотять. Мені дивно, що ви, батечку, там сидите і дозволяєте...

— Та ти, Володку, не гарячись. Я ще нічого не дозволив. А сердитись покинь. Тут треба спокійно, розумно.

Бачиш, хочуть на твою округу поставити кандидата від нашої партії. Таким чином, було б трьох кандидатів на два мандати: радикал, поляк, і національ-демократ.

Хтось один з них мусить провалитися. Цікаво тільки хто. Я думаю, що тепер ми змогли б провалити Недзялковського, але ти подумай, як пройде послом наш кандидат, — тоді тобі нема вже чого падіятися на ту округу. Ти тоді вже його не викуриш.

Розумієш, в чому справа. І я проти того, але більшість за.

— От сволочі! А зачепить ви округу котрого з них. Якого крику наробить! А тут собі байдуже, з легким серцем.

— Ні, цього не буде. Я їм так і скажу прямо в очі, що дурнів нема. То я чотири роки товчуся як несамовитий, не сплю, трясу кості на хлопських возах, деру горло, витрачаю час і гроші, а хтось прийде на готове?

Ні. Цього не буде! Я таку агітацію поведу, що він ні одного голоса не дістане.

— Як проти своєї партії? — Липницький посміхається.

— Наплювати мені на партію, коли вона зі мною так робить.

Входить професор Лопата, вітаються.

— Чого ж це молоді адвокати такі сердиті? — питає жартовливо Лопата.

— Я розказую йому всю вчорашню комедію, а він не потрібно кров ісує. Хоче проти партії іти.

— Молода кров і кипить — зауважує Лопата.

— А моя думка, — продовжує Липницький — нам треба тут холоднокровно балакати. Сідайте, нехай нерви втихнуть.

Усі троє сідають на кріслах, Липницький кладе руку на письмовий стіл і тарабанить пальцями.

— Нам треба сьогодні зробити наступ з двох боків на всю раду і на адвоката Горбаня зокрема.

До професора Лопати: — Бачиш, Горбань мене дивує. Між нами звичайно не було непорозумінь, а тепер він окомем лізе.

Ти мусиш сьогодні перед засіданням так зробити, щоб ти побачився з ним. І якось політично дай йому зрозуміти, що в зв'язку наче б то з загроженістю його округи, ми

на його округу дамо 5 000 більше на виборчу кампанію. Тільки, розумієш, делікатно.

За це ти, не бійся. Я це як по маслі.

— Тепер залишається ще народня рада. Тобі, Володку перед радою треба зовсім заховати свої нерви й говорити спокійно, байдуже, наче ти говориш не про свій повіт а десь про Австралію.

Тоді краще повірять у твої слова. Ти не заперечуй проти висунення кандидатури. Говори, що повіт зорганізований, але твердо надіятися не можна, кажи, що польський кандидат вже почав виборчу агітацію, мобілізував вже всі лісничих і побережників, що вони вже роздають виборцям безплатно квитки на цаливо, з огляду на таку агітацію навіть радикальний кандидат zagrożений. Алеж, коли партія хоче перевірити свою силу в тій окрузі, то для визондування становища нехай поставлять, але не серйозну кандидатуру, лише для перевірки.

Усю агітаційну роботу й фонди ми передамо в твої руки, а ти вже там на місці повинен так повести вправу, щоб не вийшло для тебе шкоди, щоб був і вовк ситий і коза ціла.

Бо коли ми підемо проти ради, то це буде й не добре і не політично.

— Я, Миколо, підтримую твою думку, а вам, дорогі Володимире, раджу здатися на політичний розум шановного батька. Він знає, що він говорить, а я все зроблю, — запевняє Лопата.

Коли на раді вечером порушено знову питання про виборчу округу, до якої між іншим належить і повіт Б., д-р Товарницький спокійно інформує про загальне становище. Він говорить, не хвилюючись, наче він зовсім не зацікавлений в цій справі.

Противники посла Липницького дивуються, не можуть збагнути, чим це зясувати. Вони були певні, що д-р Товарницький і посол Липницький будуть всіма силами відвойовувати недоторканість цього повіту, а тут розчарування.

Справа зразу втрачає свою гостроту і цікавність.

Але ще більше дивуються політичні противники, коли д-р Товарницький сам пропонує, щоб для перевірки популярності партії в повіті Б. було висунуто пробну кандидатуру.

Після д-ра Товарницького бере слово адвокат Горбань. Дехто певний, що він знову загострить справу. Але

Горбань говорить зовсім спокійно, якимсь спеціально м'яким тоном.

Він каже, що, вислухавши уважно інформацію д-ра Товарницького, він переконаний, що пропозиція, що її зробив д-р Товарницький, зовсім розумна й доцільна й ставити серйозну кандидатуру, це було б свідомо викидати нінащо гроші з народньої скарбниці і наражати поважну людину на явний провал.

Після промови адвоката Горбаня вся справа розм'якає, наче сухий хліб в гарячому куліші, затягається мрякою, й перестає бути актуальною.

Хтось пропонує, щоб на цю округу поставити кандидатуру вчителя Ванька, людини ще молодой, але відомой, як гарний організатор і громадський діяч.

Проти цієї кандидатури ніхто не заперечує, але й ніхто спеціально не підтримує.

Він не має нікого за своїми плечами, щоб на чийсь тлі його особа могла стати цікавою й звернути на себе увагу.

На другий день д-р Товарницький вертає знову додому. В вагоні гамірно, душно. Він відчинив вікно і теплий вітер роздуває його плекану чуприну.

Д-р Товарницький везе з собою гроші на виборчу кампанію, і відозви, які вже встигли надрукувати. Грошей, правда, небагато, але вони так важуть д-рові Товарницькому, що він ладен жбурнути їх через вікно, хоча звичайно він дуже любить гроші.

32.

Вибори закінчилися. Ванька не вибрано.

Д-р Товарницький аж зблід, аж затрусився, коли почув, що Ванько дістав лише 283 голоси менше ніж Недзяковський, який пройшов, як посол меншости. Що це 283 голоси? Треба було, одно-два села змобілізувати як слід і всі старання й надії його могли провалитися на все.

Д-р Товарницький не робить собі докорів з цього приводу. Він зробив все, що було треба, і так, як це було треба. Він зовсім не натужував своєї енергії. Він знає, що тут не його вина, що тут тільки заслуга самого Ванька, який пішки обійшов майже цілу виборчу округу й своїми палкими промовами вмів розворушити й прихилити до себе селян.

Народня рада трактувала справу несерйозно, але Ває надто серйозно.

Д-р Товарицький горить думками. Вони палючі, гаряче вугілля. Ще два роки йому треба стояти, наче якові на варті, і одбиватися від напасників. Що за абсурд визначати в виборчому законі, що посол мусить мати менше 32 роки. Чому 32? Чому не 30?

Ще цілі два роки! Скільки його нервів вони ще рвуть, скільки напсують крові?

Він хоче, щоб вони промайнули скоро, як літня ніч під час твердого сну.

Тоді він зможе певно стати на території свого віту й сказати своє рішуче слово.

Але на нього падає ще один несподіваний удар, якого д-р Товарицький розгублюється на деякий час.

Помирає його шеф, а жінка шефа покидає Б. й їжджає до дочки.

Канцелярія ліквідується.

Д-р Товарицький звертається до місцевих адвокатів до одного, до другого, до шостого, до поляків, до євреїв всіх обходить, всім пропонує свої послуги.

Вони всі слухають його уважно, й всі виявляють великий жаль, що не можуть використати його, як жуть, прекрасного юриста але у них посади заступників зайняті.

Д-р Товарицький прощається з усміхненим, сердешним виглядом, а за порогом закускою зуби й лається поганими словами. Він знає, що йому відмовляють усі тому, бо в нього, як майбутнього конкурента, та ще український може одібрати їм клієнтуру.

Приходиться збирати манатки й їхати знову Львова.

Адвокати в Б. зідхають легше. Поїхав, щасливої доріжки. Може не прийдеться бачити його більше між собою.

Але сподівання марні. Адвокати пересвідчуються це в короткому часі.

На найближче народнє свято д-р Товарицький з'являється в Б. з грімкою промовою. Він не хоче забути свій повіт й держить міцний зв'язок з місцевими національними організаціями, приїжджає часто особисто.

Він нас тут усіх з'єднує з своїм українським патріотизмом, — турбуються місцеві адвокати євреї і поляки.

І знову велике місто всміхається д-ві Товарницькому шумливою юрбою, блискучими виставами й тисячами світил, що мерехтять довкола, вони так привітливо, так тепло моргають весь час, малять до себе.

Д-р Товарницький відвідує давні гостинниці, відновляє старі знайомства.

Він входить в великоміське життя з головою, нуряє в ньому, як літом запорошена, зігріта людина в прозорій річці.

Але тепер він веде себе поважніше. Він знає, що він вже не колишній молодик-вітрогон, він лічить себе статечною людиною, відомим патріотом, і ця свідомість кладе свою печать на його зовнішній вигляд, на його рухи, вчинки й слова.

Зрештою він зауважує, що й відношення знайомих до нього інше, ніж перед тим, що в їхніх очах він певна фігура з якою треба рахуватися.

Тепер тут у Львові він має більше змоги заглянути до книжки, прочитати місцеві й столичні, німецькі газети, він пише доволі часто статті до партійного органу на різні теми.

Його прізвище стає одним з тих, що його часто мусять вимовляти людські язики.

Радника він уникає. В одному ресторані він наткнувся на нього, але вдає, що його зовсім не знає.

На тонких, стиснутих радникових губах він зауважує хвильову, іронічну усмішку. Вона загоряється мигом й зараз же застигає, мова на кам'яній статуї, але за цю коротесеньку хвилину вона встигає прострілити д-ві Товарницькому серце наскрізь і запутатися колючим терням в схвильовані нерви.

Д-р Товарницький знову секретарем народньої ради. Він зручно підсувається до тих членів народньої ради, що міцно засіли на своїх місцях і дають надію, що сидітимуть на них доживотно.

Одним з таких він вважає д-ра Горбаня.

Він з ним у гарних відносинах, і пізніми вечорами вони разом випорожнюють не одну чарку й не одну склянку.

Адвокат Горбань людина невеличка, але характерна. Коли він в доброму настрої, любить жартувати над самим

собою. Він хвалиться тоді, що його дуже дешево обходиться вбрання, що він всього завбільшки півтора метра.

Зате у него дуже великий шлунок, який з'їдає всю економію на вбранні. В свого кругленького животика, (що виринає камізолю під саму бороду) — так чваниться адвокат Горбань — він може вкласти цілу бочівку пільзнера. І вона зовсім не заважатиме йому.

Він нагадує здорового круглого гарбуза, що, не зважаючи на свою об'ємність зовсім скоро котиться, вертиться, мелькаючи короткими, але грубими ніжками,

А голова в нього блискача, як виполірована бляха. Жартуючи, він любить говорити, що це дурний волос не хотів триматися розумної голови.

Раз йому ніяково стало, коли на цей його жарт заважив хтось, що може це якраз навпаки.

Він любить веселого хлопця — він так називає д-ра Товарницького — тому їх можна бачити в ресторанах, взагалі в таких місцях, де люди більше жартують й говорять різні нісенітниці, ніж думають.

А д-р Товарницький любить адвоката Горбаня за його енциклопедичність. Він усе знає — усі секрети, сплітки, побрехеньки — все. Дуже веселий компаньйон.

У ресторані «Лілея», де всі столики білі-білі, де взагалі ціла величезна зала біла, де електричні лампи заливають залю молочно-білим світлом, сидять, не скучаючи, д-р Товарницький і адвокат Горбань.

Адвокат Горбань посміхається повними, соковитими губами до всіх, наче ця лампа, що вгорі під високою стелею висить.

Він тут усіх знає і всі його.

Він наче грається прекрасною кришталевою чаркою, в якій зеленавий лікер сковзається по шліфованих стінках, потім торкається чарки, що перед д-ром Товарницьким, втоплює в своїй насамперед огнисті, пукляті очі, а потім ненаситні губи й підморгує до якоїсь дами, що сидить навпроти при другому столі.

— Ви бачите, пане докторе, там сидить ваш конкурент.

— Мій? — питає здивовано д-р Товарницький і не може здогадатися, про кого мова.

— А вже що ваш, гляньте он направо. Сидить сам і скучає. — Д-р Товарницький кидає оком в зазначеному напрямку.

— А, посол Бодинський? Який він мій конкурент? Я з ним ще не мірявся.

— Але ще мірятиметься. Час не за горами, — сміється адвокат Горбань й підморгує до д-ра Товариницького.

Прецінь він послом до парламенту з тої округи, до якої належить і ваш повіт Б.

Адвокат Горбань знову скупчує свою увагу на чарці й замочує усміхнені губи. Про нього, говорять всі, що не бачили, щоб він при чарці був серйозний, щоб не посміхався.

— А знаєте, що мені дивно? Яким він чином став послом та ще радикальним і головою їхнього парламентарного клубу?

— Хіба ви не знаєте? — Це ж пікантна справа, — дивується адвокат Горбань.

— Його батько мав свій фільварок, а він у батька одинаком. Гуляв, бо було защо, а хлопець він з тих, що таких, як ми з вами, десятюх переп'є.

Він був нотарем десь у маленькому містечку, але у Львові ви могли його зустрінути часто то в тому, то в іншому ресторані.

І тут він став послом.

— Де, в ресторані? — питає здивовано д-р Товариницький.

— А вжеж, в ресторані. — Чого ви, докторе, дивитесь на мене такими очима? У житті нема нічого неймовірного. От іменно в ресторані. Він якось при чарці сам мені розказував, і реготався, наче він говорить це не про себе, а про когось іншого. Цивік він страшенний. — Адвокатові Горбаневі захло вже в роті, і він мусить його трохи відсвіжити, а потім продовжує:

— Тут в цьому самому ресторані вже напідпитку він зустрічається з головою радикальної партії Постолювським. Посиділи разом годинку, чи дві, випорожнили півдесятка бутілок, а Постолювський питає його, як поживає.

Скучаю, — каже — здорово скучаю, мейхай це грім поб'є. Коли б не Львів і не ці ресторани, то хоч добровільно вішайся.

— Скучаєте? — дивується Постолювський, — а я маю, каже, для вас раду. —

— Ви для мене? — питає Бодинський.

— Для вас, — каже вневнено Постолювський.

— Давайте її! — кричить Бодинський.

— Як добра рада, то скупаємо її по вуха в токайському.

— Кандидуйте на посла, — каже йому Постолювський.

— На посла? Хто? Я на посла? — регочеться Бодинський. — А хто мене вибере?

— Люди, — зацевляє Постолювський.

— Та я ні політик, ні патріот, ні до жадної партії не належу. А зрештою, що воно мені дасть? Це коштовна річ, все одно, що гроші в воду кинути.

Але Постолювський стоїть твердо при своєму й каже:

«Патріотом і політиком ви можете стати за один день, а членом партії за один вечір, коли відбувається засідання управи. Крім цього, посольство не те саме, що кинути гроші в воду. Бо грішми в воді, коли ці гроші брудні, може втроїтися яка риба, а більш жадної користи з них не може бути в воді. А посольство дає, поперше, гонор і повагу, а подруге, ви одержуєте по триста гульденів на місяць, а коли б вас вибрали ще послом до сойму, то крім того ви маєте ще по п'ять гульденів на день. Як посол, ви можете кому небудь зробити якусь протекцію, чи добути яку концесію, а це теж даром не робиться — словом, як казали старі римляне «*dulce cum utili*»¹.

Таке життя далеко цікавіше, ніж бути нотарем десь в Пацикові і тиснути гроші в кишені.

Бодинський — людина практична й, довго не думаючи, заявляє Постолювському.

— Яким чином ви мене зробите послом, і скільки це має коштувати?

Він розуміє добре, що даром нічого нема.

Постолювський розкриває йому свій плян і каже, що вибори будуть через два-три місяці, що він поставить свою кандидатуру в двох округах: в одній певній, що він досі був послом, і в тій окрузі своїм заступником поставить Бодинського. Крім цього, він буде кандидатом ще в другій окрузі, правда, менше певній, але там він поставить своїм заступником Лавринюка, селянина-радикала, багачика, що живе в тій окрузі, і там його всі знають.

Для Лавринюка великий гонор бути заступником посла, й буде добре агітувати в першу чергу за Постолювським, а тим самим і за собою. Таким чином, Постолювський певний, що його виберуть послом у двох округах.

Тоді він в першій окрузі зречеться посольства, бо за законом не можна бути послом з двох округ, і тоді в першій послом стане його заступник Бодинський, а Постолювський залишиться в другій окрузі.

За це каже Постолювський заплатити собі десять тисяч.

— І він погодився? — питає д-р Товарницький.

¹ Солодке з корисним

— Авжеж. Бачите, що став послом. Постолювський дотримав свого слова, а йому прийшлося дотримати свого.

І скоро пішов вгору. Став головою парламентарного, радикального клубу. Людина презентабельна, має гроші, язика в роті не забуває, всюди полізе,—а такого їм потрібно, от його й вибрали головою. Тепер він у Відні діла робить, добуває для якогось мільйонера концесію на вузькоторову колію, торгує нафтовими теренами.

— Хоче відбити десять тисяч, — сміється д-р Товарницький.

Він не такий дурний. Він не лише десять тисяч, ще й гарні відсотки хоче відбити і відіб'є, бо він людина практична. Знаєте що, докторе, я можу вас з ним познайомити, цікава людина.

— Про мене, — якось байдуже говорить Товарницький.

— Бачите, він сам сидить, чи дожидає кого, чи може так нудьгує, — сміючись говорить адвокат Горбань.

Він встає й направляється до посла Бодинського. Д-р Товарницький проводить його поглядом. Бачить, як Горбань йде доріжкою поміж столиками, як підходить до Бодинського, як Бодинський широкою долонею стискає руку Горбаня, що той аж кривиться.

Д-ві Товарницькому подобається здоровенна постава Бодинського, його велика, виразна голова, облямована чорним, як ворон, волоссям. Від широких плечей спадають вниз руки, мов пеньки, закінчені замашними кулаками.

«Пому волів вбивати на різниці своєю силою» — майнула їдка думка у д-ра Товарницького.

Д-р Товарницький зауважує, що Бодинський радіє з появи Горбаня, бачить, як він, блискаючи великими очима, наче ліхтарями, розказує щось живо, а потім кидає цікавим поглядом в його бік.

Д-р Товарницький догадується, що Горбань, мабуть, про него щось говорить.

Потім Бодинський кличе кельнера й показує рукою, щоб забрав напиток і їжу з його стола й заніс за ним.

Він підіймається важко з крісла, і тепер він виглядає ще більшим, й йде разом з Горбанем.

Бодинський ще не дійшов до д-ра Товарницького, і вже здалека простягає до нього руку:

— Дуже мені приємно пізнати вас, пане докторе, дуже приємно.

Доходить до стола, вітається. Рука д-ра Товарницького пропадає в його долоні.

— Я теж дуже радий, пане после, що маю честь бути з вами знайомим, — говорить з поклоном д-р Товарницький.

— Багато я чув про вас, пане докторе, у своїй виборчій окрузі. Говорять, що хочете все догори ногами перекинути. Тільки боюся, щоб з тим всім і мене не перекинули.

— Ви, пане после, не на мої сили. Де мені з вами справитися? — сміється д-р Товарницький. Ми люди маленькі й маленькими справами займаємось.

— А до великих приємо, правда? Знаємо ми таких.

Бодинський сідає на кріслі, яке зникає за його широкою спиною.

З тої хвилини, як Бодинський присівся до д-ра Товарницького і адвоката Горбаня, повні пляшки швидко появляються на столі, і швидко зникають порожні. Разом з пляшками швидко минають години. Посол Бодинський в знаменитому настрою, оповідає весь час веселі анекдоти й бубонить грубим голосом. Каже, що дуже вдоволений, що зустрів гідних компаньйонів. А компаньйони дійсно гідні, бо не зважаючи на те, що кельнер вже втомився від повних і порожніх пляшок, вони зовсім не почувають втоми, і думки в голові мандрують ще прямою дорогою.

Але після дванадцятої адвокат Горбань перший покидає бакховий турнір. У него зранку в суді справи, він довше не може.

Залишається Бодинський з д-ром Товарницьким.

Вони, як два добрі грачі, грають партію з рівним успіхом, і невідомо, хто з них переможе.

Бодинський, якому приходилось п'янтувати з різними людьми, дивується, що цей молодий народній діяч, такий міцний на голову. Це, на думку Бодинського, незла риса для майбутнього політика. Йому взагалі подобається Товарницький своїм аристократичним виглядом і Бодинський певний, що він може багато встигнути.

— Я, пане докторе, маю для вас гарну пропозицію.

— Дуже радий почути. Кажіть, пане после, — д-р Товарницький настраюється слухати його.

— Свою пропозицію я роблю вам тому, що ви мені зразу припали до вподоби.

Д-р Товарницький сміється й робить вигляд, наче він це приймає за жарт.

— Справа ось в чому, — продовжує Бодинський, — я радив би вам від широкого серця, щоб ви вступили до нашої партії.

Д-р Товарницький здивований, цього він не сподівався.

— Я вам це серйозно раджу. Безперечно, що ви маєте

дані відіграти і в вашій партії певну роль. Алеж ви самі знаєте, що у вас там вже тіснувало. У вас один другому вже на п'яти наступає, треба ліктями дорогу собі пробивати. Зате в нашій радикальній партії ще багато простору, волі.

Нас старших інтелігентів жмійка, важніших селян хоча є декілька, але ми вміємо поставити їх на належному місці, а молодь покищо не може робити нам старшим конкуренції, бо ми поділили поміж собою ролі. Ми взяли для себе практичний бік справи, а їм залишили теорію, і вони нею дуже гарно граються і задоволені цим.

— А як вони підростуть? — питає іронічно д-р Товарницький.

— До того часу ми встигнемо так закріпити свої позиції, що нам нічого буде їх боятися.

Ось через це ми маємо вільну руку. А в вашій партії з року на рік буде тісніше.

— Чому ви так думаєте? — дивується д-р Товарницький.

— Ясна річ, інтелегенції з кожним роком у вас прибуває, коли лиш взяти на увагу одних попівських синів, скільки їх, бо попи це плодючий нарід, а подруге, — ваша партія буде зменшуватись територіяльно, бо ми поширюватимемось вашим коштом.

Ви не вірите, пане докторе, але це зовсім природно. Наша партія новіша, вона поступовіша, її постуляти свіжіші, цікавіші, і вона мусить рости, поширюватися, і то вашим коштом. Новість, знаєте, притягає.

— Це ви, пане после, на те член своєї партії та ще й голова посольського клубу, щоб представляти свою партію в рожевому світлі.

Бодинський сміється голосно й докається чаркою з д-ром Товарницьким.

— Ви, пане докторе, не знаєте ще мене гаразд. Але я скажу вам по ширості, що я так само дбаю про свою партію, як ви про свою.

Слово „дбаю“ він висказує спеціальним тоном. Вони оба дивлять собі з явною іронією в вічі. Хвилина — і вони оба сміються придавленим, сухим сміхом, в доказ, що себе гаразд зрозуміли.

Вони п'ють добре вино, топлять у ньому і партію і іронію.

— Ми, пане докторе, по політичному фаху товариші, і тому можемо бути ширі з собою. Бачите, в нашій партії зовсім не треба буде вам напружуватися, не так, як у вашій. Там ви мусите робити щонебудь, щоб вибтисся перед

другими. Правда, тепер вистачає робити щонебудь, а пізніше, коли ще тісніше в вас стане, вам треба буде добре натягатися, бо інакше ви не підете вгору.

У нас трохи інакше. Позитивної роботи, реальної — нема в дійсності. Є трохи теоретичних міркувань, але цим бавиться молодь. Вона редагує газету, дешеві популярні видання, — а ми робимо політику.

— Ну, а січі? — питає д-р Товарницький. — Це ж центр вашої роботи.

— Січі? Бачите, січі — це не реальна робота, на мою думку, це тільки форма, мода, ну — іграшка придумана для хлопів. Треба ж, головню хлопській молоді, дати якусь іграшку. От вона і є. Носять ленти, топірці, роблять вправи, муштруються, щоб виступити на якій параді. Це, між нами кажучи, фаєрверк.

Бачите, пане докторе, чому я вам все це кажу. Мені відомо, що ви рухлива людина, енергійна. Крім цього, ви людина з більшим розмахом, а у нас там головню, знаєте, хлопські сини, хоча й інтелігенти, може, навіть і недурні, але в ґрунті речі, все ще хлопп, від них ще гноєм чути, і з такими в ширшій політичній роботі далеко не підеш. Вони настільки політично наївні, що кричать вічно: Ми з хлопом і для хлопа! А я кажу, що треба бути над хлопом. Розумієте, треба тримати його в руках, треба тримати за чуба, треба керувати ним, бо він ще темний, дурний, а вони цього не можуть зрозуміти. Я признаюся вам, що у своїй роботі, я поділяю хлопів на дві групи: багатих і бідних.

— Це ви, пане после, за Марксом? Клясовий підхід? — сміється д-р Товарницький.

— Ні, вибачте. Я взагалі не привик іти за кимнебудь. Я йду лиш сам за собою. І цей поділ, це не Марксів, це мій — Бодинського. Бачите, щоб тримати село в руках, я цю роботу роблю через багачів. Багач скаже в селі одне слово, і його чує ціле село, він, бачите, в селі фігура, з ним усі рахуються.

А бідних я беру тільки для дрібних справ тоді, коли мені треба зробити шум, крик, коли треба комусь дошкулити. У них крикливі роти, влізливість, вони можуть вкусити, як треба, кійком по голові, або й підпалити сіно в полі, і це дешево обходиться, вони за це багато не вимагають. Чого ви, докторе, дивитесь на мене таким поглядом?

Він кладе свою важку руку др-у Товарницькому на плече.

— А признайтеся, пане докторе, ви в своїй політичній роботі все йдете прямо?

Д-р Товарницький посміхається легковажно.

— Це ж політика, політика, пане докторе.

— Я розумію, пане после. Мене тільки здивувало, що ви якось так, без папірців виклали всю справу, так наче на долоні, а на це не кожний відважиться.

— Бо вони фарисеї, — говорить з обуренням посол Бодинський, — бачите, вони хочуть самі себе дурити, що вони чесні. А я кажу про себе, що я такий, як є. А говорю це ради вас, бо мені хочеться вас переконати.

Ви знаєте, що я послом з тої округи, в якій, я переконаний, і ви в короткому часі кандидуватимете.

Ви тільки візьміть на увагу, коли б ми оба взяли в свої руки округу й повели справу так, як я це розумію, з чим і ви, як розумна людина, мабуть, погоджується, тоді ми одним махом не лиш пігнали б того ляшка Недзялковського під три чорти, але ми тримали б всю округу в своїх руках, і вона танцювала б, як ми захотіли б.

Ви знаєте, пане докторе, що з добрим компаньйоном приємно вишити, а з розумною, меткою людиною, добре вести політику.

У нас в партії такої нема. Мені дозарізу потрібний товариш в політичній роботі.

Послухайте мене, пане докторе, не пожалкуєте. Я думаю, що ви якраз така людина, якої я шукаю.

Посол Бодинський замовчує й пильно дивиться на д-ра Товарницького. Цей мовчить, вагається.

— Не можете рішитися?

— Важко, пане после.

— Жалко своєї партії?

— Партія — це дурниця. Справа не в партії. Партія там, де ми. Але мені прийшлося би зірвати із своїми домашніми, бож мій тесть перша скрипка в національно-демократичній партії.

Як тоді мені бути у себе дома?

Коли б я пішов за вашою радою, а я вірю в її щирість, то це вийшло б так, як коли б королівська дитина підломила ніжку в батьківському престолі.

Коли б ви мені були зробили, пане после, перед п'яти роками таку пропозицію, коли я мав вільну руку, тоді друга справа. Я довго не надумувався б.

А тепер важко. Але різниця партії не може шкодити нам бути гарними знайомими.

Я на всякий випадок запам'ятаю собі вашу пропозицію. Життя не збагнеш, й хто його знає, що може статися.

Д-р Товарицький наливає чарки по сам вінець й докається гаряче з послом Бодинським.

34.

Партійна національно-демократична газета дзвонить у великий дзвін. На першій сторінці великими буквами виписано об'яву: «Крайовий адвокат, відомий широко патріот, діяльний секретар народньої ради, організатор повіту Б. одкриває в місті Б. адвокатську канцелярію».

Мешканці повіту Б. знають д-ра Товарицького не лише як енергійного організатора, але як знаменитого юриста-захисника, тому повинні вважати собі за щастя, що така людина осяде на постійно в їхньому повіті. Обов'язком мешканців повіта Б. всесторонньо підтримувати адвоката д-ра Товарицького, віддавати йому з повним довір'ям всі свої справи юридичного характеру, здійснюючи таким чином, наше святе гасло: «Свій за свого!» — бо майбутня адвокатська канцелярія адвоката д-ра Товарицького, це одинока українська, адвокатська канцелярія в місті Б.»

В тиждень після цього до Б. приїжджає сім'я Товарицьких.

Патріоти вітають їх гаряче на залізничній станції, і з почотом везуть на нове мешкання.

З нагоди приїзду д-ра Товарицького улаштовано в місцевій читальні в неділю вечером спеціальну вечірку, на яку запрошують майже всю місцеву, українську інтелігенцію і представників від міщан. Адвокат Товарицький і його дружина весь вечір плавають у маслі підлібних поглядів присутніх гостей. Тостам і промовам нема впину, і коли б компліменти були реальною річчю, адвокату Товарицькому не вистачили б усі його валізи і ящики для того, щоб ці дорогоцінні перли в них зсипати.

Всі ці події так зарядили патріотичною амуніцією адвоката Товарицького, що він ходить вагітний ними, і горить бажанням якнайскоріше патріотичним пострілом оглушити й здивувати усіх.

У нього є віддавна один плян, він носить його сім років під серцем, і тепер надійшов час для здійснення цього пляну.

Він скликає до читальні представників усіх товариств в повіті, представників від політичних організацій і окре-

мих визначніших людей на нараду. Збирається коло півтора-раста осіб.

Доповідь має адвокат Товарницький. Він заявляє, що до Б. він приїхав на постійне життя не лише з мотивів особистого характеру, його привело сюди в першу чергу бажання, послужити для добра українського народу.

Одним з найбільших нещастя для українського селянства — це лихва, що через неї тисячі селянських родин лишаються рідної стріхи й останнього клаптика землі.

Цьому лихові треба в першу чергу запобігти, і він бере це завдання на себе, й хоче виконати його з честю.

Для цього треба негайно оснувати в Б. українське, найове позикове товариство під назвою «Рідна каса», а вона допоможе українській інтелігенції насамперед, і всім чесним патріотам взагалі, вирвати українське бідне селянство з рук різних п'явок.

Він вірить, що всі свідомі українці допоможуть йому в цій важливій справі і візьмуть участь у проведенні в життя одної з перших найконечвіших народніх інституцій.

Слухачі переривають промову адвоката Товарницького грімкими оплесками. Це підбадьорує його, дає зрозуміти, що його думки присутні цінять, що погоджуються з ними. Він продовжує свою промову ще піднесенішим голосом.

Виголошує реферат і статистичними даними з'ясовує, скільки приблизно в повіті селян на протязі року зичить гроші і на яку загальну суму, скільки платить відсотків, скільки попадає в суд, які з цього нарастають кошти, скільки ґрунтів і будинків продається з публічного торгу через лихву, зокрема наводить дані про так звану споживчу лихву.

З'ясувавши, таким чином, жахливі, кредитові обставини галицького селянства, адвокат Товарницький змальовує, яке значення матиме для селян своє кредитове товариство, скільки зайвих коштів і клопотів воно може заощадити селянам.

Закінчуючи свій реферат, адвокат Товарницький формулює висновок з цього в коротких словах: «Рідна каса» мусить негайно бути в Б.

Такої самої думки й інші промовці, і кожний з них відмічає, що адвокату Товарницькому належить велика подяка від української громадськості за те, що він перший зайнявся цією важливою справою.

Після цього прочитують статут, одобрюють його й складають заяву до відповідного органу на дозвіл оснувати «Рідну касу».

Заяву цю підписує п'ятнадцять ініціаторів, і першим між ними фігурує підпис адвоката Товариницького.

Водночас, щоб використати настрій і ентузіазм присутніх, адвокат Товариницький записує присутніх в члени й збирає висови та паї. Наслідки запису перевищують мрії самого адвоката Товариницького, бо записується більш сотні членів і зразу сплячують паї.

Таким чином, мрія адвоката Товариницького переміняється на приємну дійсність.

Він вертає додому в найкращому настрою, і зустрівши дружину, заявляє, що вона повинна його сьогодні поздоровити, бо каса вже є, а вишком думає, що вона дасть на рік 6 000 прибутку його канцелярії.

35.

У місті Б. велика сенсація: на будинку в центрі міста, навпроти суду, в місці, де концентруються всі селяни, прибивають велику вивіску.

Люди, що проходять вулицею, стають цікаво й читають голосно золоті, великі букви на голубому тлі: «Рідна каса».

Рідна каса? — це запитання різно звучить у вустах селянина і в устах місцевого лихваря-спекулянта.

А в тому ж будинкові направо біля других дверей нова, чотирикутня, емальована бляха з надписом; Канцелярія крайового адвоката д-ра В. Товариницького.

Адвокатська канцелярія і «Рідна каса» під одною кришею.

Перші загальні збори каси. Народу повно. На ганку, на коридорі й в кімнатах товпляться селянські сіряки з інтелігентськими пальтами. Окремі люди вештаються поміж селянами, ніби то з'ясовують суть справи, й рівночасно агітують, щоб на головного директора вибрати обов'язково адвоката Товариницького.

Особливо вертиться і горланить чорна, животоаста фігура в протертому вбранні кавового кольору. Це писар адвоката Товариницького Вишнівський, відомий в Б. підпільний адвокат, п'явиця й виборчий крикуш.

Читають знову статут каси, щоб нові члени мали уявлення про те, яким це вона є щастям для повіту.

Адвокат Товариницький читає параграф за параграфом. Коли доходить до параграфу, де говориться про дирекцію каси, адвокат Товариницький прочитує цей пункт з особливим огнем і в додатку так скоро, що ніхто і не зауважує деякої аномальності в його формулюванні.

«§ 23. Загальні збори вибирають з поміж своїх членів трьох директорів: директора-керівничого, директора скарбника і директора-урядового¹. На останнього вибирають одного з старших урядовців каси.»

Зауважень до цього параграфу не має ніхто, бо адвокат Товарницький читає вже наступний параграф. Він задоволений, що вдалося проминути цей параграф без зауважень, бо в ньому нічого не сказано, на який час вибирається дирекцію, таким чином юридично вона має право виконувати свої функції доживотно. Крім цього, двома зайвими директорськими титулами, що дуже в почоті в галицьких містах і містечках, він може наділити двох потрібних людей.

Він певний, що це гарна буде заплата за те, щоб вони були йому зобов'язані й слухняно виконували всі його доручення.

На другий день ввечері відбувається перше засідання дирекції. На вигідному кріслі сидять посередині директор-керівничий, адвокат Товарницький, з одного боку директор-скарбник, Горбатюк, громадський секретар, а з другого директор-урядовий, Біленький. Він одинокий урядовець каси, тому й на нього покладено гідність урядового директора.

На денному порядку дві справи: порядок видачі позик і винаймлення приміщення в будинку каси під канцелярію адвоката Товарницького.

В обох справах перший забирає голос д-р. Товарницький.

Відносно видачі позик він пропонує, що каса повинна шильно слідкувати за тим, для якої мети береться позика, бо від цього залежить успішність її оплати. На його думку, найдоцільніше видавати позика тоді, коли гроші з неї мають бути використані на закупку землі, або будинків. Набута нерухомість стає, таким чином, реальним забезпеченням позики. Такого забезпечення нема зовсім, коли гроші йдуть на сплату дрібних боргів за харчі, одяг, тощо. Тому для такої мети треба рішуче відмовляти кредитів.

Видану позика, на його думку, треба забезпечувати через право застави на нерухомому маєтку боржника, а, крім цього, на позичену суму брати ще векселі, бо вони полегшують фінансові операції з іншими кредитовими установами, і на підставі векселів легко і скоро можна скаржити незаплачені позики.

Директор Горбатюк турбується, що з першого завтріш-

¹ Директор-керівничий, це звичайно була почесна посада, а безпосередньо керував касою директор-урядовий, що був платний.

нього дня народ повалить до каси за грішми, а запас готівки в касі невеликий.

Він говорить це з затаєною думкою, бо вчора на загальних зборах адвокат Товарницький перед виборами дирекції для агітації заявив прилюдно, що для успішного розвитку каси, він вкладає на ощадну книжку своїх двадцять тисяч.

Вся зала гриміла оплесками, але сьогодні минає вже день, а грошей нема.

Адвокат Товарницький догадується, куди міряє Горбатюк витягає гроші з кишені, кидає їх недбайливо на стіл, наче звичайну дрібницю, а потім вдаряє долонею по в'язці грошей і, підморгнувши до Горбатюка, заявляє бундючно:

— Гроші тут. Ви після засідання випишете мені книжку. — Оба директори з набожністю дивляться то на керівничого директора, то на пачку банкнотів й посміхаються задоволенням. Директор Біленький почиє олівцем зухом, жмурить короткозорі оченята, сховані за жовтим металевим пенсне на грубому, чорному шнурку, що проходить поза вухо, й каже:

— Коли б нам ще одного такого директора, ми весь повіт притягнули б до нашої каси. —

Але цей комплімент не дуже смакує адвокатові Товарницькому, бо в него нема зовсім бажання мати конкурента побіч себе. Він хоче бути великаном поміж ліліпутами.

Адвокат Товарницький продовжує свої зауваження до видачі позик:

Він каже, що технічне оформлення позик буде проводитись через його канцелярію.

А саме: перевірка маєткового стану боржника за судовими книгами, складання боргового скрипту та випис на підставі його права заставу на маєтку боржника, — маєтсья розуміти, за відповідною оплатою.

Оба директора цілком погоджуються з його думкою.

Щодо винайму приміщення, то д-р. Товарницький заявляє, що йому, як директоріві каси, обов'язково треба мати свою канцелярію в тому самому будинку, бо цього вимагає сам інтерес каси.

Він замовчує лише, що зайняв під канцелярію дві найкращі кімнати.

Оба директора вважають цей мотив за такий зрозумілий, що з приводу цього не треба тратити зайвих слів. Яким чином могла би каса відмовити адвокатові Товарницькому, що є основником каси?

Тільки коли доходить до орендної платні, директори замовкають, бо не знають, яку б це таку платню придумати, аби не образити керівничого директора.

Мовчанка трохи задовга і д-р. Товариницький вважає, що йому треба вивести директорів з неприємного становища. Він пропонує від себе по п'ятнадцять корон на місяць. Директори посміхаються солодко, кивають згідливо головами.

Адвокат Товариницький витягає з кишені орендну умову й просить директорів підписати її.

Директори підписують, насамперед Горбатюк, потім Біленький.

Коли після підписання Біленький приглянувся докладніше до підписаної умови, зауважує, що там зазначено термін оренди на десять років.

На десять років! — майнула холодна думка, і пенсне на носі директора аж затрусилось нервово. Але сам директор усміхається приємно, здійсмає пенсне й витирає його брудним платком та всю свою увагу наче сконцентровує на цій роботі.

Потім мовчки вписує постанову дирекції про винаймлення приміщення в відповідний пункт протоколу, але десять років його дрижачій руді чомусь важко написати.

— Цю постанову треба передати ще на затвердження надзорчої ради, зауважує несміливо Біленький, як десять років вимучив вже в рядках протоколу.

— З ними цю справу я вже погодив — відповідає байдуже адвокат Товариницький і встає з крісла на знак, що засідання дирекції закінчено.

36

Перед будинком каси громади людей. Куди б селянин не йшов, чи на базар, чи до крамниці, чи до суду, чи до уряду податкового, він мусить проходити біля каси.

Золоті літери на вивісці лізуть самі на очі, ловлять своїм свіжим блиском за серце, тягнуть до себе й пестять теплими словами: «Рідна каса».

От діждалися, — говорить дехто з селян один до одного, — діждалися своєї каси. — А то пани мають свої, євреї свої, а тепер і ми свою.

Йде жвава гутірка про борги, про гроші, про скарги.

А очі мимоволі липнуть до золотих букв. Вони говорять так багато, а ще бідному селянинові, що весь вік плутається в боргах і нестатках, як риба в сітях.

— Та хіба зайти?— й трьох селян, гуртом для більшої сміливості, поволі, статечно направляються до каси.

Здіймають капелюхи й стоять сумирно недалеко від дверей, поки урядовий директор не одірве присліпуватих очей від паперів, поки не блисне розбитим скелком пенсне і не запитає:

— А вам що потрібно?—

— Та ми до вашої ласки, пане директоре, може б так як позичку?

— Ага, позичку. Треба написати заяву.—

Селяни поглядають один на одного. Це слово «заява» збиває їх з пантелику.

— А як же нам з тою заявою, писати, чи що?— питає сміливіший.

— Авжеж, що написати. Я дам вам блянк.—

Він бере три папери й подає селянам.

Вони дивно, уважно дивляться на ці папери, що на них щось надруковано і залишено де-не-де вільні місця. Але вони всі неписьменні й не знають, що з тими блянками робити.

— Та коли ми, вибачте, пане директоре, не грамотні.

— То зле. Йдіть до кого, нехай вам напише, бо я тут один й не маю часу писати вам заяв.

Селяни хлять журні голови й гуськом виходять з каси. В руках тримають довгасті папери й не можуть одірвати від них очей. Через годину вони виходять з недалекого шинку з написаними заявами.

— То бачите, куме Іване, з позичкою ще хто зна як буде, а по короні вже заплатили.

— Що ж, хлопське таке, що вічно дай,— зрезигновано відповідає Іван.

Тепер вони вже йдуть до каси сміливіше, бо й місце вже знайоме й вони несуть вже написані папери.

Директор бере заяви, тримає перед самим носом, пересуває мельком пенсне по заяві з гори вниз й кладе її на велику купу.

Селяни думають, що все вже готово й чекають тільки слова, коли прийти по гроші. Директор через хвилину пригадує, що йому треба відповісти людям, він одриває голову від паперів, повертає кінець носа направо й каже:

— Та ви тут не стійте даром, газди. Заяви я прийняв, але сама заява,— це ще нічо. Нам треба знати, який у вас ґрунт, скільки, й чи нема на ньому боргів.

Вам треба зайти до канцелярії до пана адвоката, щоб зробили вам витяг з ґрунтових книг.

Селяни здивовано поглядають один на одного. Вони стоять ще хвилину, потім задній перший повертається, тримає солом'яного капелюха дном униз і дуже пильно дивиться на ту першу солом'яну закрутку, що на самій середині. За ним повертається другий, третій, й німо виходять на двір.

Вже на підвір'ю один з них затримує решту й каже:

А що?

— Та підемо, — відповідає лаконічно інший.

Вони гуртом ідуть до канцелярії.

На них накладається Вишнівський й вибалушеними очима обмацує швидко їхні обличчя й одяг.

— Здорові були, панове газди! Сідайте, що скажете?

Він говорить бистро низьким, гомінким голосом.

Селяни кажуть, чого їм треба.

— Ви позики хочете? Добре, але для цього треба піти до сулових книг, щоб знати який у вас ґрунт, а подруге, вам треба зробити контракт купна.

— Контракт, який контракт? — питають здивовано селяни.

Вишнівський говорить їм цілу проповідь про споживчі борги, на які каса не дає грошей, бо це непродуктивна витрата грошей. Каса дає тільки гроші на купівлю ґрунту, бо наш селянин бідний на ґрунт, і йому треба купувати, щоб стояти міцніше на ногах. Каса не може вірити на слова, тому до заяви треба ще додати контракт на купівлю ґрунту, і тоді гроші напевно каса дасть.

Селяни знову переглядаються, й опускають вниз олив'яні очі.

Вони мовчки виходять всі на двір.

Через декілька хвилин входить знову один з них й питає Вишнівського, чи не можна якось інакше.

Вишнівський плеще газду рукою по плечах й посміхається до нього.

— Та ви не бійтеся того контракту, — він говорить тише. — Може ви дістали який шматок землі від батька, або може вже давніше купили коли в кого який ґрунт, і досі не зробили контракту, так ви робіть контракт на той ґрунт й кажіть, що тепер купуєте.

Селянин піднімає вгору очі, посміхається й дивується, що йому самому це не прийшло на думку.

— То може підемо до табулі¹? — питає вже сміливіше писаря.

¹ Ґрунтові книги.

Газда витягає дві корони й платить за цю роботу.

Писар записує гроші в книгу, бере капелюха, шматок паперу й виходить з канцелярії, а за ним селянин. На вулиці Вишнівський раптом повертається до селянина, що йде за ним, й питає:

— А у вас, газдо, табуля як, чиста?

Очима наче спілі каштани він просвердлює газду наскрізь.

Газда стає й вагається хвилину.

— Та вже там побачите в судових книгах.

Він вирівнюється з писарем і йде поруч.

— Алеж бо й спека, пане секретарю, раз спека. У роті зовсім засихає. Може ми вступили б на гальбу холодного пива?

Він посміхається до писаря мовчки очима.

Писар чомусь витягає годинника, дивиться, ніби в нього часу нема, а по хвилі байдуже:

— Та, як хочете, можемо заскочити, але на хвилину.

Повертають на місток до шинку...

Вертають вже з суду, входять до канцелярії. Газда сидить біля писаревого стола, а писар заповнює блянк контракту купна. Через десять хвилин контракт готовий, треба тільки підписати. Селянин обіцяє завтра — післязавтра прийти з тим, що нібито продає ґрунт. Писар відмічає на витягу з ґрунтових квіг, що Іван Перепелиця купує три чверті землі у Петра Римарука, що відповідний контракт вже готовий. Цей витяг передає селянинові, щоби заніс до каси.

В касі директор бере витяг, пришпилює до заяви й каже навідатися через тиждень...

Іван Перепелиця підписав вже контракт, заходить до каси навідатися.

— Що хочете, як називається? Ага! Перепелиця!

Урядовий директор риється в цілій горі заяв, знаходить, витягає десь зсередини паперової гори і каже, що заяви ще дирекція не розглядала, бо ціла гора заяв, і так скоро не встигнеш всі розглянути.

Іван Перепелиця стоїть безпорадно. Гроші йому потрібні до зарізу. Він винен лихвареві за муку і за всякий крам вже два роки, вже судовий вирок є, лиш невидво, як прийдуть продавати, що є в хаті; а сусіда продає добру корову, треба купити для Марійки, що заміж виходить; треба весілля робити — а тут у «Рідній касі» тягнуть.

— А ви, прошу пане директора, не могли б, щоб як-небудь скоріше?

— А ви що хочете? — сердиться директор Біленький, — щоб я за тих дев'яťдесят корон на місяць ще тут почував над вашими заявами?

Іванові Перепелиці ніяково, що директор на нього сердиться, він забуває про лихваря і Марійку й, схлившись головою, виходить. Але в його голові засіла одна думка: директор не може прискорити справи, бо в нього платні дев'яťдесят корон на місяць. Такі малі гроші такому пану директорові, що у жовтих очках з чорним шнурком.

На другий день Іван Перепелиця стоїть з кобелем¹ рано біля каси. Він знає, що директор прийде о восьмій годині, й він хоче зловити його самого.

Директор Біленький вже йде. Іван підходить до нього дуже делікатно біля сходів, і півголосом питає директора, де його мешкання. Пригадує директорові, що він Іван Перепелиця.

Директор каже, де живе, і бачить, що в кобелі з-під шатка видно курячий хвіст з одного краю, а з другого луска з полови. — Там мабуть ще й яйця є, — здогадується директор, і каже Іванові, що сьогодні ввечері розглянуть на засіданні його заяву.

Іван Перепелиця посміхається радо, здіймає капелюха, і йде в напрямку до директорового мешкання.

На другий день рано Іван Перепелиця знову біля каси, сидить на сходах. Надходить директор й посміхається до нього вже здалека.

— Вам, Перепелиця, вже схвалили позику вчора.

— Але? — питає втішно Іван.

— Схвалили... сімсот корон, можете сьогодні одержати. — Ходить у касу.

— От дякувати вам файно, пане директоре, за ласку. —

Іван Перепелиця радий іде за директором, але його ловлять інші газди, що чули добру вістку, питають, коли подав заяву, бо вони вже давно чекають.

Іван Перепелиця шепоче їм щось на вухо.

— А ми дурні не здогадалися, — кивають головами газди.

— Що ж, куме, треба й нам так, як люди.

Але Іван Перепелиця вже не чує цих слів, він уже в дверях. Директор дає йому його заяву. На ній виписана за розі ухвала дирекції, скільки позичити грошей, і на які слати.

¹ Довга корзина.

— Тепер підіть до канцелярії до пана адвоката, — навчає директор — нехай вам випишуть там борговий скрипт.

Іван Перепелиця з великою обережністю, наче дорожню склянну посуду, несе заяву з усіма документами до адвокатської канцелярії.

Він чекає коло півгодни, поки йому виписано борговий скрипт, де зазначено, скільки грошей він зичить, на які проценти, коли має сплачувати, і вимога до суду цей борг записати на всьому його ґрунті. Іван Перепелиця йде знову до каси, тут виписує директор векселя на сімсот корон і Іван Перепелиця при допомозі директора, що водить його за руку, з бідою нашкрябує на векселеві своє прізвище. Іван Перепелиця радий, що пройшов вже все чистилище касових митарств, і що тепер треба тільки поставити руку за грішми. Всі його думки в цій хвплі сконцентровані на цій ділянці, і він тепер зовсім не думає про те, як він і чим буде сплачувати цей борг.

Він знає зрештою, що колись прийде і цей час, і що прийдеться наново проходити хоча не ці самі, але подібні митарства. Якось воно буде.

Але грошей зараз не можна ще одержати, бо директор-скарбник приходить аж о дванадцятій годині.

Іван Перепелиця йде до міста потішити лихваря, що він сьогодні кине йому троха грошей на борг, та щоб знову у него взяти наново муки та іншого краму. Він торопиться дуже, щоб о дванадцятій бути знову в касі. Він нікому вже не вірить і боїться спізнитися, бо в касі можуть люди розібрати гроші, або якась інша перешкода статися. Як приходять знову, застає, що якийсь міщанин вже одержує гроші. — І коли він устиг? — дивується Перепелиця й здогадується, що цей міщанин, мабуть, ще у директора-скарбника дома зговорився з ним. Він стоїть терпливо, і їсть очима ті банкноти, що міщанин короткими, потрісканими пальцями незграбно загортає з стола. Міщанин уступається. Перепелиця підходить ближче.

— Як ваше прізвище? — питає Горбатюк.

— Іван Перепелиця.

— Ага, Іван Перепелиця! — Директор знаходить його заяву з усіма документами.

— Вам сімсот?

— Так, прошу, пане директоре.

Директор на заяві на боці пише щось олівцем, наче підраховує, а потім бере з залізної каси гроші, перераховує й дає Перепелиці. Перепелиця дрижачими пальцями

ловить ці паперці, наче горобців, що можуть фуркнути, і чує, що нібито якесь тепло йде від них й біжить угору по руках.

Ховає гроші в пазуху. Кляється одному директорові, другому, ще раз магне рукою в пазусі, чи є там сума, й задоволений виходить на двір.

Йде в куток коло паркану, сідає на камені, витягає гроші й рахує на колінах. Рахує поволі, обережно, раз-по-раз слинить пальці, бо гроші липнуть до купи. Перерахував і захолюнув...

— Що таке? Може, помилився?

Рахує вдруге, ще поволіше. П'ятьсот шістдесят дві корони.

— А це що? Сімсот же позичили? Чи не обмахнувся директор?

Іван Перепелиця блідне, чує, що холод пробігає по спині.

— Вибачте, пане директоре, скільки ви мені грошей дали? —

— А ви що не порахували?

— Порахувати то я порахував, але в мене щось дуже мало. —

Директор знову вишукує його заяву й каже:

— Вам схвалено сімсот корон, а на руки, я вам виплатив п'ятьсот шістдесят дві корони і двадцять вісім сотників.

— Так у мене й є, — каже Перепелиця, підіймаючи здивовано брови.

— А чого ж ви ще хочете?

— Та я не знаю, чому так мало мені виплачено.

— А ви, газдо, не морочили б голови, тут на заяві вписано все, скільки з вас потрутити, і я стільки й потрутив. Поперше, пай, бо кожний, хто позичає у нас гроші, за статутом мусить бути нашим пайовиком. Потім відсотки за весь рік згори від усієї суми, потім за контракт адвокатуві, за стемплі ¹, за впис контракту до судових книг, за борговий скрипт, за стемплі до нього, за впис скрипта до судових книг, за вексель, от вам разом сто тридцять сім корон і сімдесят два сотики.

Тепер вам зрозуміло, газдо? —

Перепелиця стоїть наче б його хто довбнею махнув по голові. Потім у него поволі розвиднюється в очах, робиться гаряче в голові.

¹ Гербові марки

— А що ж я тепер з тими грошми зроблю? — питає прибитим голосом.

— Це вже ваша справа, — відпо відає сердито Горбатюк.

— Хіба тепер йти ще до другої каси дозичувати? — говорить сам до себе. Потім повертається і хитаючись виходить з каси і правою рукою запирає гроші далеко в пазуху.

Але це мабуть не гроші, бо в нього міцно засіла думка, що в пазуху він поклав здоровенного каменя.

— А що, вже дістали гроші? — питають на сходах ті селяни, що ранком його радились.

— Дістав, людоньки добрі, дістав, але це гроші, хоч з «Рідної каси», але дуже важкі, — стогне Іван.

Прикінці операційного року каса друкує свій звіт з баянсом. Невеличка книжечка — перша сторінка краями розписана українською мережкою, а посередині написано червоним: «Рідна каса».

А в партійному національ-демократичному органі надруковано довгу статтю про шалений зріст нової інституції та про користь для «нашого селянства».

37.

У канцелярії адвоката Товарницького весь день широко одкриті двері. Народ іде туди й звідти, наче в церкві. У канцелярії повно, гамірливо, накурено, напльовано.

Адвокат Товарницький не може сам дати ради. У нього вже сидить в канцелярії помічник, три писарі й машиністка.

Але за плотом людських спин їх зовсім не видво, вони втопилися на дні гамірливої юрби.

А гроші з пазух, з вузликів, з широких поясів виспаються на стіл й пливають до залізної каси.

Адвокат Товарницький від ранку до вечора в суді. У нього кожного дня десятки заступств у різних відділах. Він ганяє по коридорах, бігає з канцелярії до канцелярії, з розправи на розправу, — не може дати собі ради. А селяни ловлять його на коридорі, передають свої позви й тичуть гроші в руки.

Він мельком перераховує й кидає їх в кишені. У всіх кишнях гроші.

Грошей у адвоката Товарницького доволі. Щомісяця залишається у него зайвих три-чотири сотні, які він акуратно відсилає кожний раз до Львова на свою книжку.

До «Рідної каси» він більше не дає, бо небезпечно мати всі гроші в одній касі, та ще провінціальної, і йому небажано, щоб тут хтонебудь знав, які у нього прибутки.

У адвоката Товариницького росте не лише кишеня, росте й він сам, росте на боки. Він від деякого часу дивується, чого це всі його штани зробилися тісні в поясі. Він чує кожного дня, як його живіт все дужче натискає на вбирання, і не може в ньому поміститися.

У неділю по обіді він з дружиною й двома дітьми йде на прохід. Проходять головною вулицею й оглядають всі незабудовані місця, котре з них найкраще, найвідповідніше, де б найзручніше вибудувати дім для житла.

Дружина радить купити вже готовий будинок, бо це менший клопіт, але адвокат Товариницький не погоджується з цією думкою. Він хоче вибудувати дім в гуцульському стилі, щоб зразу впадав усім в очі, і розмістити всі кімнати так, як він це хоче.

Ім найкраще подобається доволі велика площа на горбі з кількома смереками при дорозі. Д-р Товариницький каже дружині, що він подбає про це, щоб купити цей шмат землі. Але він не хоче купувати його сам, бо боїться, що від нього багато правитимуть грошей. Має намір доручити Вишнівському, щоб він через своїх знайомих попробував сторгувати.

Але мимо цих фінансових успіхів, адвокат Товариницький здорово скучає. Гроші—дуже гарна річ, але в малому місті нема що з ними робити. Куди він має з ними іти—до Харабурп? Там щодня ті самі напитки, ті самі закуски, ті самі люди, навіть на тих самих місцях, ті самі плиткі жарти, ті самі голоси. Ах, осточортіли вони вже йому так само як ті домашні товсті і солодкі страви, що він їх наїдається досхочу. Хотілось би інколи погуляти широко, посміяти, випити, але «nobel», в елегантному товаристві, вирватися б хоча до Львова, але на це нема часу, вічно справи й справи, прямо прикували до себе.

А дома він найбільше скучає. Він не має що робити. З жінкою балакати? Про що? Він вже давно виговорив з нею все, що лише було. Вона набагато змінилася, поповніла, зробилася повільніша, залізла по ший у хатні справи.

Він привик до неї, як до якоїсь речі, що давно вже знаходиться в кімнаті, яку привиклося щодня бачити, користуватися нею, але за якою не скучається, коли її не бачиш.

А дітей він любить на півгодини, коли вони, чемні й гарно одягнені.

Але як лиш почнуть вередувати, він зараз виходить до свого кабінету.

Як прийде неділя, не знає, що робити з дниною. Така вона довга й скучна. Звичайно після обіду лягає на отомані в своєму кабінеті і мріє. Лягаючи, приходиться розіпнути штани в полісі, щоб не тиснули й не відганяли думок.

Площу під будову вже купив. Треба будувати. У Львові в інженера Підгірного замовить плян будинку, обов'язково в гуцульському стилі. Це ж має бути національна фортеця в повіті. Перед домом буде гарний квітничок. З лівого краю від вулиці поміж двома смереками, що на найвищому горбі, він скаже поставити хрест теж в гуцульському стилі. Це знамените місце під хрест.

Зрештою для маси, для селян, це матиме певне символічне значення з зовсім реальними наслідками для него.

Перед хатою буде гарний квітник так, як у його батьків колись, а з другого боку садок.

Ззаду скаже обов'язково зробити довгу веранду, і засадить виноградом. Він дуже любить літом той холодок, що в жаркий день потягає з веранди і бадьоре цівкання горобчиків між широким листям.

Будинок мусить бути такий, щоб усім зразу говорив, що тут живе адвокат Товарницький.

Але думка дуже вибаглива, її не задовільняє ні дім у гуцульському стилі, ні веранда з диким виноградом і з холодком.

Хочеться ще чогось більше, чогось більш величавого, пишного, блискучого.

Як же так? Сидіти тут ціле життя, товктися по судових коридорах і канцеляріях, серед сірої, брудної, вічно рухливої, вічно крикливої товпи судових відвідувачів?

А потім сидіти дома й слухати плач дітей, розмов жінки з прислугою про кухню, про м'ясо, котлети тощо?

Адвокат Товарницький узброює думку критичним біноклем і приглядається сам до себе докладніше, уважніше, і приходиться до розпачливого висновку, що він тут у цьому малому місті зовсім схопив.

Він обурюється сам на себе. Як він міг проміняти того колишнього Товарницького, того елемента, джентльмена, на пересічного провінціального адвоката-ділка, з кишеньми

повними грошей, з буденними вимогами, замурзаного хлопськихми свитками.

Перед ним начебто розкриваються якісь і закриті перед тим двері, йому здається, наче він зрозумів раптом якусь дуже важливу істину.

Так ми усі українські інтелігенти: починаємо все з великим розмахом, а потім залазимо в провінційальне болото зразу по кістки, потім по коліна, а пізніше по пояс, робимося хлопами, але в чорних блюзах, і дивуємося, чому це світ нічо не знає про Україну та про українців.

І кого він має знати? Тих кілька тисяч провінційальних патріотів в заболочених чоботях, чи хоча в черевиках?

Кому вони потрібні, для кого вони цікаві, нащо вони здалися Європі?

Адвокат Товарницький пригадує, що на цю тему він багато дискутував із своїм тестем, і той погоджувався з його поглядами.

Товарницькому дивно, що Липницький помимо свого першенства в галицькому, українському гурті, помимо того, що він стикається з вищими людьми, він все ж не зумів завоювати собі такого становища, щоб люди, які стоять при кермі державних справ, з ним рахувалися й належно цінили. Товарницький переконаний твердо, що він знає причину цього, що він давно її вже збагнув.

Липницький все і всюди забагато возиться з своїми хлопами, він все рахує себе, наче якимсь уповноваженим від галицьких селян, і його тільки за такого там вище й цінують.

А йому треба було б бути паном Липницьким, з якимсь шляхецьким титулом, Липницьким, що розпоряджається трома мільйонами галицького населення, таким малим князем — тоді певно на нього інакше дивились би, інакше цінували.

Шляхетний камінь, — клейнод, хоча б невеликий, — ось, що цінне, що протягає.

Адвокат Товарницький переконаний, що в нього десь найшовся б теж якийсь титул. Він знає, що його діди походили з села Товарне, були напевно шляхтичами, але цей титул загубився десь у смітті домашніх злиднів і клопотів, і потім за нього забули. Його треба тільки відшукати, поритися троха в зацвілому смітті, і він певно знайдеться. Тоді він, от хоча б у Відні в парламенті, підписувався б «своп» — це зовсім інша справа була б.

Власний, гарний будинок, — це хороша річ, але коли б

ще до цього виїзд, гарні, два бистрі коні, гарний повіз на гумах, виїхав з підвір'я і покотивсь плавко. Заїдеш чи до староства, чи куди інде,—зовсім інакше з тобою говорять.

— Нам українцям не достає панів для того, щоб ми були повноправною нацією,—вирішує категорично Товарицький.

— Ми мусимо їх утворити, мусимо виробити репрезентаційне обличчя нашої нації.

Адвокат Товарицький задоволений сам з себе, що він саме дійшов до цієї думки, зробив це політичне відкриття, яке в житті українців має одіграти вирішальну роль.

І коли досі ніхто не здогадався почати цієї справи, зробити перші кроки до її здійснення, то він лічить своїм обов'язком зробити початок, і взагалі зробити цю справу актуальною.

Він певний, що колись історик, пишучи історію розвитку українців у Галичині, мусить задержати свою увагу на його прізвищі, мусить сказати: «Це краєугольний камінь, що на йому утворилася українська нація».

Втомлений такими високими мріями, адвокат Товарицький засипає з усміхом на вустах.

VII

38

Як на спрагнену, засушену літньою спекою землю паде ливний, громовий дощ, так на скуку й тугу адвоката Товарицького сплила цілюща відомість, що парламент закрито, і мають відбутися нові вибори.

Наче тепла, розкішна весна нахучним подихом війнула і відразу настроїла його новою бадьорістю й надією.

Адвокат Товарицький залишає канцелярію, суд, здає всі справи на заступника. Політичні справи схоплюють в свої руки не лише його думки, але й його цілого.

Того дня, коли до нього прийшла відомість про майбутні перевибори, адвокат Товарицький цілий вечір сидить у Харабури, сміється, випиває та гостить усіх знайомих. Присутні дивуються, що сталося з адвокатом, бо він вже давно не був в такому веселому настрою.

— Пан меценас певно льос виграв,—жартує хтось з гурту.

— Я ще не виграв, — сміється Товарницький, — але я хочу виграти, і п'ю за майбутнє щастя.

В два дні пізніше, адвокат Товарницький їде до Львова. Тесть, посол Лишницький, зустрічає його в передпокої й посміхається з легкою домішкою іронії.

— Я вже знаю, чого ти, Володку приїхав.

Товарницький дивиться допитливо.

— Кандидуєш, правда? — не перестає посміхатися Лишницький.

— Так, кандидую, — відповідає Товарницький твердо.

— Зовсім правильно, я признаюся, дожидав вже тебе.

Наступного дня на засіданні ради він зголошує офіційно свою кандидатуру й просить затвердити.

Для членів ради це не несподіванка. Вони давно знали, що це має статися і вважають заяву Товарницького, як щось зовсім природне. Бажають йому доброго успіху і стискають руку, як новому майбутньому послові з їхньої партії, що має збільшити кількість дотеперішніх їхніх мандатів.

Але справа ускладнюється зовсім несподівано. Всі роблять великі очі, звідки взялася ця напасть. Найближчого дня приїжджає вчитель Ванько й зголошує теж свою кандидатуру на ту саму виборчу округу.

— Вчитель Ванько, на якій підставі, як він сміє, хто він такий?

Ванько обстоює на своєму й заявляє, що він має першество на цю округу, бо він вже перед тим за ухвалою ради там кандидував. Але більшість членів ради не хоче цього розуміти.

Народня рада вже сказала вчора своє слово, вже затвердила кандидатуру Товарницького. Зрештою що таке Ванько? Сільський вчитель. Його кандидатуру було поставлено зовсім несерйозно, для перевірення сил партії в тій окрузі, народня рада не почуває себе до жадних зобов'язань для нього і взагалі, які тут можуть бути розмови? Візьміть, — з одного боку Товарницький, крайовий адвокат, відома фігура, а тут, як конкурент проти нього, виступає якпийсь вчитель Ванько. Це абсурд.

Такі розмови сколихують народню раду, як вітер хмурий, спокійний дубовий бір.

Ванькові категорично відмовляють.

Але Ванько впертий селюх, він не хоче вступити, він обстоює на своєму.

— Я кандидую на посла, а коли рада не поставить моєї кандидатури, то я буду кандидувати на власну руку.

Він каже це твердим, рішучим тоном усій раді.

У членів ради повіки ростягаються в довжину, брови підіймаються вгору, усі без винятку члени ради разом із Товарницьким дістають раптом великі, вибалушені очі, як у акторів на сцені. Через ці очі з патріотичних серць виривається назовні і гнів і здивування і обурення.

— Ви прот партії? — кричить обурено голова ради.

— Проти партії? — повторяють наче гомін члени.

— А де партійна дисципліна? — питає грізно голова. Але Ванько стоїть байдуже, наче ця грізна буря не має до него жадного відношення. Він чекає, аж всі заспокояться і повторяє рішуче:

— А все ж я кандидуватиму.

Голова пропонує Ванькові взяти це своє слово назад, в противному разі він буде примушений запропонувати раді його, як недисциплінованого члена, що йде проти важливих постанов партії, виключити з партії.

— А я вийду з партії все ж кандидуватиму, — заявляє вперто Ванько й виходить.

Народня рада виключає Ванька скоріше, ніж він встиг подати заяву про вихід з партії, об'являє про це в своєму органі, ганьбить Ванька кириником, що горне воду на млин польського кандидата, ворогом української справи, і взиває всіх свідомих виборців-українців не голосувати на нього.

На одному з наступних засідань ради голова Липницький заявляє, що Ванька буде обрано тоді послом, коли у нього на долоні виросте волосся. Члени ради посміхаються іронічно, бо що таке Ванько, і де в його сила боротися з цілою партією?

Липницький говорить дальше, що партія мусить показати свою тверду руку й навчити всіх таких, як Ванько, що з нею жартувати не можна. Народня рада мусить під час виборів звернути особливу увагу на цю округу, забезпечити її кращими агітаторами і коштами, щоб таким чином остаточно дискредитувати Ванька в очах загалу.

Проти такої постанови ніхто не заперече, її записують до протоколу.

Адвокат Товарницький вертає негайно додому. Він бачить небезпеку, і хоче бути на полі битви. Він зараз вчором після приїзду посилає прислугу до свого писаря Вишнівського додому. Вишнівський, наче та гонча собака перед ловами, дожидає нетерпеливо в кухні. Товарницький вітається з ним кивком голови й кличе до кабінету. Вони сидять довго, до півночі, складають удвох якісь списки.

На другий день Вишнівський з тими списками й з відповідною сумою грошей виїжджає на села для інструктування й мобілізації мужів довір'я.

Адвокат Товарницький неспокійний, його нерви зробились зовсім до нічого, не дають заснути вночі. Він безупинно пригадує собі, що ще під час попередніх виборів йому не подобалася кандидатура Ванька, і він не може собі простити, що дався намовити тестеві на висунення цієї кандидатури. Тепер хто зна, чим може скінчитися ця справа? Коли б Ванькові вдалося провести свою кандидатуру, тоді що йому робити?

Весь його плян розлетівся б, який змісл тоді для него залишатися в Б? Тут його політичний кар'єрі був би тоді кінець.

Ні, він мусить зібрати свої сили.

Часом торочить йому вперта думка, щоб він до тих грошей, що їх дасть народня рада на агітацію, додав ще своїх пару тисяч.

Бувають такі хвилини, що адвокат Товарницький наче б то погоджується з цією думкою. Але потім він витверезується з цього непотрібного захоплення, й ставляє справу на практичний ґрунт.

— Чому я маю давати свої гроші? Це не моя особиста справа. Це справа народня, нехай же вона й робиться за народні кошти.

Але в нього є ще одно питання, що над ним він сунить свою голову: кого поставити на свого заступника?

Він знає одне, що це повинна бути людина політично не небезпечна для нього, бо нема для нього рації створювати самому собі конкурента. Але, з другого боку, це повинна бути така людина, яка може чимнебудь причинитися для справи, чи грошми, чи авторитетом. І він не може знайти такої людини.

Десять за тиждень повертає Вишнівський і здає рапорт. Все дуже добре. Мужів довір'я змобілізовано, вони почали вже роботу в своїх селах. Тільки грошей ще треба, конче грошей. Кожний наставляє руку, питає про гроші.

Ці відомості приємно впливають на Товарницького, він заспокоюється. А гроші будуть, їх на днях пришлють із Львова, і рівночасно мають приїхати чотири кращі агітатори-студенти, яких він передасть під команду Вишнівського.

— Пане Вишнівський, вам моє слово: як закінчуться вибори, і мене виберуть послом, ви дістаєте від мене презент, гарного золотого годинника з ланцюжком.

— Дякую красенько, панові меценасові, — кланяється Вишнівський, — я цього годинника вже маю в кишені.

— Ні, ви будете його мати, як...

— Вибачте, пане меценасе, я вже його маю, бо я певний, що вас виберуть.

Адвокат Товарицький любить таку впевненість і такі приємні слова й кладе Вишнівському дружньо руку на плече.

Він радиться Вишнівського, кого взяти за заступника, і висказує йому свої міркування з цього приводу.

Вишнівський морщить м'ясисте чоло в цілий загін сиб і по хвилі заявляє:

— Я маю для вас, пане меценасе, знаменитого заступника. Він дасть вам сорок відсотків голосів найменше.

— Хто такий? — питає з зацікавленням Товарицький.

— Прокопець.

— Котрий Прокопець?

— Свинар.

І Товарицький і Вишнівський мовчать хвилину, наче дуже уважно важуть щось на аптекарських терезах.

Вишнівський раптом загомонів, говорить рвучко:

— Це знаменита кандидатура, він знає цілий повіт весь повіт його. Ви знаєте, що він має під своєю рукою півтора десятка молодих свинарів-спільників, яких він розішле по всіх селах, по всіх закутинах. Вони по всіх ярмарках, по всіх базарах, їх всюди повно, їх бояться селяни як вогню.

Вони роблять решетину у свині, хоча її зовсім нема, вони можуть штовхнути безрогу¹ під бік і збавити наніщо, вони, прибиваючи торгу, можуть так хлопів натовкти до лоню, що вона йому спухне, вони можуть знецінити свиню, словом, можуть зробити з селянином, що захочуть, бо нема селянина, який раз, чи два рази в рік не продавав би свині, а в нього ніхто інший не купить, лише вони.

А він сам поважний міщанин, багатир, для нього бути заступником посла, це правдива честь. Я певний, що він ще яку тисячу на агітацію кине.

Я поговорю з ним, пане меценасе, завтра.

Прощаючись, Товарицький подає руку й стискає міцно.

39.

Через деякий час ранком з подвір'я міщанина Прокопця виходить ціла ватага. Він сам, а за ним більш десятка

¹ Свиню.

спільників. У всіх засмальцьовані на колінах і вище колін штани, засмальцьовані спереду блюзи, а на руці коло ліктя перевішена палиця-кавулька. Вони прямують на ринок на те роздоріжжя, звідки йдуть шляхи в різні сторони повіту. Тут вони діляться на невеличкі групи, христяться й розходяться у різні сторони.

Це виборчий загін заступника голови вирушає на політичну роботу.

У виборчій окрузі завертілося, закутило, наче перед бурею вітер на степовому шляху закрутить трубою пороху, жене навмання і півсвіта закурить.

Виборчий наступ іде зо всіх боків, десятки підозрілих людей лізуть у села, до читалень, до попів, до війтів, до вчителів, до коршем, щоб цими шляхами дібратися до селянського, політичного переконання.

У цій окрузі аж чотирьох кандидатів на послів з чотирма заступниками. І кандидат і його заступник і цілий хвіст їхніх платних і неплатних прихильників підіймають такий гвалт по селах, що селянин ловиться за голову й не знає куди йому діватися.

До нього лізуть до хати, ловлять за руки, за поли, тягнуть з лави, з печі, розмахують перед ним руками, плещуть по плечах, і всі говорять про себе, чи про свого кандидата, що він той бог, що має вивести українське селянство з єгипетської землі, з дому неволі. Радикальний кандидат, нотар Бодинський має зрівняти всіх селян з панами, наділити землю, має створити на галицькій землі хлопський рай, в якому для хлопа всі ріки тектимуть молоком і медом, а найважливіше, він має подбати про те, щоб селяни платили попові за треби згідно з йозефінським патентом¹, себто за христини 5 крейцерів, за похорон 50, а за вінчання 75.

Польський кандидат має звільнити селян від усіх політичних дурисвітів, що хлопіві тільки голову морочуть, має віддати їх всіх до криміналу, має подбати, щоб селянам у скарбі давали дров, дозволяли в камеральних лісах пасти худобу, щоби кожному селянинові видавали безплатно соляну ропу для худоби, й щоби скарб підвищив по 20 крайцарів на фуру за вивозку дров.

Ванько обіцяє найменше. Він каже, що робитиме для селян в парламенті, що лише буде можна, що намагати-

¹ Австрійський цісар Йосиф I, проводячи церковні реформи, видав патент про оплати духівництву, але його не придержувались, поні і брали багато більше.

меться заспокоїти всі їхні слушні домагання. А наперед він нічого обіцяти не хоче, бо всі ті, що наперед обіцяють золоті гори, вони брешуть.

Агітатори адвоката Товарницького і він сам, виїхавши на села, обіцяють усе. Його програма найширша і він побиває нею усіх.

Селянин слухає усі ці програми, і вони створили в його голові крикливий хаос, і він за тими всіма «своїми» і «правдомовними» не може розібрати хто, і взагалі чи між ними є який свій, і хто з них говорить правду, а хто бреше. Селяни так, як ті краплі дощу, що впали окремо на камінь, тремтять з непевности до того моменту, поки не надпливе струя й не пірве їх й не понесе в своєму розмаху. Товарницький говорить в читальні на передвиборчих зборах. У кімнаті повно, не можна руки вгору підняти, щоб піт з чола витерти. Хто протиснеться з середни на двір, стає за порогом наче на припоні, бо полишилися ззаду, і народ стиснув їх поміж собою так дупко, що треба обіруч витягати їх за собою, немов з заціплених зубів сердитої собаки. Для зібраних нема місця всередпні. Вони забили сіни й стоять громадою понід вікнами.

Товарницький говорить палко, лункі вигуки його вириваються через відчинені вікна понад людські голови і котяться далеко по подвір'ю.

— Той добре креше! — каже селянин на подвір'ї до сусіда.

— Залізне горло має, а груди як органи.

Товарницький обіцяє селянам усе, тільки треба вибрати його на посла. Через відчинене вікно бачить, як на горбі зеленіє столітній ліс.

— Чий це ліс там на горбі? — питає.

— Камеральний, — зідхає хтось з гурту.

— А ви маєте паливо?

— Та де, — знову з гурту.

— Цей ліс буде ваш, ми його розпаюємо поміж окремих газдів, бо село не може бути без топлі. Так само розпаюємо ті панські лани, що на них ще тепер чорніють торішні скирди.

Це все буде ваше, панове газди.

У селян на обличчях благодать, дехто зідхає легше. Хтось не витримує на radoщах і притьмом пропихається на двір. Його обличчя променіє втіхою.

— Що таке? — питають його на дворі.

Той що вийшов, віддихає важко, витирає рукавом піт з чола й присідає на призьбі.

— Добро буде, кажу вам, добро.

— Що таке, що таке?

— Паюватимемо камеральний ліс.

— Котрий, де?

— Та от цей наш, камеральний.

— Не може бути?

— Та він каже, бігме, каже. Каже, що панські лани поділять поміж хлопів.

— Та як даром, чи за гроші.

— Цього він уже не казав, але нехай буде, як хоче, аби лише ділили.

— Та не може бути? — знову дивується хтось.

— Що значить, не може бути? Як то не може бути? — обурюється той, що вийшов. — Мусить бути. Поки ми маємо бідувати й пухнути з голоду? Це не говорить якійсь пройдисвіт чи дурак, це прецінь говорить адвокат, директор «Рідної каси».

— Певно, певно, — погоджується дехто.

— Поміркуйте, яке це добро буде, — вмішується хтось з гурту.

— Прийде зима, і чоловік не мерзнутиме з дітьми на толодній печі. Поїдеш у ліс, нарубаєш, і є чим кості зогріти. Або в лиху годину врубаєш яку фурчину, відвезеш у місто, і є якась корона, чи на кукурудзянку, чи на піюшву. Все якась корона капне.

— Зовсім справедливо, — притакують гуртом.

— А то знаєте, люди добрі, — додає багачик з боку, — у мою сіножать в'їдається цілий камеральний клин, й розрізує її наче на дві штанки. От лише прилучити морг цього клина, і така вам сіножать як золото.

— А де ж, — говорить той, що вийшов, — вже нині бідному хлопіві дихати годі. Понакладали ці панські послы у парламентах та соймах на наші плечі такі податки та шарварки різні, та мита, та додатки до податків, що дихнути годі. Нехай вже раз буде цьому кінець, нехай цей струн трюхи на панів вже сладе.

— Геть кривдять бідний народ — погоджується гурт. А зкімнати видітають все нові вигуки, ще палкіші, ще голосніші.

Після зборів селяни обступають довкола Товарицького.

Сипляться скарги й нарікання на важкі часи, на тлярі, на злидні.

Звертаються до нього з різними проханнями. Хоча він ще й не посол, але вони певні, що він ним буде. Прохань

стільки, що їх неможливо спам'ятати. Адвокат Товарицький записує їх в записнику.

Жандарм не дозволяє мочити в ставку коноплі, сехвестер¹ забрав більше, ніж треба, податку, пан не пускає проїжджати дорогою, камера не дозволяє пасти худобу на зрубі, лісничий не дозволяє збирати сухе ломаччя, тому рідня одібрала вітцівський ґрунт, крамареві не дозволяють продавати пива й тютюну, — скарг без кінця.

Товарицький записує все сумлінно, хоча йому ясно, що 99% цих скарг не підлягає компетенції ні посла, ні парламенту, але він обіцяє, ще раз обіцяє.

При кінці виборчої кампанії у нього два грубі зшитки записані густо селянськими скаргами. Ці зшитки він кидає в канцелярії на шафу, де вони припадають порохом.

А люди мріють про ту хвилину, коли їхні скарги буде вирішено.

40.

Адвоката Товарицького вибрано на посла, а на другого Бодинського. Нарешті для Товарицького настала хвилинка, коли він з чистим сумлінням може вирватися з тісної, брудної нори, забути про канцелярію, про суд, про докучливих клієнтів, і віддатися справам вищої й важнішої категорії.

Тепер він цілковито забезпечений перед жалісливим поглядом дружини, що зустрічає його мовчки, коли він вертає додому пізно ніччю.

Цей погляд йому так надоїв, що він навмисне вертає додому аж після півночі, коли вона вже спить.

Тепер цього більше не буде, його ніхто не буде контролювати.

Взагалі він тепер звільняється від усіх своїх трьох пут, а саме від жінки, від канцелярії і від патріотичної роботи в повіті, бо він тепер буде поза ним.

Вибираючися до Відня, він плянує, що йому треба буде там відразу поставити себе на належне місце.

Він, правда, член національно-демократичної партії, він буде теж членом її парламентарного клубу. але це не значить, що він мусить законати себе в надрах партії, і прозбати так само, як десятки послів, її членів.

Ні, цього він не зробить. Партію він признаватиме постільки, поскільки це потрібне для нього, для його кар'єри,

¹ Податковий збирач.

а в нього шлях вже намічений, вже давно вимріяний, він виходить поза її межі, далеко вище.

У нього намір для першого парламентарного виступу підготувати блискучу промову. Правда, з німецькою мовою у нього слабуват, але це дурниця. Він може написати собі промову по-українськи, обдумати добре, дати перевірити, чи справити тестеві, а потім дати її перекласти на німецьку мову. У Відні багато українців, що давно там живуть і засвоїли німецьку мову.

Йому треба буде вивчити її гаразд, та навчитися виголошувати. За голос і за темперамент він не боїться, у нього цього добра великий запас, і він ним не поскупиється.

На початку другого місяця парламентарної праці він дійсно виступає з промовою, що принесла йому багато оплесків, гратуляцій, наробила шуму в парламенті і придбала йому репутацію гарного промовця.

Але на цьому він мовкне, бо перекований, що виконав вже те, що йому потрібне, а саме — звернув на себе увагу, а крім цього, він переконується, що в парламенті найкраща і найрозумніша промова залишається пустим звуком, якщо за цією промовою не ховається певна політична сила.

Він певний, що в рамках члена українського національно-демократичного парламентарного клубу всі його промови, скільки і як він не виголосив би їх, — всі вони будуть лише пустим звуком. Бо їхніх промов тільки одним вухом слухають, а другим випускають.

Ніби що таке українська національно-демократична партія та й всі українці для австрійського парламенту?

Йому ясно, що треба шукати щаблів поза своєю партією, якщо він хоче видряпатися у гору.

А селяни з його виборчої округи нетерпеливо дожидають відомостей від свого посла. У неділі і свята, як ніколи раніше, вони збираються пильно в читальні, випитують тих, що були в місті Б., чи не бачили вони посла, або не чули яких новостей.

Але ніхто нікого не бачив і нічого не чув.

Хватають газету з стола, дають читати письменному, кажуть, щоб читав про парламент і про послів.

Слухають уважно кожніське слово. Але про їхні справи, про ліс, про лани, про випас на зрубах ніхто нічого не говорять.

Сходяться одної неділі, другої, третьої, — нічо нема.

— Щось наша справа спить, — зауважує хтось їдко.

— Спить, куме, бо її що не розбудили, — кпить другий.

— Еге, бо знаєте, що пани люблять довго спати, — кидая хтось збоку.

— А ще довше вилегуватися.

— Це то правда, поки встане, поки позіхне, поки поміється, одягне й поснідає, то наш брат півморга за той час виоре й полуднувати вже сідає.

Але старий Федорко, що в новому сiряку й з блискучим медалем з лівого боку, хмариться весь час, насуває вниз брови і вуса й барабанить пальцями по столі.

— Знаєте, газди, нема чого так дуже хапатися. Хто був при війську, той знає, як воно йде. Це з тими новими послами в парламенті таке саме, як з рекрутом при війську. Він не знає куди поступитися, він не вміє навіть хліба з полиці зняти.

Та що ви собі думаєте, що він там один? Та їх там щось коло п'ятсот. А як вже і прийде до справ, то він не перший і не найстарший, щоб наперед пхався. Там є більші пани від нього. А тих справ там—га, га.

А ви думаєте що? Там панські підуть у першу чергу, а вже потім, може, на хлопські час прийде.

Федорко опускає очі, дивиться згори на свій медаль, і витирає його лівим рукавом.

— Що тут казати, хто був при війську, той знає, — додає згодом.

Бувші військові притакують головою.

— Що ж, нічо не зробимо, треба ще почекати, — зіхає хтось важко, і гурт з читальні розходить по хатах.

Через деякий час хтось в читальні, заглянувши в газету, кидая втішно:

— Наш посол говорить.

— Говорив, де, коли, про що? — спилється з усіх боків. Селяни залишають балачки про домашні справи, й лавою обступають того з газетою.

— Ану ко, читайте, Петре, про що він там говорив.

Петро читає звідомлення про виступ посла Товарницького, про його успіх в парламенті, але про ліс, про лани, про податки, про всі ті безконечні жалі, що йому передали селяни, нема ні слова. Слухачі неспокійні, вони кажуть Петрові добре розглянути газету, може де у другому місці написано про їхні справи. Петро уважно переглядає газету до самого кінця, але нічого більш не знаходить.

— Шкода, що стільки наобіцяв, — зауважує хтось зрезигновано.

Гурт мовкне, а передній селянин махнув лише рукою.

Але селяни ще не тратять надії. Чекають приїзду посла, ваче спасіння. З ближчих і з дальних громад посилають свідоміших людей до міста Б. навідатися, чи посол приїхав, може, що цікавого скаже.

Делегати приходять до канцелярії, йдуть на пальцях з приємною усмішкою на обличчю, і нишком через відкриті двері заглядають до другої кімнати, де звичайно сидить адвокат. Але в тій кімнаті пусто, нема нікого коло стола.

— А чого вам там треба, газдо? — питає писар.

— Та я до пана посла.

— Нема, у Відні.

— А коли приїде?

— Хто його знає. Скажіть, яка у вас справа, може ми самі розберемося в ній?

— Ей, ні мені треба до самого пана посла.

— Чуєте прецінь, що нема.

— Та чую, а коли можна застати?

— Не знаємо.

Селянин розчарований виходить з канцелярії. Через півгодини, чи годину приходить другий з тим самим.

Дехто з сміливіших, не повіривши писареві чи заступникові, йде до посла додому, чекає біля ганку, або заходить до кухні й питає прислуг. Але тут теж відповідають, що нема.

На протязі тижня проходить таких селян два-три десятки. Але котромусь пощастило. Йому сказав на вулиці писар, що посол є.

Він йде з тремтячим серцем, неспокійний за свою справу. Вигирає перед канцелярією полою запорошені чоботи, загортає з очей спітніле волосся, входить й стає коло дверей. Посол зайнятий якоюсь писаниною і не бачить, що селянин декілька разів заглядає через двері, й хитає привітливо головою.

Селянин відкашлює, щоб звернути на себе увагу.

Посол піднімає голову й кидає зайнято:

— Вам чого потрібно? Йдіть до пана заступника, бо я не маю часу.

— Я до вас самих, пане посол, будьте ласкаві.

— А що таке?

Селянин переступає через поріг, йде ближче до стола й знову кланяється.

— Я прошу, пана посла з Добромислян, мене післала громада поспитати вас, як там у Відні?

— Нічого, слава богу, все гаразд.

— То й, слава богу! — підхоплює втішно селянин, думаючи, що посол має на думці їхню справу.

— Значить вже вирішили?

— Що вирішили?

— А нашу справу.

— Яку вашу справу?

— А з переїздом через камеральний ліс.

— Ага-а-а! — тягне посол, наче то щось пригадує,

— Нічого, якось буде! Добре, добре! Я вже ходив в цій справі, де було треба. Якось буде.

— Та воно, прошу пана посла, і тепер якось є, але ми хотіли б, щоб воно для нас добре було.

— Я зроблю все, що можна. Ви думаєте, що це так одним махом, — говорить посол різко.

Він перестає розмовляти й пише дальше нервово.

Селянин стоїть й дивується, чого це сердиться на нього посол, бо перед виборами, коли він до нього зайшов, тоді просив його сідати й балакав з ним дуже привітливо.

Через декілька хвилин посол знову кидає погляд в його бік.

— Ви ще щось хотіли? — питає холодно.

— Мені громада доручила передати вам, пане посол, ще одну просьбу, щоб ви подбали, аби на нашій ріці збудовано міст. Ріка наша доволі велика й бистра, зимою, як малі морози, замерзає лиш при берегах, а весною дуже розливає, і ми більшу частину року майже відрізані від світа. А броди дуже непевні, сьогодні є, а завтра там яму вибрало. Сила вже народу потопилося, худоба попропадала. А з тягарем зовсім неможливо переїхати по тих плитах.

Найближчий міст від нас за дванадцять кілометрів, далеко об'їжджати. Наша громада причиниться чимнебудь до будови, найближчі сусідні теж повинні дати, а край чи держава нехай теж дасть якусь пайку.

Такий міст коштує багато тисяч, і ми сами не в силі.

От тому просимо вас, щоб постаралися, де треба, бо пан посол краще знають, з ким в цій справі говорити.

— Добре, добре, буду старатися. — Він говорить таким тоном, наче каже, лиш мені вже в спокою. Витягає кнпжочку й записує.

— Чи маєте ще що до мене?

— Ні, вже все, прошу пана посла.

Селянин кланяється, посол киває байдуже головою, той виходить. Як вийшов з канцелярії, посол дзвонить в дзвінок, що на столі. Входить писар.

— Пане Вишнівський, як тут будуть приходити які хлопці до мене, кажіть що мене нема. Я зачиню двері звідціль, і коли вам, що треба, стукніть два рази в двері. Тоді я відчиню. Ті хлопці вони вже мені дихати не дають з своїми просьбами і скаргами, а мені треба написати апеляцію Попадюкові.

— Добре, пане после. — Вишнівський виходить, а посол іде до дверей, зачиняє їх на ключ, вертає до стола й пише далше.

41.

Посол Товарницький приїжджає до дому раз або два на місяць, відбуває засідання дирекції каси, полагаджує важливіші справи в своїй канцелярії, перевіряє канцелярські прибутки і по двох-трьох днях, забезпечившись з канцелярської каси відповідною сумою, виїжджає знову до Відня.

Він має навіть підставу нарікати, що посольство, як патріотична справа, йому дорого обходиться. Він дійсно докладає до посольських дієт, але це наслідок його особистої вдачі і примх.

У Відні він має прекрасний покій при одній з головних вулиць, з симпатичною жіночою прислугою. Він шукає нових воріт, що ними він міг би з парадом виїхати на широкі шляхи почестей і слави. Робить знайомства з різними людьми, що труться об вищі сфери, в яких тепле слово й багатомогуца рука

Він любить проводити час в розкішних залах першорядних ресторанів і каварень, любить слухати добірну смячкову капелю, ніжний дзенькіт кришталевого скла, любить упиватися гарячими поглядами елегантних жінок, що наче знехотя в тоненькі пальчики беруть блискучі чарки й дотулюють до кармінових губ.

Він зустрічається тут з найвизначнішими послами різних австрійських націй, він з великим захопленням робить нові знайомства, почуває себе щасливим в оточенні достойних осіб. Поводі викристалізовується невеличкий гурток з членів різних націй і парламентарних фракцій, які на політичній арені виступають проти себе, але поза парламентом пам'ятають засаду, що приватних справ не треба змішувати з політичними.

Сюди входять і поляк, і німець, і чех, і українець, і християнський суспільник, і есдек, і радикал, і народній демократ, і інші, але тут в ресторані, де хороші трюнки й гарні жінки, — стушовуються всі політичні різниці.

До цього гурту належать посол Товарницький і посол Бодинський. Увагу Товарницького з кожним днем більш приковує до себе один член цього гуртка — польський діляч посол Ломницький, напів збанкрутований, з старого шляхетського роду, з великими знайомствами і зв'язками.

Високий, виголений під англіка з бакенбардами, ногами рухає швидко, наче б в них кілки повбивав. Він весь одягнений за найновішою модою,

Але Товарницького приковує не ця ликава фігура, а хтось інший, що творить неодлучну частину цього польського англіка — це його розкішна дружина пані Казіміра.

Паню Казю знає вся віденська сметанка, головню та, що цілі ночі просиджує в «Захера», і в інших першорядних ресторанах, бо вона належить до тих жінок, яку, раз побачивши, ніколи не забувається.

Більш ніж середнього росту, вона несе голову з класичними рисами на чудово виточеній шиї. Її сталеві, довгасті очі з довгими позагинаними війми, хвилясто закреслі вуста з відтягнутою трішки вниз долішньою губкою і прозорий, наче з слонової кости, ніс, з буйно відхиленими дірками, розбурхують застиглу кров навіть у тих старих ведогарків, що то хиткими руками тримають палиці з золотими головками й, тремтячи, мацають ними підлогу, і за палицею тягнуть зігнуті, порохняві ноги.

Вона любить бути божищем, жити в блиску, у десять раз дорожче, чим на це вистачають її маєткові засоби, бо вона расова польська шляхтянка з великим розмахом і з витонченим смаком. Ломницьких репрезентує вона, а він — це пішак, що його вона пересуває сюди й туди, куди захоче.

Познайомившись уперше з нею, Товарницький не може одірвати від неї очей. Він відчуває незручність свого поведіння, докучливість свого погляду, він на хвилину змінює напрямок його, але заповнений погляд знов лише до неї. Він бачить, що вона зауважує його слабкість і захоплення, що воно їй, як расовій самці, приємно, бо кутки вуст підіймаються ледве помітно вгору від скритого усміху.

Він порівнює її з своєю дружиною і взагалі з дружинами своїх найближчих, давніх знайомих. Вони здаються йому звичайним бур'яном, тоді коли вона квітне пишною левкоєю.

Він захоплюється чистотою лінії її цілої постави й переконаний, що вона — це здійснення його давньої найінтимнішої мрії.

З успіхом збирає відомості про Ломницьких. Дові-

дується, що вони продали вже більшу частину свого маєтку, що решта так обвантажена боргами, що вони з бідю сплячкують лише відсотки. Вони жили за границею, пропутували гроші, а тепер поневолі знизили висоту свого польоту, бо борги тягнуть у прірву.

Але пані Казя не має бажання вертати на село. Вона заставляє чоловіка кандидувати на посла, запевняє йому підтримку вшехпольської партії. Вона хоче жити в великому місті, у Відні, шукати тут підмоги у впливових осіб і, політичних інтересів для свого чоловіка—посла, які на деякий час забезпечили б ґрунт під ногами. Пані Казя все й всюди йде наперед, а її чоловік лиш топчеться за її слідами.

Товарицькому подобається її енергія і спритність, які, у злучі з її красою, дають надію на колосальні наслідки.

Володимир дуже пильно слідкує за кожним її рухом, за кожним її поглядом і посміхом, нанизуючи їх, наче намисто в один разок, щоб дослідити, яке враження на ній справляє його особа.

Він знає, що має справу з вибагливим любовним споживачем, який пробував не з одної вже тарілки, і він горить бажанням довідатись, як посмакує на її винищений, еротичний язик звичайний український борщ.

Може, для відміни якраз.

Він ладен вже робити позитивні висновки з деяких підхоплених дрібниць.

І він не дуже помиляється.

Пані Казя теж робить деякі підсумки з вражень, що він зробив на неї. Передовсім він і гарний і „nobel“. Ці основні прикмети, що вражають насамперед око, вона зразу схоплює і вписує йому як плюс.

Але при цьому вона практична людина. Вона знає, що ті з маєтками і з титулами мають вже настільки поцсований смак, що такий шматок як вона, вони скоро виплюнуть, висмоктавши останки вершків, тоді коли для нього вона може стати всім. Стати всім, — це так чудово звучить для жінки, якій вже тридцять п'ять років. А крім цього, він адвокат і, здається, небідний. А в них такі заплутані маєткові і юридичні справи. Це не значить, що вона мусить брати справу серйозно, з переконанням, але погратися — не пошкодить.

Він міг би допомогти і порадою, а може, і чим більш реальним.

Правда, він не расовий кінь, але з такого з меншим розмахом падається, або й зовсім ні.

А посол Товарницький, скільки разів бере її розкішну ручку, й скільки разів доторкає її своїми губами, здригається весь, бо кожний раз відчуває, що якась таємна сила, наче електричний струм переходить від неї до нього.

Вона свідомо цієї своєї сили, і в такі хвилини обдаровує його таким поглядом, що від нього він робиться порошинкою.

Перше їхнє зближення зовсім випадкове.

Він в опері з послом Ломницьким і панею Казмірою в одній льожі. Вона сидить до його боком, а золоте її волосся буйно кучерявиться над алябастровим чолом.

Після другої дії Ломницький прощається, мусить іти на негачйне засідання фракції. Він просить вибачення у дружини, цілує ніжно її руку, а потім прощається з Товарницьким і просить проводити його дружину додому.

Посол Товарницький щасливий, що без перешкоди може любоватися красою сусідки. Хвилини стають солодші й скоріші, дії проходять мельком.

Виходять з опери, він проводить її під руку до закритої карети. Візник з церемонією одкриває дверцята й закриває за ними.

Теплий вересневий вечір, всередині карети душно. Легкий турецький шаль зсувається з її плечей і відкриває шию і горішню частину голих рамен.

Електричне світло білим струмом вливається до середини через бокові вікна, то знову відпливає, як карета віддаляється від лампи, і на її шиї і раменах чергуються то ясні плями, то сутінки, даючи розкішні, світляні переливи.

Товарницький пригадує собі, як він стояв колись на високому гірському шпилі і звідти дивився на долину. Нижчі горби обступили її смарагдовими хвилями. А небом пливли тихо малі, білі хмари. Тоді він бачив теж такі світляні переливи, що урухомлювали весь краєвид й череміяли його в хвилююче, зелене море з глибокими, темними проваллями і з блискучими zigzagami гребнів пливучих хвиль. Вони наступали одна на одну так тихо, маєстатично і з такою красою, що він і сьогодні не може забути.

І зараз перед ним це саме діється в мініятюрі, але перед ним не розкішна долина, лише жінка, що від неї б'є гарячим вогнем, буйною кров'ю.

Товарницький мовчить в захваті.

— Що з вами, пане после? Ви в поганому настрої?

— Я? — Володимир здивовано.

Так, ви робите враження, наче почуваете себе нещасливим.

— Навіаки, ласкава пані, я почуваю себе дуже щасливим.

Він говорить це таким тоном, що вона мусить йому вірити.

— І тому такі сумні?

Так, бо знаю, що через декілька хвилин я таким не буду.

Її погляд сипле жемчугами, може й не справжніми, але блискучими, і в них вичитує Товарицький визиваюче „дякую“ поровистої самки. Він чує, що її рам'я якось так м'яко, наче пух, тулиться до нього. Він не може тільки зорієнтуватися, чи це нарочно, чи випадково.

Але дотик не слабне, сила його збільшується. Між ними нема зайвої щільни.

Товарицький приголомшений, він робить привадні висновки. Він палко пригортує її руку й притискає гарячі губи. Вона не перечить, рука її лежить у нього на колінах лїниво, без протесту, а він тулить до неї своє обличчя.

Раптом карета звільнює розгін. Він здогадується, що вже кінець, і торопливо засипає її рам'я цілунками. Карета стає, дверцята одчиняються. Вона не прощається словами, лише мовчки подає йому обі руки. Товарицький підносить їх до вуст.

Потім дверцята зачиняються, через віконечко він бачить, як вона струнко входить на сходи.

Посол Ломницький дістає телеграму від управителя маєтку щоб у дуже важливій справі прийїхав у свої добра на два-три дні. Ця телеграма захмарює лазурний настрій Ломницьких, а головно його. Він здогадується про серйозні маєткові неприємності й виїжджає негайно...

Перед вечором посол Товарицький сидить при столі зайнятий кореспонденцією. Раптом чує владний дзвінок. Він встає, іде нерado до дверей, бо йому перешкоджають. Оdkриває, і стоїть вражений несподіванкою.

На порозі стоїть папі Казя.

Його здивування розпливається швидко, як темрява від світла, його обличчя променіє щастям.

Просить ближче. Вона входить до кімнати усміхнена, наче крихітку засоромлена, і підносить свою пахучу руку йому для цілунку. Вона не хоче сідати, вона на хвилинку, вона шебече, як пташка в травні; чудово, наївно і нібито невинно. Вона забігла на хвилиночку, тільки на одну. Просить його до себе на вечерю.

Вона сама, їй скучно, а осінній вечір довгий. Товар-

нацький щасливий, він не встигає відкланятися, подякувати за запрошення, як вона знову наставляє руку для цілувку. Тільки Товарницький цілує тепер вище, там де золота бразлета майстерним плетивом мережить руку. А вона вже на порозі, вже зникає за дверима.

Промайнула наче фільм, і Товарницький стоїть розгублений і задуманий, чи це був привід, чи дійсність.

Вечорі застає її такою чудовою, якої досі ще не бачив. Тонке, прозоре, шовкове вбрання віддає найдрібніші загиби пухкого тіла, а з коротких рукавів перлямутром грають обнажені руки, в яких голубими виточками пливе кров, що не знає напруги, ні твердої долоні праці.

Товарницький стоїть перед нею з захватом, наче перед геніяльною статуєю, що вражає глядача красою вигляду, на яку муситься і можна лише дивитись і дивитись.

А статуя усміхається теплим усміхом, цілує блискучими очима.

Посол Товарницький виходить ранком. Іде наче спокійний найкращим шампаном. Думки плутаються, а образи зливаються у паморочливий хаос.

Вечором він знову поспішає до «свого раю», і міцно вірить, що він дійсно такий.

42.

На погідливе небо, насуваються темні хмарки. Вони не такі великі, щоб зовсім заступити сонце, але своєю хмуристю вони крадуть у нього багато сили.

Товарницький опускає голову, бо жура ймила її обіруч олів'яними руками й тягне вниз.

Він пручається, він не хоче датися, він хоче нести високо голову, але від її важких рук нелегко звільнитися.

Товарницький подорожував трохи разом з Ломницькими. Зимою їздили в Швайцарію оглядати Альпи, заковані в ледяні панцири, а весною в Італію.

Перед очима Товарницького, що досі майже весь час проживав на невеличкому клаптикові в Східній Галичині, наче хто широко двері відкрив. Він бачить чудові околиці, буйне, шумливе життя гостей на полудні. В нього входить непомітно почуття гордості на те, що він бачив світ, що він переступив поза поріг своїх дідів. Його земляки в галицьких повітових містах, ті животасті адвокатики, що щодня і все майже життя подорожують все по тому самому

куденькому шляху, з канцелярії до суду і назад, по шляху на півкілометра, виглядають в його очах культурними ліпшутами, замкнутими в межах провінціального містечка.

А він бачив світ, і розказуватиме поміж своїми про те, що бачив, з ким був.

Він чує, що входить не лиш у ширше, але й у вище товариство, яке не знає й не хоче знати буденних турбот і дивиться на все згорі.

Йому здається, що через це він піднісся вище, вирвав поли, що застрягли в гущі дрібних інтересів.

Але турботи не дозволяють йому забути про них. У самому розгарі його бажань, у самому розмаху його стремління вони вороном сідають перед його очима і кричуть своєю тужною, холодною пісню.

У нього грошеві нестатки. Помня, що працює в Б. в його канцелярії не в силі наповнити його кишень. Вони за останні часи надмірно збільшилися, забагато в них дір, і гріш не може в них вдержатися. Він вже писав різкого листа заступникові, який відплатив йому холодним рахунком: У місяці квітні прибуток канцелярії 1450 корон, оплата канцелярського персоналу 630 корон, 350 корон видано дружині, 450 корон панові послові, в касі залишається 20 корон.

Під рахунком підписано: З пошаною д-р Береза.

Більш нічого. Товариницький вміє читати поміж рядками, і для нього цей лист звучить інакше: «Ти забрав всі лишки, чого чіпляєшся?»

Він сердитий на заступника, але рівночасно розуміє, що він прав.

Не вистачає звичайних грошей, а життя починає щойно розгортатися, горизонти лише розкриваються.

Правда, у нього є гроші в касі; є жіночі, є й його.

Але це на чорну годину, він хоче будуватися, а зрештою йому не хочеться брати з цих грошей, бо про це будуть усі знати.

Конечність наказує звужувати й скорочувати свої шляхи, а йому соромно в очах пані Казі виглядати маленькою, нікчемною людиною.

Погані перспективи і в пані Ломницької. Вона нервова, захмарена. Італійське сонце померкло й в очах і на обличчі, і холод півночі сидить на нахмареному чолі.

Їхній управитель затроює їй гумор щораз тривожнішими листами.

Невже він настільки постарівся, чи зледачів, що своїми

службовими грудьми не може затамувати тих каламутних струй, що прориваються до неї, не дають спокою.

А їй потрібні гроші, конче потрібні, але з її дібр, криї алармових листів, нічо більше не прибуває.

Вона напружує всю свою енергію, бере під обстріл усі високі знайомства, але наслідки загрозливо скупі.

У неї враження, що якась драпіжна рука закинула силку їй на шию і систематично, повільно звужує.

Вона боїться, що ось-ось їй не стане повітря, що паморок близько, що через хвилину-дві вона може впасти.

А вона падати не хоче, ні, вона тридцятишестилітня жінка, що назовні несе на собі буйну красу, а всередині буйну гарячу кров.

Вона жити, широко, палко жити хоче.

Вона обіруч хватається Товарницького, тими гарними, перламутровими раменами з такими ніжними пальчиками, що ніколи не дотикаються до нічого твердого, брудного, і обіймає його розпачливо за шию, наче людина, що потопає.

Але з нього непевний пливак, вона чує, що він невпевнено тримається на поверхні хвилі.

Це нервує її ще більше, але їй на нікого більше спертися.

Пані Казімірі дуже важко втаємничувати Товарницького в свої домашні справи. Знецінювати себе саму, зривати знад власної голови ореол маєтного власника, пана. Це можна робити тільки тоді, коли чується ніж на горлі.

Але тоді, чи не не запізно буде?

Вона ніколи не любила філософувати, але тепер поневолі приходиться.

Любов виробляє певну спільність інтересів, оплітає павутинням взаємних почувань дві людини, витворює спільну атмосферу, спільні бажання. Її нещастя мусить діткнутися й його, мусить вбити болюче вістря і в його серце. Таким чином, нехай він рятує себе і її, її і себе.

Вона обережно одкриває краєчок занавіси, що за нею дбайливо заховано великопанське сміття. Такий різкий контраст. Блискучий воскований паркет, м'які дивани, блискучі дзеркала, золоті рами з бундючно підмальованими предками, і шовкові порт'єри, а зараз за порт'єрами, один сантиметр далі, — здорова купа напівзогнилого родинного сміття, цокропленого для дезінфекції справжньою, кольонською водою.

Але до посла Товарницького вже давненько дійшов пацього таємного складу. Він вже привик до нього, і тепер,

коли вона відкриває шовкову порт'єру, його цей панський гній не дразнить. У нього стискається тільки серце, очі кпають м'ясний погляд на ротика пані Казіміри, коли вона ним обережними натяками розкриває ситуацію.

Ох, як йому її жадко! Яка вона нещаслива! Він гладить, цілує її гарні руки, і просить бути з ним одвертою, може він зуміє стати допоміжним.

У пані Казі чудові очі робляться вогкуваті. Ці дві мокрі краплинки розтоплюють дощенту міцне серце Товарницького.

А вона, зідхаючи, говорить, що сьогодні ранком одержала листа з банку, де вони винні більшу суму, з вимогою заплатити три залеглі сплати з відсотками. У противному разі банк грозить передати справу до суду. А в них тепер хвильово грошей нема, поганий врожай, позичить важко. Вони бояться, що коли банк почне справу, тоді до нього долучаться всі інші кредитори. Тоді катастрофа неминуча,— цілий маєток піде на публічну продаж.

Пані Казіміра пахучим, шовковим платочком обсушує довгі, вигнуті вії, мовчить.

Д-р Товарницький розуміє, що вона передає йому чергу, що вона жаде на його слово. Його гонор і джентльменство диктують йому, що його слово мусить бути міцне, бадьоре, він має підтримати цю бідну лілею, що під самим верхком ось-ось надломиться і впаде.

Він підтримує її за розкішний стан, пригортає до себе й каже, що забороняє їй турбуватися такою дрібницею, і просить сповістити банк, що до трьох днів залеглі суми з відсотками буде сплачено. Пані Казіміра теплою ручкою затулює йому вуста. Вона не може цього слухати, вона своїх найінтимніших знайомих не хоче використовувати в таких справах, а д-р Товарницький у відповідь цілує їй руку.

У тій хвилі в другій кімнаті чути кроки. Пані Казіміра і д-р Товарницький зриваються з софи, що на ній вони вигідно намістилися, і намагаються прикрити байдужістю обличчя. Але посол Ломницький заскоро входить до цієї кімнати, і ловить останки сполоханих почувань.

Пані Казіміра й д-р Товарницький розгублені. Товарницький удає, що він саме збирається вийти, приймає руку пані Казіміри, цілує, кидає декілька фраз послові Ломницькому, з яким вітається і прощається рівночасно, і виходить.

Посол Ломницький обурений. Він заявляє дружині, що йому не подобаються часті відвідини цього «русіна», що він готов вимагати від него сатисфакції.

Пані Казіміра поширює свої очі до крайніх розмірів й кидає на свого чоловіка-непотріба холодною сталлю. Вона мовчить, лише її очі говорять різко, убивно.

Посол Ломницький ніяковіє від цього погляду. Він бачить в ньому гострі кігті тигра, що може кинутись і ссати кров до останньої краплини,

— Мільчець! — це одно слово ножем прорізує повітря. Посол Ломницький дрижить.

— Я не розумію як можна бути таким безконечним дурнем, як ти, Адасю? Ти бачиш, що над нашою головою все валиться. Ти бігав ціле пополудне, кажи, роздобув де грошей?

Вона говорить холодно, твердо.

— Кажи!

— Ні.

— Я знаю, що ні. А я роздобула, банк буде мовчати, він дістане свої гроші.

— Невжеж?

Пані Казіміра чує втіху в голосі свого чоловіка. Він м'якне, цілує її руку.

Вона гладить його костисте обличчя, доходить до бакенбардів і двома пальцями крутять їх, наче кінчик вусів.

Як ти смієш мене ображати, підозрівати? Ти не дитина й розумієш, що в разі konieczности треба використовувати всяку допомогу. І політик з тебе?

Посол Ломницький зовсім розгублюється, готов впасти навколішки й просити прощення.

— Це ти винен, Адасю, що я мушу з ним возитись, бо коли ти не вмієш впорядкувати наших справ, то я сама мушу братися до цієї прикрої роботи. А ти знаєш, він адвокат, людина відома, він може нам багато поради, допомогти.

Адась зовсім обезброєний, він подивляє спритність своєї прекрасної коханої дружини.

43.

Після засідання клубу посол Товарицький торопиться вийти. В кав'ярні «Рівера» він має зустрінутись с Ломницькими. Але, коли доходить до дверей, посол Липницький зоганяє його й бере під руку.

— Ти поспішаєш? А в мене до тебе справа, Володку.

Він не випускає руку Товарицького.

У д-ра Товарицького настрій наче б хто шматок льоду кинув йому за комір.

Саме тепер, у такий час?.. Пори для нього нема? — сердиться мовчки, але виходу нема, він мусить пожертвувати Липницькому декілька з дорогих для нього хвилин.

— Прошу, в чому справа? Можемо побалакати. Дуже радо.

Д-р Товарницький удає спокійного, а в дійсності десь там всередині дрижить судорожно якийсь нерв. Він чує з тону тих кількох слів, які якимось офіційно висказав його тесть, що розмова має бути серйозна і неприємна.

Тепер він тільки пригадує, що вже давненько, як вони оба розмовляли, та що зустрічаються тільки в парламенті.

Відношення в кожному разі надто офіційне, як для рідні. Ідуть декілька хвилин мовчки. Така мовчанка, коли почувається, що ось мають сказати тобі багато, — дуже неприємна, важка.

Це добре відчуває посол Товарницький.

— Бачиш, Володку, — починає кінець-кінцем Липницький, — неприємна справа.

— Яка?

— Ця, що я маю про неї з тобою говорити. Властиво мені особисто неприємно з тобою про це балакати, але ще більш неприємно слухати різних балачок, що долітають з різних боків. Ти, мабуть, догадуєшся, в чому справа?

— Догадуюся?.. Ні... Я нічого не догадуюся. Поняття не маю про ніщо.

— Бачиш у нас в клубі нарікання на тебе. Зразу вони білукали по кутках, але останнього часу набирають більш офіційного характеру. І я тепер говорю, властиво, як голова вашого клубу.

— В чому, властиво, справа.

— Нарікають, що ти зв'язався з підозрілими під політичним зглядом людьми, тратиш з ними весь час, занадто остентаційно дружиш з ними.

— А їм що до цього, з ким я час трачу? — обурюється д-р Товарницький.

— Кажуть, що ти клуб наш компромітуєш. Бачиш, ти член клубу, ця приналежність накладає на тебе певні обов'язки, які ти зовсім забуваєш, чи ігноруєш. Ти знаєш, що наш український клуб має свої спеціальні завдання. своє спеціальне політичне обличчя, свою тактику, а ти все те порушаєш.

Вже рік як ти послом, а за той час нічогосько не робиш, засідання клубу і парламенту і комісії занедбуєш.

До мене доходять голоси, що справу про тебе хочуть поставити офіційно. Дехто навіть одверто заявляє, що прк-ятель таких осіб, як Ломницький, не може бути членом нашого клубу.

— Що це за політична курателія?¹ Невже я маю просити дозволу на те, з ким я хочу випити склянку пива, чи чарку ковьяку? Та це нечувана річ! —

— Ти, Володку, гарячишся, а це зовсім зайве. Треба подумати над цим зовсім спокійно. Твою кандидатуру поставила наша рада, вона дала гроші на агітацію. Правда, чи ні? А коли так, то вона має право ставляти певні вимоги до тебе.

Ти зрозумій, хоча б про людське око, як може той, хто повинен обороняти українську справу, возитися з її запеклими ворогами? Цей сам факт ставляє під сумнів твою фірму. Це ж ясне.

Посол Товарицький не знаходить захисних аргументів, у нього в серці горить тільки зненависть і обурення.

— Я хочу тобі ще щось порадити. Оскільки мені відомо, ти досі аві разу не робив відчиту перед виборцями. Це погано. Я маю відомості, що на тебе варікають. Письма з наріканням приходять аж сюди. Це не може закріпити за тобою позицій посла в твоїй окрузі. Ти подумай над цим. Я мушу попередити тебе про одне, що твоє поведення використовують ворожі нам галицькі ліві партії, як есдеки й радикали. Народовці, — кажуть, — з панами гуляють. Ти знаєш, яким це козирем в їхніх руках може служити під час виборів цей закид? —

— Я не розумію, на якій підставі, з приводу справи, що є моєю приватною, якась там зграя починає підіймати крик?

Посол Товарицький говорить вже спокійніше, але ще з великою дозою обурення.

— Які вони мають для цього підстави? Партійної політики я не ломаю. голосую разом з усім клубом нашим, взагалі я в нічому не нарушаю нашої лінії. А те, що я роблю поза парламентом і політикою — це моя особиста справа.

Він хоче відразу заспокоїти і Липницького як свого тестя.

— Зрештою нікому невідомо, чому я так роблю, з яких мотивів. Може, у мене є свої стратегічні наміри...

Я рішуче не хочу бути нашим пересічним галицьким

¹) Опіка.

патріотом і політиком, що стоїть з ломакою на своєму порозі і кричить: Не приступай!

Щоб знати ворога, його норови, треба йти поміж него, всередину, вивчити його, пізнати до костей, а тоді бий його.

Посол Товарницький вдоволений, що наскоро змайстрував для себе таку замасковану фортецю. Але дим він не розвіває сумніву Липницького.

— Коли ти думаєш, що тобі так само треба робити, то хоча для людського ока треба триматися обережніше. Зрештою — це твоя справа, але подумати над нею не пошкодить.

Я не хочу забирати тобі часу, бо бачу, що ти торопнився. До побачення!

Подає руку й декілька хвилин задержує долоню Товарницького у своїй руці, й мовчки дивиться йому в вічі.

Товарницький визнає, що тесть за тим, що сказав, ховає зовсім щось іншого, невисказаного, що не відноситься до політики, і що зачіпляє глибокі струнки його інтимних почувань.

Не може витримати його погляду. Він кланяється розшанисто й скручує в найближчу бічну вулицю.

VIII

44.

Д-р Товарницький задумує сміливу гру. Одним ходом він має намір одержати почвірну перемогу. Він майже тиждень, як носиться з цим своїм пляном, і коли його приймуть, вірить, що всі чотири позиції будуть зайняті.

У нього весь час змагаються два протилежні почування — любовника жінок і любовника грошей. Він сам не знає, котре з них дужче, бо в різних моментах вони вибухають з рівною силою.

Д-р Товарницький турбується, що позичив Ломницьким вісім тисяч. Він знає, коли і скільки він дав грошей, але чи від них одержить і коли, це справа важкувата для з'ясування.

З одного боку, йому приємно, що зробив послугу цій пані Казі, а з другого — жалко грошей. Як їх назад одержати?

А може б Ломницьким зробити ще одну послугу таку, що була б приємна для них і для нього.

Він запропонує їм, але почне від Ломницької, бо властиво домашні справи в її руках.

Він радить їй з прихильністю, із сердешною відданістю, продати свій маєток через парцеляцію. Для них, на його думку, це єдиний і найкорисніший вихід. Він розвиває цей план нею схемою цієї фінансової операції.

Боргів стільки, що Ломницькі їх не в силі сплатити. З цього наслідок, що заборгованість не буде зменшуватись, навпаки збільшуватись, бо відсотки ростуть. Остаточно справу буде розв'язано лише через судовий продаж всього маєтку. Це руїна, бо при таких операціях звичайно продають за безцінь. Ломницьким не лише нічого не залишиться, а ще частину боргів навіть після судової продажі буде несплачено.

Через парцеляцію можна одержати далеко більше, бо землю купуватимуть частинно селяни, що заплатять вдвоє більшу ціну.

Через парцеляцію, за його підрахунком, можна одержати яких сто до сто п'ятдесят тисяч лишнього, і це для Ломницьких буде в деякій мірі забезпеченням.

Він просить її подумати над цим, порадитись, бо він говорить це з найширшого серця.

Це була б перша здобута позиція.

Пані Ломницька слухає його з зацікавленням. Їй це на думку не приходило, навіть управитель про це ні словом ніколи не натякав. Мабуть це не було в його інтересі. Вона дякує сердешно дорогому послові Товарницькому за щирі поради, вона поговорить про це з чоловіком.

Д-р Товарницький прощається задоволений. Він певний, що ця порада це ще одна любовна ланка, що міцніше зв'яже до нього серце Ломницької. Приємний любовний подарунок.

У тій хвилині виставляє голову друге його почуття-грошлюбство. Тепер він одсуває від себе спомин про неї, залишається сам один, з своїми справами й інтересами.

«Парцеляцію проведу я і гроші будуть проходити через мої руки. Я зумію повернути собі позичених вісім тисяч,— це друга позиція, і зроблю патріотичне діло, бо земля з рук польського дідича перейде в володіння українських селян,— це третя позиція. Це козир, яким я поб'ю всі плитки і побоювання клубу та Липницького. Я доведу цим, що ворога треба пізнавати зсередивши.

А четверта позиція, — найбільш приємна, — я зароблю гарно на цій справі».

Він не має ще детальних даних про маєток і борги Ломницьких, але з загальної інформації йому ясно, що при парцеляції він зробив би селянам біля треста контрактів купна, що дало б його канцелярії приблизно тридцять тисяч, але це не все, він певний, що зможе при цьому з маєтку Ломницьких залишити собі приємну пам'ятку.

Якщо йому це вдасться, він сміятиметься з усіх своїх клубових товаришів-патріотів. Нехай навчаться від нього, як це бути українським послом.

Пані Казіміра з'ясовує чоловікові плян парцеляції. Вона видає себе автором цього пляну, не згадуючи нічого про Товарницького. Для переведення цієї справи вона радить використати посла Товарницького. Він адвокат, своя людина.

Ломницький в захопленні, коли почув, що їм може залишитися коло сто п'ятдесят тисяч. Він любить гроші, він їх дуже потребує. Не думає навіть при цьому, на скільки ці гроші можуть для нього вистачити.

Головне — будуть гроші. Він так зтужився за ними, як мандрівник за рідним кутком.

Телефонують до посла Товарницького, просять прийти. Ломницький чекає на нього нетерпеливо, вітає втішно, стискає сердешно руку.

— Справа до вас, пане после, важлива справа. Просимо вас бути оператором. Хочемо провести санацію своїх маєткових справ. Моя дружина має знаменитий плян, і ми просимо вас допомогти нам провести його в життя.

Передає деталі. Посол Товарницький вдає, що слухає дуже уважно, і рівночасно ловить легкий усміх очей пані Казі.

Через декілька днів усі троє їдуть в маєток Ломницьких.

Осінь мережить дерева золотом, втикаючи поміж нього криваві мазки. Від її холодного дотику пульс природи застигає, вільніше, і вона від літнього рвучкого життя переходить до сонливого спокою. Довгі жмути білого павутиння летять безшумно в повітрі й волочуть по стернях довгі, опущені хвости.

Ломницький з Товарницьким їздять по полі, оглядають лани, ліси, ціле господарство, за ними, наче тінь, сновигає управитель, дає цифри й різні пояснення.

Гості наповнюють рухом сонливий двір. Господар запрошує декого з сусідів, улаштовують полювання, потім вечерю у дворі. Відбувають останню стипу над гробом колишніх панських достатків.

Посол Товарницький їде до Б., щоб зайнятися справою, зробити остаточні підсумки й накреслити конкретний план, бо в Відні забагато спокус, і він не може там працювати. Він замикається в своїй канделярії, каже, щоб нікого до нього не впускали, і засідає над табулярним витягом та мапою маєтку Ломницьких. Після дводенних підрахунків з'ясовує докладну картину.

Землі всієї у Ломницького 787 моргів, а лісу 400.

З суми землі відкидає на невжитки 37 моргів, залишаються круглі суми 750 і 400 моргів разом із будинками й господарським реманентом.

Ломницькі хочуть за весь маєток дев'ятсот тисяч корон, але з цих грошей 745 320 корон треба сплатити різним банкам і кредиторам, так що на руки Ломницьким треба виплатити 154 680 корон, а решту сплачувати банкам і кредиторам.

Свої гроші Ломницькі мають бажання одержати в двох частинах, половину за рік після заключення договору, а другу через півроку після першої, з застереженням, що коли б своєчасно не сплачено першої частини, Ломницькі мають право вимагати зразу всю суму.

Товарницький розуміє, що він особисто не може провести всієї цієї операції, для цього потрібно багато грошей. Щоб прискорити продаж, треба позичити селянам, а це могла б зробити лише каса.

Щоб зацікавити касу, треба так скласти план, щоб вона заробила на цій справі. Це зміцнить його позицію в касі і в очах патріотів, бо цей заробіток каса завдячуватиме йому.

Але він не такий наївний, щоб позабути про себе. Це відповідна хвилина, що трапляється раз в житті, й її треба належно використати. Для української справи не буде шкодою, навпаки тільки корисно, коли в селі Підгорецькому в дворі, замість поляків Ломницьких, сиде українець д-р Товарницький.

У нього не гірші права, ніж у них. Він вже шукав у старих метрикальних книгах і в архіві при вамісництві, і знайшов вже сліди, що його діди писалися в старих документах «де Товарно-Товарницькі», значить родова українська шляхта, що потім збідніла.

А двір в Підгорецькому йому подобається. Гарна дорога обабіч висаджена високими тополями, мурований будинок

з білими колонами й з великим ганком, з чудовим видом на все село. Вісім моргів саду, невеличкий ставок, город, — разом двадцять моргів.

Прекрасний куток. Він мусить вирвати його з чужих рук, бо українська земля повинна перейти в українські руки.

Двір — він залишить собі, за свою працю.

З суми 750 моргів він виключає двадцять моргів, що займає двір, і решту землі, а нова в Підгорецькому дуже гарна, оцінює в середньому по 620 корон. Чотириста моргів старого лісу оцінює пересічно по 1250 корон за морг і таким чином, залишаючи собі двір, з продажі буде одержано 952 600 корон, з яких 52 600 корон припаде як прибуток для каси.

Ніхто тоді не зможе закинути йому, що він в цій справі думав лише про себе. Цей прибуток зразу поставить касу на твердий фінансовий ґрунт.

Він має ще намір з землі, що близько коло двора, зрозуміло, з найкращої, вирізати один шматок, коло 75 моргів і його він купить за ті гроші, що дістане від селян за контракти, хоча б навіть прийшлося докласти яких п'ять-десять тисяч корон з своїх.

У нього буде чудовий фільварок і біля сто моргів найкращої землі.

Це добрий початок для пізнішого майбутнього розростання родини Товарицьких де Товарно.

Товарицький вважає, що плян розроблено знаменито і що він зовсім реальний. Він задоволений з себе й переконаний, що за ці два дні він зробив дуже багато, більш ніж деякі люди роблять за цілий рік.

Він має повне право піти тепер до того Харабури й випити чарку найкращого коньяку.

Складає пацери, ховає обережно в ящик, і втомлено з головою, переповненою цифрами, виходить з канцелярії

46.

Прийшовши додому, посол Товарицький сповіщає дружину, що сьогодні будуть у них на вечері директор Горбатюк і Біленький.

Дружина допитливо дивиться на нього.

— Мені треба обговорити з ними важливу справу. Скажи Анні, щоб побігла до них додому і попросила їх на восьму годину.

На кухні більший рух ніж звичайно, на сковородах шкварчить розтоплевий товщ і піджарене м'ясо. Куховарка бігає до комори, у льох.

Директор Біленький біжить перший, але глянувши на вулиці на годинника, що щойно три чверті на восьму, він не хоче йти першим й сновигає в вечірній тьмі недалеко будинку посла Товарницького. Він хоче тут підіждати на другого директора й піти разом з ним. Вже здалека чує стук закованої палиці об каміння тротуару. Біленький знає, що це ніхто інший, лише директор Горбатюк своєю замашною рукою вистукує палицею по каміннях.

Він повертається в напрямку до мешкання посла і йде зовсім повільно, хоче, щоб Горбатюк його здігнав.

— Доброго вечора, пане директоре!

— Вам теж, пане директоре!

Два директори «Рідної каси» міцно стискають собі руки. наче б вони неранше як перед місяцем зустрічалися.

— Чи не спізнились ми? — питає неспокійно Горбатюк,

— Ні, прийдемо впору, як раз восьма — заспокоює Біленький.

Повертають на місток перед мешканням посла. Дрантивенькі дошки тріщать під Горбатюковою сотнею кілограмів.

— Сюди небезпечно ходити? — зауважує Горбатюк.

— А ви швидше, якось проскочимо.

Посол Товарницький тепло вітає панів директорів. Він просить їх сідати поруч себе на софі, просить закурити. Директори з улесливою ввічливістю ловлять кожне слово Товарницького.

Він смішками розповідає про провінціяльну скуку. Він всього тут два дні, але цей короткий час для нього здається місяцем.

Може б вони з ним у трійка преферанса? Вечір скоріше піде.

Директор Біленький середнім пальцем підираляє вгору вуса й сміється солодко.

— Не всі можуть бути послами й жити в гамірливому Відні.

— Ми тут, як ті муравлі, в своїй купині порпаємося. Нічого не вдієш, — говорить він скромно.

Горбатюк може грати цілу ніч преферанса, і він радить не гаяти часу.

Посол Товарницький кличе Анну й каже їй розкласти столика для карт.

Анна вбігає з розпаленим, спітнілим обличчям. Від неї несе кухонним теплом і запахом печеного м'яса.

Секретар кімськими ніздрями з приємністю втягає запах кухні і нишком моргає на Біленького.

Біленький тільки мовчки кліпає очима, схованими за жовтими очками.

Преферанс іде цікаво, якимось так складається карта.

Посол оповідає про Відень, про парламент.

Директор Біленький нарікає, що грошева атмосфера тепер доволі душна. Кредит бере лівію на обмежування. Нема чим розворушити касу. Посол Товарницький підхоплює його думку. Він каже, що це хвильова затримка, що каса розгорнеться широко. Про касу він добре пам'ятає, і між іншим назріває дуже поважна справа, яка зразу може поставити касу на ноги.

Оба директори з зацікавленням звертають свої погляди на Товарницького. Біленький знову всміхається, підправляє вуса й заявляє з утіхою:

— Пан посол — це дійсний батько нашої каси. Ви навіть у Відні не забуваєте про неї.

Мастка фраза, як цілющий плястер, обліплює серце посла.

Він не хоче мучити довше своїх колегів по касі здогадами, й розкриває перед ними цілий плян парцеляції маєтку Ломницьких.

— Та це раз файний інтерес! — захоплюється Біленький. Це знаменито. Ви знаєте, що баянс нашої каси виріс би наче на дріжджах. Тоді треба було б збільшити персонал каси.

Біленький втішний, що надходить час, коли здійсниться його мрій, — він буде мати в касі підручний персонал, і тоді він буде вже справжнім директором. Тоді буде підстава просити підвищення платні.

Горбатюк побоюється лише, чи каса зможе провести такі великі грошеві операції.

У цій хвилі дружина посла просить до вечері.

Директори перестають грати, ідуть до другої кімнати, де на столі, застеленому білою скатертю, стоять тарілки, повні пляшки, склянки й чарки.

Горбатюк задоволено потирає грубі руки, бо його шунок вже почав був за картовим столом домагатися поточної роботи.

Він з приємністю сідає на найближче крісло.

Приносять з кухні подумски з котлетами гарнірова-

ними бурячками і картоплею, жарену курку, а посол наливає в солідні чарки литовської старки.

Директор Горбатюк любить таку роботу, він з задоволенням, випивши чарку, бере в руки вилку й ножа.

Під час вечері посол Товарницький заспокоює побоювання Горбатюка. Турбуватися браком грошей нема причини. Він поїде особисто до кредитового союзу до Львова, там у нього гарні знайомі, і вони не можуть йому відмовити. Каса береться за важливу патріотичну справу. Вона має вирвати землю з рук польського дідача й передати її українським селянам.

Це справа загально національного характеру і кредитивий союз мусить допомогти збільшенню кредитів.

Біленький перепрошує посла, що посміє перервати його, але він побоюється, щоб кредитивий союз, почувши про цю справу, не захотів сам безпосередньо взятися до неї. Це для «Рідної каси» була б величезна втрата.

Посол Товарницький заспокоює його й каже, що цього не може бути. Там сидять свої люди і вони не зроблять того, що для нього було б небажане. Треба завтра ввечерю скликати спільне засідання дирекції і надзорчої ради й виносити відповідну постанову.

Хоча Горбатюк є тої думки, що заперечень з боку надзорчої ради не може бути, посол Товарницький цим не заспокоюється.

Про касу дбає і живе її життям властиво лише дирекція, вона безпосередньо штовхає касу, щоб йшла вперед. Надзорча рада, на думку посла, стоїть від справи далше й відноситься до неї холодніше. Треба обов'язково завтра до засідання переговорити в цій справі з деким із надзорчої ради.

Він розподіляє ролі. Сам він піде до голови ради, до отця-каноніка, і він певний, що переконає його про велику користь цієї справи. Директор Горбатюк нехай делікатно поговорить в цій справі з вчителем Микитюком, а Біленький з лісничим Загребецьким. Це зовсім достатньо, у них вже буде забезпечена більшість, навіть коли б два інші члени надзорчої ради були іншої думки.

Вибулушені очі Біленького горять втіхою. Він на радощах хватає пляшку й наливає чарки.

— За щасливе проведення парцеляції, панове! — вигукне з запалом.

Вони цокаються і п'ють.

.....

На засіданні надзорчої ради тільки один суддя Дмитерко не погоджується з загальною думкою. Він не висказується рішуче проти парцеляції, але й не радить.

Він вказує на загострення економічної кризи, на обмеження кредитів, а для реалізації цієї справи треба майже мільйон корон, що не посила для такої малої і молодой фінансової інституції, як «Рідна каса».

Але посол Товарницький вміло розбиває ці побоювання.

Правда, за весь маєток треба заплатити дев'ятсот тисяч, але ж цих грошей каса платить не буде, а коли кому платитиме, то не своїми грішми.

Треба вимагати від селян, що купуватимуть землю, щоб вони неменше ніж 25% платили готівкою, а решту можна буде дати їм в борг. Алеж буде багато таких, що половину або й всі гроші заплатять зразу. Таким чином, напевно, каса одержить готовими грішми майже половину загальної суми. Головна справа, щоб парцеляцію довести енергійно й закінчити її за рік. За цю справу він береться особисто, і гарантує за потрібний темп.

З одержаних грошей треба заплатити сто п'ятдесят тисяч Ломницьким, а решти готівки достатньо, щоб наразі заспокоїти найбільш загрозливі борги банків і окремих осіб.

А він бере на себе повести переговори з вірителями Ломницьких, щоб вони погодилися на сплату належних їм грошей протягом кількох років, залежно від суми; таким чином, в міру поступлення частинних сплат від селян, буде сплачено банки.

Риску, на думку посла, нема жадного, треба лише вміло покермувати справою.

На спільному засіданні дирекції й надзорчої ради постановлено, приступити до парцеляції на умовах, що їх подав посол Товарницький, й доручити йому провести цю справу в життя.

Посол Товарницький на прощання стискає сердешно руки всіх учасників засідання, а перед очима далеко маячить його майбутній фільварок в Підгорецькому з білими колонами.

47.

Посол Товарницький береться енергійно за працю. Договір, яким каса зобов'язується провести парцеляцію із сплатою всіх боргів і решти Ломницьким, зроблено. На підставі цього договору посол Товарницький зовсім успішно

закінчує переговори з кредиторами, а потім із представником надзорчої ради, лісничим Загребецьким, виїжджає в добра Ломницьких.

Подорозі замовляє в геометри плян парцеляції, що на йому зазначено детально якість окремих шматків і величину, запроєктовано майбутні дороги.

Після розпродажу землі, на цьому пляні буде нанесено всі окремі пайки.

Разом з представником надзорчої ради він на місці назначає ціну окремих моргів землі, відповідно до якості, з тим розрахунком, щоб одержати намічену пересічну ціну за поле і за ліс.

Залишається одно — на протязі зими з'агітувати селян і розпродати землю.

На думку Товариницького, каса взялася до справи в дуже відповідну пору. Тепер кінець осені, надходить зима, у селян багато вільного часу для того, щоб зорієнтуватися, що і скільки купить. До весни можна встигнути продати, коли не всю землю, то в кожному разі більшу половину, а решту закінчити під час наступної зими. З метою популяризації парцеляції він в суботу вечером скликає селян до читальні. Селяни почувши, що приїхав посол і говоритиме про парцеляцію, являються в такій кількості, що для половини не вистачило місця в читальні. Приходить багато з сусідних сіл, бо справа дуже актуальна.

Посол палко розказує веселу новину, що «свята українська земля» знову має перейти до рук наших селян, що тепер це все залежить лише від них. Він і «Рідна каса» взяли на себе цей важливий, патріотичний обов'язок, вирвати землю з чужих рук, і передати в володіння їм, селянам, споконвічним господарям української землі. Потім детально пояснює плян парцеляції й умови.

Селяни задоволені, що раз позбудуться пана з села, разом із усім його почтом, але на їхню думку ціна на землю завелика, тим більше, що тепер тяжкі часи й скупо з грошем.

Посол Товариницький недуже прислуховується до цього нарікання. Він знає, яку ціну не назначити, селянин все скаже, що дорого. Його радує одно, — що селяни дуже зацікавилися парцеляцією, і що багато є бажаючих купити землю.

Зараз на другий день громади селян приходять до Товариницького до двора, й починають вступні балачки та торги за ґрунт. Між іншими приходять до нього два представники від місцевої молочарської спілки з пропозицією

купити сто моргів сіножаті й пасовиська. Вони просять знизити для них ціну її заявляють, що 25% готівкою вони змогли б дати лише через рік, бо в їхній спільці самі бідні люди.

Але ясної, остаточної відповіді вони не дістають, бо посол Товарницький хоче порадитися перед тим з управителем.

Крім цього, йому ясно, що тут треба залишити якусь енергійну людину, що, з одного боку, повела б широку агітацію на місці і в сусідніх селах, і рівночасно приймала б завдатки на замовлену землю. Управитель радить йому для цієї роботи місцевого коршмаря, бувшого жаандарма, що тримає всіх селян наче в жмені. Коршма для такої справи найвідповідніше місце, бо тут кожного дня буває багато людей, а сам коршмар Танасюк людина ділова й вміє підійти до селян.

Його покликано до двора. Танасюк дуже радо погоджується на цю роботу й запевняє Товарницького, що до весни він розпродасть не менше, як дві третини. Всіх селян він знає як своїх десять пальців. За свою роботу він вимагає сто корон на місяць.

Посол Товарницький задоволений, що знайшов таку людину й погоджується на цю платню. Він дає Танасюкові парцеляційний план з відповідними поясненнями й ставляє категоричну вимогу: всі одержані завдатки пересилати негайно на його адресу. Інформується про молочарську спілку, але й управитель і Танасюк не радять йому зв'язуватися з цими людьми. В цій спільці, кажуть, зібралися самі торботряси й голоштаньки, і між ними нема ні одного порядного газди, й нема там з ким балакати. Вони вміють одне—ворохобити все село, а відповідної маєткової гарантії вони не зможуть дати, навіть коли б зібрати їх з їхніми усіма бебехами.

Як на другий день представники від молочарської спілки прийшли до двора, вони не застають вже посла Товарницького, а управитель з усмішкою відсилає їх до Танасюка, якому посол дав доручення приймати завдатки.

У канцелярії посла Товарницького дещо негаразд. Гріш, що давніше акуратно котився до залізної канцелярської каси, тепер, — коли господар вряди-годи лише заглядає до канцелярії, почав знаходити собі бічні доріжки й котиться

в інше місце. Заступник від деякого часу зауважує, що писар Вишнівський не записує у касову книгу всіх грошей, що одержує від клієнтів, або записує менше. Він вважає своїм обов'язком приглянутися ближче до цієї маніпуляції, і приловлює писаря на гарячому.

— Якщо ви ще раз позволите собі на такий вчинок, я негайно сповіщу про це шефа, і тоді попрошайтесь з посадою, — заявляє категорично заступник.

Писар ображений: яке право має заступник для цього? Коли сьогодні Товарницький послом, то чия це заслуга, не його? Він цілий повіт сходив, натовкся, накричав. А сьогодні він якусь дурну корону, чи дві взяв собі на пиво, — а він, заступник ображає його, що він обкрадає канцелярію. Він заявляє грубо, що це не заступникова справа, та нехай він нікому не заглядає на пальці, бо заступникові теж ніхто не дивиться на пальці, що він робить.

Мигнула блискавка, вдарив грім, але буря не пройшла. Канцелярська атмосфера затяглася густою хмарою.

Заступник і писар не говорять з собою вже другий день.

У той час приїжджає посол. Він з Підгорецького поїхав був прямо до Відня. Заскучав за панєю Казею, а крім цього, хотів заспокоїти її, що справу вже почато, і що все заповідається якнайкраще.

А тепер він вернув в гарному настрою до Б., щоб на спільному засіданні дирекції й надзорчої ради скласти звіт про те, що зроблено і Підгорецькому.

Посол з'являється в канцелярії біля четвертої. Він доручає канцелярії негайно сповістити директорів і членів надзорчої ради, що засідання відбудеться сьогодні о сьомій годині ввечорі.

Сам сідає в своєму кабінеті, розкладає парцеляційні матеріали, перевіряє деякі цифри й підготовляє звіт.

Писар весь час тримає заступника на припові сьорди-того погляду. Слідкує за кожним його рухом, чи не піде він із скаргою до шефа. Заступник за писанням якогось позву не звертає на писаря уваги. Вишнівський за той час укладає план нападу. Він певний, що заступник не сьогодні, то завтра розповість все послові, тому треба випередити його, вибити зброю з його рук.

Він до шостої години ні кроку з канцелярії, і вічно з якимись справами забігає до кабінету посла, щоб перергородити заступникові дорогу. О шостій всі виходять. Заступник задержується ще декілька хвилин коло свого стола. Вишнівський удає, що дуже зайнятий, нишпорить

щось в книзі контрактів. Нарешті заступник замикає свого стола, питає через поріг посла, чи він йому не потрібний, і виходить.

Вишнівський через вікно слідує за заступником, а потім виймає з ящика листовий папір, коверту, пише швидко й готового листа ховає у кишеню. Потім іде до кабінету посла.

Товарницький привик до таких відвидин писаря, що був за хазяйське око і в канцелярії і в касі.

— Що скажете, є що нового? —

— Дещо є. —

Розповідає різні місцеві сплетні та про деякі касові справи. Посол Товарницький слухає пильно. У нього враження, що це лише вступ, що він має якісь важливіші відомості.

Вишнівський мовкне, стоїть нерішуче. Його погляд грає відблиском котячих очей.

— Що ви ще маєте сказати? — питає різко посол, наче хоче переломити цим перешкоду.

Вишнівський приблід, стоїть хвилину мовчки, а потім, перемагаючи себе, встромлює руку в кишеню, витягає листа й кладе на стіл перед Товарницьким.

Заки цей взяв листа і встигає одкрити, Вишнівський швидко виходить з кабінету.

Посол Товарницький здогадується, що це якась справа серйозна, й нервово перебігає очима по папері. Його обличчя блідне, викривлюється раптом, наче б хто ножа вбив йому в груди. Він обурено кидає листа на стіл, зривається з крісла і скажено біжить до канцелярії.

Але там темно, нікого нема.

Посол стоїть розгублено на порозі, притискає праву руку до чола.

— Це не може бути!.. Лайдак один! Як він смів? Вижену як собаку! — кричить сам до себе сердито.

Вертає до кабінету, ходить нервово то в один то в другий бік, як розюшений дикий звір в залізній клітці.

Потім втомлений сідає коло стола. Перед ним лежить розгорнутий лист. Надлюдська злоба тягне його до цього клаптика паперу, але йому важко діткнутися до його. Він перемагає себе, бере знову листа й читає вдруге— докладніше, ніж перший раз.

В листі написано виразно, що між його заступником його дружиною є близькі стосунки, що про це знають вже посторонні люди, бо прислуга, що її дружина відправила

перед тижнем, розповідає про це по місті. Вишнівський, як щиро віддана людина, що дорожить доброю славою свого шефа, вважає своїм обов'язком сповістити про це.

У посла Товариницького зовсім пуста голова. Наче хто чепнув великим молотом в сам мозок, і всі думки ніби іскри розкочилися на боки, і в голові залишилося лише чорне, пусте провалля.

Він сидить мовчки, захам'янілий, очі застигли склом.

З далеких роздоріж крадьком вертають окремі побиті думки.

— Оля... вона зважилася на таке?.. Вона, порядна жінка?..

Вона обманює його?.. Вона виставляє на посміховисько його дім?.. З яким лицем?.. Що вона собі думає?.. Вона, — мати дітям? Хто міг би це подумати?

Йому здається, що перед ногами раптом обірвалася земля, і він стоїть на клаптику, що може в кожній хвилині рухнути в пропасть.

— А заступник?.. Як він сумлінно перейнявся ролю своєї посади. Заступає... А він крпчить все, що він людина честі... Хороша честь... Влізти з чобітьми в чуже гніздо. Ці хлопські сини, ці Берези вони всі такі... Люди честі. Цієї образи я не подарую!..

Посол знову хвилюється, у ньому палакотить вогонь ображеного самця. Він взагалі великий прихильник порядку, закону й моралі. Це тому, що сам він ніколи не входив в їхню глибину, хватяє зверху слова лише в їхній граматичній сполуці, і тому не бачить ніколи тої безодні перфідії і хитрунства, що в ньому, наче нурці, поринають різні п'явки й шарлягани, що з замуленого дна цього «законного порядку» витягають для себе червоні корали, червоні від людської кривди й пекучого болю.

Роздумуючи над заподіяною йому образою, посол Товариницький дивиться по столі й зауважує праворуч цілу горю паперів. Це матеріяли парцеляцій. Він пригадує цю справу в зв'язку з нею хорошу паню Казіміру. Від самого спомину про неї сердиті думки м'якнуть, заспокоюються, наче біль від добрих ліків, й переплутуються різнокольоровими плямками в строкате мереживо.

На годинянку щойно пів до сьомої. На засідання ще вчасно. Встає, нищить в дрібні шматки листа, замикає канцелярію і йде до дому.

Застає у себе д-ра Березу. Річ звичайна, він живе в тому самому будинку через сина.

Він грається з дітьми. Одно сидить у нього на колінах, старше дряпається по поруччю і малими ручками ловить йка за шию. Товарницький поводитьсь з ним як звичайно. жає себе добрим стрільцем, що ніколи не полохає звичайно.

Дружина подає вечерю, бо засідання затягнеться допізна. Товарницький під час вечері весь час пильно слідкує жінкою і за заступником, за кожним їхнім рухом і подом, але не зауважує нічо подозрілого. Вони весь час имають себе в звичайних товариських межах.

Його підозріння починає захитуватись, але в ту мить і пригадує собі на своє поведення в домі Ломницьких. вчується, що вони так гарно грають свою ролю. І в серці ову закипіло.

Встає від вечері й швидко збирається. На порозі ще з кидає їдким поглядом на дружину й заступника, і раптом ходить на думку стара римська пересторога:

— Caveant consules!¹

Він рішає твердо бути теж обережним.

49.

Товарницького викликають телеграмою до Відня на важливе клубове засідання. Він кидає все, виїжджає. Для нього так краще, він віддаляється від місця катастрофи, заспокоюється, а в Відні поринає в звичайне життя, але коли він пізно віччю вертає до своєї кімнати, йому ввижається писар Вишнівський, заступник, його дружина. Годі різні пляни снуються в голові, і він не може довго заснути.

Бажаня перевірити правдивість доносу не дає йому спокою. І він рішається. Купує білета й їде додому, не попередивши про свій приїзд у канцелярії, як це він робить звичайно.

Приїжджає до Б. в одинадцятій годині вечором. Надворі холодно, свіжно, але він не торопиться, не сідає як звичайно на візника. Він нарочно затримується довше на пероні, балакає з знайомим залізничним урядовцем до того часу, поки не роз'їдуться всі візники.

Потім поволі йде пішки краєм вулиці додому.

В його мешканні вікна темні, лише в спальні через щілини штори продираються тонкі, ясні дротики. Він не йде на веранду, щоб пройти через кухню, як звичайно.

¹ Консули повинні бути чуйні.

Він підходить до ганку, що спереду й обережно відчиняє двері до своєї кімнати.

Роздягається тихцем, відхиляє двері до їдальні. Тут темно. Через нещільно зачинені двері вливається з спальні смуга світла. Йде на пальцях до дверей. В спальні тихо. Одхиляє ширше двері. Діти лежать у своїх ліжках, а ліжко дружини розстелене, пусте.

Під ним починають тремтіти ноги. Він стоїть ще декілька хвилин під дверми, але вона не надходить.

Входить до спальні, — пусто.

Йде знову до їдальні. З кухні доходить хропіт прислуги. Відчиняє двері до кухні — темно, обі прислуги сплять. Де вона може бути?

Вертає схвилюваний до своєї кімнати. Стоїть хвилину нерішуче. Раптом приходить нова думка. Відчиняє двері, іде на коридор й стає під дверми д-ра Берези. Наслухає. Зсередини доходить до нього тихий шепіт.

Схиляється, заглядає в дірку для ключа.

На софі під стіною сидить Береза, а біля нього його жінка. Вона обняла його за шию й тулить своє обличчя до нього.

Посол Товарницький забуває в цій хвилі на всі форми.

Він ловить скажено клямку, натискає з усієї сили коліном на двері, вони вискакують з замка, він вмиг стає посередині кімнати.

Його дружина й заступник зриваються з софи. Вона бліда, з піднесеною гордо головою, дивиться йому прямо в очі. Повільно проходить поуз, і йде до себе.

Посол і заступник стоять проти себе око в око, мовчки. Перший блідий, з дрижачими затисненими кулаками, другий червоний як вогонь.

Мовчанку перериває перший Береза.

— Яким правом, пане после, ви посміли виважувати мої зачинені двері?

— Яким правом? — казиться Товарницький. Я вам покажу яким правом! Ви лотр!¹

— Мене не можуть образити слова такої людини, як ви, — відповідає спокійно заступник.

— Я питаю вас, — посол підходить ближче з затисненими кулаками, — яким правом ви вдерлись в моє домашнє життя, яким правом ви посягнули на мою жінку?

¹ Сволоч.

— Я дістав, пане после, на це мандат від пана Ломницького, — говорить Береза іронічно.

Посол Товарницький тратить свідомість ситуації. У нього враження, що з його рук хтось вибив гострого меча. Він розгублюється, мовчить.

Невже він знає про Казю й про історію парцеляції?

Ця думка спалює всі його наміри, всю лють. Він спльовує Березі під ноги, і мовчки виходить з кімнати.

50.

Посол Товарницький назовні зовсім спокійний. Він говорить з людьми рівно, вітається з знайомими, посміхаючись, його рука лягає в чужу, не здригнеться. Але коли він сам, він не може зібрати думок, не може пускати їх по певних, чітко визначених, шляхах. Вони плутаються у нього як невимуштрувані ще воляки, а в серці неспокій.

Він хоче щось робити, але не знає, від чого почати. А справ багато, аж голова тріскає.

Перше — треба підшукати нового заступника. Д-р Береза покинув посаду й виїхав з Б. Товарницькому неприємно, він знає, що в місті з цього приводу йдуть різні сплетні. Він чує, що в поглядах знайомих при зустрічі з ним, є якийсь спеціальний промінь, що дужче за ультрафіолковий пропитує його наскрізь, але він тримає себе згорда, впевнено, наче ніщо не сталося.

На жінку він загниваний, бо вона образила його своїм поступком. Він з нею не говорить. Діти бачать дивний настрій. Вони з колін одного перебігають на коліна до другого, наче разом із собою хочуть від одного до другого перенести тепло.

Але вони приносять льодовий холод.

У посла Товарницького раптом виростає бравурна думка.

Добре, що воно так сталося. Він сам піддає вогню цій думці.

Це знаменито. Тепер не треба ніким в'язатися. Йому така жінка, як Оля, зовсім непотрібна. Він помилявся тільки, коли думав, що без неї, він не дасть собі ради. Це фантазія молодечих літ. Він почуває себе доволі сильним, може рахувати сам на себе.

Справу з парцеляцією він уже почав, але він довершить ще в другому напрямку. Пані Казіміра мусить бути його, він буде з нею жити. Мається розуміти, не тут, в цій дірі, безодні сплетень.

Вона для його задорога, щоб він тягнув її сюди.

Вони будуть жити в Відні. Він певний, що вона радо на це піде. Їхній маєток вже купила каса, вони мають дістати сто п'ятдесят тисяч корон. Що це для неї сто п'ятдесят тисяч корон? На довго вистачить?

А в нього є трохи ощаджених грошей, буде фільварок в Підгороцькому, канцелярія й каса дає прибутки, посольські дієти, а крім цього, вона має право на половину цінн за маєток, за це можна б прикупити ще землі для фільварку.

Вона мусить погодитись, бо пускатися на бистру воду, вона не така вже молода, надовго не вистачить.

І яка тоді у нього жінка буде, пальчики оближуй.

Йому робиться раптом жалко, він сердитий на себе, чому він справу парцеляції повів через касу. Защо каса має дістати 52 тисячі заробітку, коли всю справу він проведе своїми руками. Ні, над цим треба ще подумати. Може б ці гроші повернути в напрямку до своєї кишені. Дійсно треба ще подумати. Воно якось зробиться.

І знову нова думка загортає йому увагу. Треба сказати Ломницькому, щоб вони дали йому на його ім'я генеральну довіреність у справі їхнього маєтку. Він цю довіреність заготовить сам і дасть їм підписати. Там буде сказано, що він, Товариницький, має право розпоряджатися та провадити їхній маєток. В дорученні напише лише «адвокатові д-рові Товариницькому» і не додасть зовсім «директорові Рідної каси». Ці три слова він ніби ненарочно пропустить.

Це означатиме, що маєток продавав він, не каса — ну й гроші йому, — але це потім, потім...

А з дорученням треба поторопитись, треба негайно. Він поїде до Відня і зробить усе.

Виїжджає. У Відні дістає листа від Танасюка, що справа з парцеляцією у якнайкращому стані, бажаючих купити багато, що наднях він висилає завдатки на п'ятдесят моргів.

«Трохи мало», — думає Товариницький, — «але це лише початок. Нехай буде п'ятдесят покищо. Добре, що початок є, бо селяни, як ці вівці, — піде одна, — за нею десять». Пише листа до Танасюка, вимагає енергійних заходів.

Тепер він готується до нового виступу в парламенті. Взагалі він хоче закріпити свої політичні позиції, буває часто в клубі, ще частіше випиває в ресторанах з членами свого клубу. Він хоче забезпечитись перед можливими атаками з боку голови клубу, свого тестя.

Він готовить велику промову, яку він вивчає напам'ять, і якої шматки він риторичним патосом виголошує у себе в кімнаті.

51.

Важливі наради в клубі затримують посла Товарницького цілий січень у Відні. Щойно в перших днях лютого він приїжджає додому.

Вітається лише з дітьми, з жінкою не говорить.

Він насамперед біжить до канцелярії, до каси, питає, які відомості від Танасюка. Довідується, що за весь час Танасюк прислав завдатків на 38 моргів.

Посол Товарницький робить великі очі. Як на 38 моргів? Чому ніхто йому про це нічого не написав?

В канцелярії і в касі оправдуються, що з листів Танасюка видно, що він зв'язується безпосередньо з ним, як головним директором, й думали, що йому все це відомо.

Посол Товарницький тратить рівновагу, він починає сваритися. Ніхто нічого не думає, про ніщо не дбає, все звалено на його руки.

Це вже початок лютого, через місяць починається весна. Селянин зацікавлений, щоб навесні вийти з плугом в поле, щоб воно літом не дармувало. До того часу треба розпродати основну частину маєтку, бо потім відложиться вже справа до осені, а тут потрібні гроші.

Він говорить гаряче, нервово. Йде швидко до свого кабінету і пише грізного листа Танасюкові й вимагає негайної відповіді. Чекає день, два, три, чотири — відповіді нема. Він не може довше спокійно всидіти, й виїжджає до Підгорецького.

Підозріває, що тут справа нечиста, не йде відразу до Танасюка. В селі веде балачки з окремими селянами, розпитує й довідується, що бажаючих купити землю в селі доволі.

Це ще більше загострює його підозру. В кінці від одного з двірських наймитів довідується, що сам Танасюк радить селянам здержатися з купівлею.

Посол не може зорієнтуватись, яка тут може буди комбінація. Цю комбінацію розкриває йому двірський наймит:

— Люди кажуть, що ціна на землю велика, а з касою торгу нема. Сказала — й кінець. Це не то, що з газдою.

А Танасюк порадив людям, давати за морг по п'ятдесят корон, менше. Щоб каса згодилася на таку ціну, він радить

людям чекати до самої весни, але за те кожний покупець має дати йому від морга по 10 корон.

Посол Товарницький обурений, він ганьбить всіх людей, песь світ. На нікого не можна здатися, нікому нічого довірити. Він не знає, куди ділася людська честь? Кожний хоче лише урвати.

Він сердитий вбігає до Танасюка.

Танасюк, побачивши несподівано посла в грізному вигляді, блідне. Він догадується, що посол розвідав, мабуть, справу. Рішає твердо не здаватися. На всі заклики посла, він відповідає заперечуванням. На нього набрехали вороги, він старався і старається про те, щоб парцеляцію провести якнайскоріше. Тут не його вина, біда в тому, що селяни не мають грошей, а банки в останніх часах відмовляють кредиту, та не лише банки, але й окремі люди. Нема грошей, якась криза.

Але він не може перекопати посла, який грозить йому судом й тюрмою. Посол забирає від нього всі папери й сповіщає селянам, що Танасюк не має жадного більше відношення до парцеляції.

Посол Товарницький бачить, що становище парцеляційної справи загрозливе, що треба підприняти щось рішучого, щоб не стала катастрофічною. Треба платити відсотки кредиторам Ломницьких, а декому з них і в рахунок капіталу. Крім цього, якщо до весни не буде продано землі, її треба засіяти, треба насіння, робітників. Це справжня морока.

Він рішається залинитися до кінця лютого, в Підгорецькому і самому взятися за справу. Селянам заявляє категорично, що про зниження ціни, не може бути мови.

Поволі з'являються до нього багатії, що віддавна прятали накопичений гріш в таємних кутках. Вони вибирають найкращі і найближчі землі. Їм дуже хочеться купити ту землю, що зараз за селом, але посол каже, що тих сто моргів вже продано. Вони чухають потилиці й вибирають землю в суєдстві, дають завдатки.

За перші два дні продано тридцять моргів. Посол Товарницький рахує, що коли б таким темпом справа йшла далше, за місяць можна б продати до чотирьох моргів. Це не блискуче, але задовільно. Й всеж можна б уникнути катастрофи.

До нього знову приходять преставники молочарської спілки. Вони не торгуються за ціну, вони хотять лише, щоб їм продано землю без сплати 25% готівкою, бо у них

грошей нема, а дістати тепер около п'ятнадцять тисяч — неможливо. Але вони дають гарантію на мастку своїх членів. Вони малоземельні, і налягають на скотарство й молочну справу, але у них нема доброго пасовиська й сіножатей. Тому цих сто моргів їм потрібні до зарізу.

Вони покликаються на громадські й патріотичні обов'язки каси. Але посол відмовляє категорично. Тут інтерес а в інтересі альтруїзму нема й не може бути. Касі потрібні гроші.

Він ходить до читальні, до церкви, до окремих селян, агітує за парцеляцію.

52.

Суддя Дмитерко приходить до голови надзорчої ради до отця-каноніка заклопотаний. На запитання голови, він, відповідає півсловами й заявляє, що в нього серйозна справа, тому просить, щоб голова негайно скликав збори надзорчої ради.

Отець-канонік мугиче, тре рукою лису голову.

— Пане добродію, бачите, це ж не горить. Приїде посол, й скличемо засідання.

Суддя не піддається. Він заявляє, що практикований досі звичай, за яким надзорча рада всі свої засідання робила спільно з дирекцією, неправильний. Посол стримиться до цього тому, що хоче впливати на раду, що властиво він, як директор, хоче бути контролем над надзорчою радою. Справа важлива, яка може мати загрозливі наслідки, і відповідальність за це впаде насамперед на голову ради.

Голова заляканий, він чує ці слова від судді, який розуміє те, що говорить. Він обіцяє скликати у себе сьогодні вечором надзорчу раду, але так, щоб з дирекції ніхто нічого не знав.

Вечором всі члени надзорчої ради приходять на засідання здивовані. Що сталося? — питають голову. Це вперше засідання ради не в приміщенні каси і без дирекції.

Що сталося?

Голова odkриває засідання й заявляє, що порядку засідання він не зазначає, бо сьогодні йде справа про якусь важливу заяву пана судді й дає йому слово.

Суддя, хвидючись, подає до відома, що він випадково довідався від одного селянина, що писар Вишнівський бере від селян за кожную позику хабаря в залежності від величини позики.

Він витягає записника й читає, котрий селянин і скільки дав.

— Це ті, що про них мені вдалося довідатися, але скільки таких, що дали, але про це ще покищо невідомо.

Члени ради разгублено поглядають один на одного.

Суддя читає виразно в їхніх поглядах, що вони мовчки питають:

— Невже це правда?

— Я викликав деяких з тих селян і перепитував, — додає більш твердо суддя, — і вони призналися, що дійсно він взяв від них гроші.

Погляди членів надзорчої ради тухнуть, вони вже не горять питанням, а отець-канонік витирає платком піт з лисини.

— Та на цьому не кінець, — додає суддя. — Я довідався, що він дає касі неправильні витяги ґрунтові, які служать за підставу для видачі позик, пропускаючи деякі борги.

— Цю справу можна перевірити, — перериває його вчитель Микитюк.

— Безперечно, що можна, — погоджується Дмитерко.

— Між іншим, — продовжує він, — я, щоб перевірити це, пішов до каси і взяв декілька витягів, що Вишнівський передав касі, і, порівнявши їх в суді з ґрунтовими книгами, переконався, що більшу частину з них виготовлено неправильно. Ось вам факти: у Івана Попадюка пропущено борг на 250 корон, у Миколи Загороднього на 450 корон. Що це значить? Це значить, що каса в наслідок цього дає позики на ґрунти, що не дають належної безпеки, бо вони вже обкладані іншими боргами, а це лено, до чого може привести.

Члени ради мовчать, вони не знають, що діяти.

На пропозицію судді вони призначають комісію в складі трьох з суддею на чолі, яка повинна ґрунтовно перевірити ці грізні відомості. Комісія має провести цю справу в найкоротшому часі.

Усі члени ради зобов'язуються тримати справу в суворій тайні.

Комісія протягом найближчих кількох днів зробила свою роботу, і її наслідки були далеко загрозливіші, ніж думав суддя.

Постановлено за два дні скликати нове засідання дозорчої ради, але вже спільно з дирекцією. Посла Товарицького викликано на засідання телеграфно з Підгорецького.

Приїжджає до Б. сердитий, що його відривають від такої важливої справи. Він біжить до каси, питає Біленького,

в чому справа. Цей не знає. Засідання скликає голова ради, але про порядок дня нічого не сказано.

— Що це за якісь нові порядки? що сталося?

Біленький мовчить, його віддуті губи дрижать нервово під стріхою розтріпаних вусів.

Посол Товарицький заявляє різко, щоб йому дано знати до канцелярії, коли всі вже зберуться, і сердито затріскує за собою двері...

Як посол Товарицький входить на засідання, оба директори і всі члени ради сидять вже біля стола. Він бачить на їхніх обличчях якусь тверду, грізну рису. Він не вітається, як звичайно, з усіма, з усміхом подаючи руку, він киває лише головою і мовчки сідає на порожнє крісло.

Голова ради одкриває засідання, загикуючись від хвилювання, в коротких словах інформує, в чому справа.

Кров з обличчя посла раптом кудись щезає, і воно виглядає наче заморожене, сіро-тверде. Він ненависним поглядом кидає в бік судді.

Голова дає слово судді, який розгортає папери й вичитує прізвища селян, від яких вимушував писар хабарі і які суми.

Потім говорить про фалшування витлгів з судових книг й торкається контрактів купна, на які так налягала від селян — боржників дирекція і канцелярія посла, а які на 90% фіктивні, і, крім зайвих витрат для селян, для каси нічого позитивного не дають.

Ці відомості потвержують два члени ради, що були в комісії.

Суддя радить тримати цю справу в великій тайні, щоб не підірвати довір'я до каси в кредитових колах, а подруге, дуже обережно стягати сплати від боржників, не торопитися з заскаржуванням залеглих сплат, бо це може призвести до катастрофи. Треба вимагати, щоб боржники платили добровільно, хоча б з деяким заціпенням, лише щоби платили.

Від методи контрактів купна він радить касі рішуче відмовитись, а для перевірки кредитоспосібності селян, мати в кожному селі довірену особу, від якої вимагати інформації перед ухваленням позики.

Каса, на думку судді, повинна кожну потребу, що заставляє селянина зичити гроші, основно продумати й оцінити, чи слід для її заспокоєння позичати гроші.

Остання пропозиція комісії, — вимагати від папа посла і головного директора каси усунути з посади писаря Виш-

нівського, а коли на це не буде згоди, доручити самій касі брати відписи з судових книг, і для цієї роботи прийняти спеціального чоловіка.

Д-р Товарницький не може дочекатися кінця промови судді. Він декілька разів перериває промову колючими зауваженнями, і голова ради мусить прикликати його до порядку.

Посол просить дати йому слово після судді. Він говорить нервово, їдко. Стан справи, що йому з'ясував суддя, називає злісно перебільшеним, а його висновки невірними. Він спеціально гаряче захищає контракти, доказуючи, що безземельний селянин шкідливий для української нації, бо без землі він стає робітником-космополітом. Тому обов'язком „Рідної каси“ прив'язувати селянина до землі. Через діичність ґрунт роздроблюється, і селянин лише через купівлю може збільшити свою посілість.

Посол протестує категорично проти того, щоби надзорча рада вмішувалася у внутрішні справи його канцелярії, її каже, що вона не має права вимагати від нього звільнення писаря, а за канцелярію відповідає він.

Його перебиває суддя Дмитерко. Він бачить, що Товарницький хоче звести всю справу до особистих поррахунків. Він не може довше стриматися і каже, що посол Товарницький, як адвокат, має право дбати про прибутки своєї канцелярії, і контракти дають безсумнівно такі прибутки, але він, як директор каси, а разом з ним і надзорча рада мусять дбати про добро каси й про те, щоб вона дійсно була народньою інституцією. Він погоджується, що справа звільнення Вишнівського — це внутрішня справа канцелярії, але коли він виконує певні функції, зв'язані з касою і виконує їх неправильно, каса має право вимагати, щоб цих функцій він не виконував.

Що тичить гарантії посла за свою канцелярію, то ця гарантія реальна лише до певних меж, коли шкода не перевищує маєткової сили того, хто гарантує. Поза тими межами ця гарантія не має жадного значення, вона рівняється нулеві.

Між послом і Дмитерком постає гаряча суперечка, що доходить до сварки. Тенер вже не знати, хто має слово, а хто перериває. Посол за жадну ціну не хоче звільнити писаря. Він має для цього серйозні причини. Він прямо боїться його. Писар — його права рука, його око. Він головний виборчий агітатор, знає всі таємні справи посла і публічні, і домашні, він може бути небезпечним. Але

цього він не може сказати надзорчій раді. Він мусить бути сердитим, ображеним і настирливо боронити незайманість своєї канцелярії.

Голова з трудом втихомирює сварку.

Дмитерко, як голова комісії, підтримує пропозиції комісії. Голова надзорчої ради кладе їх на голосування. Настає прикра хвилинка. Треба піднести руку проти посла, адвоката й директора. Політика провінціальних діячів витискає загумінкову печатку на їхні думки.

Як бути? Піднести руку?

Оба директори й один член ради сидять мовчки, вони нейтральні, вони бояться йти проти, бояться голосувати й за. Голосують три члени комісії, до них долучається голова ради. Останню пропозицію сформульовано таким чином, що інформації з ґрунтових книг в майбутньому має робити сама каса.

Ця постанова вириває на протязі року з кишені адвоката хорошу суму. Він відчуває так, як коли б хто вбив йому цвяха в самі груди.

Посол Товарницький зривається ображений з крісла й обурено виходить з кімнати.

А оба директори обмінюються тривожними поглядами.

53.

Посол Товарницький вертає на другий день в Підгорецьке. Він знеохочений, роздратований. Він працює, він ризикує для добра українського народу і «Рідної каси», а йому якісь там Дмитерки мають сміливість кидати колоди під ноги, кидати підозріння на нього й на його канцелярію. І коли б не загрозиве становище, він плюнув би на цю парцеляцію і поїхав би до Відня, а з Відня в гарному товаристві дальше куди на полудне.

Жалкує, що спутав сам себе, прив'язав до села. Його настрій погіршується, бо парцеляція проходить дуже кволо. Правда селяни прагнуть землі, вони раді б її купити, але в них нема грошей, вони не можуть заплатити 25% готівкою.

Посол Товарницький думає над цим, чи не можна б обійтися без цих 25% і взагалі дати селянам землю в борг. Він певний, що через місяць не залишилось би ні клаптика. Він вираховує, коли треба платити Ломницьким, скільки треба платити процентів банкам, і йому стає ясно, що коли від покупців не брати четвертої частини готівкою, то каса не дасть собі ради.

— Ні, треба бути твердим, треба потиснути хлопа, нехай розв'яже вузлика, що заховав під стріхою! Нехай дає!

Він рішає це остаточно і вперто захищає цю свою позицію. А селяни крутяться, вертяться, ганяють до різних грошовитих людців і своїх і чужих, по банках, — але грошей ніхто не хоче дати.

Це зловіщий 1913 р., коли заворушилися Балкани, коли найближчі доброзичливі сусіди стали точити багнети один на одного. А грошей нема, банки перестають виплачувати позики, обмежують кредит. Боржники платять кволо. Суди завалені скаргами, ексекуціями.

Починається фінансове божевілля. Громадяни вивідають з ощадних кас свої збереження. Вони приходять кожного дня вперто, докучливо, хватають з рук каси кожну готівку, що надходить від боржників.

Появляються перші наслідки. Одна фірма за другою об'являють себе банкрутами. В купецьких колах жах і недовір'я.

Слідчі судді завалені цілими горами справ про легко-важні банкрутства. Вони співають цілими днями над безліччю касових книг і цифр, а гори карних справ ростуть все більше.

Посол Товарницький розиродав заледве сто кільканадцять моргів. А лютий вже минув. Цієї зими снігу мало, подув теплий вітер, і чорна земля вже з початку березня прoderлася через тонку плахту снігу й запарувала рідким, — білявим туманом.

Для заохоти селян посол Товарницький прикликає землеміра, щоб відміряв участки тим, що дали завдатки. Ціле село заворохобилося, бо пішла чутка, що землемір міряє панську землю. Цей сам факт, що міряють панську землю, для селян достатньо важливий, щоб півсела вийшло в поле придивлятися.

Багатьом аж слина тече аж коло серця млоїть. Така гарна земля й нема до неї приступу.

А землемір вже відмірив ділянку і той щасливець, що спромігся дати завдаток, зразу заганяє гострого плуга й крає втішно чорну, мастку скибу. Йому заздять десятки людей.

А бідним здається, що їхнє серце так крають пасмушками, а вони мусять стояти спокійно й дивитись на це власними очима.

Дехто ще більш заметушився, продає поквапно коровину, коняку, чи свиню за пів ціни, щоб лише роздобути сотню,

дві, й кинути їх тому послові, і прилюдно, на очах всієї громади, відпаювати собі шматок і стати на ньому господарем.

І дійсно в перших днях після прибуття землеіра справа парцеляції поживається. Люди приходять торопливо, розв'язують вузлики, але потім справа зовсім замовкає.

А вона гуляє на полі повним розмахом, мережить зелені килими, і жайворонок вже на світанку кличе плугатарів в поле.

А банки посилають касі листи з погрозами, щоб платити відсотки. Каса в розпачі, але головний директор, посол Товарницький тримає голову високо. Він бере справу на себе, і нема чого хвилюватися. Всі завдатки він кладе в ощадну касу на своє ім'я й пояснює директорам, що так краще. Це буде резерва, що її в важливій потребі можна буде вільно з каси забрати й кинути, куди треба.

Відсотки банкам, записаним на добрах Ломницьких, наказує поволі сплачувати.

Є надія, що під осінь вони вийдуть на чистий шлях.

До нього зголошується купець, який має бажання купити двісті моргів ліса на зруб без землі. Він готов дати по 900 корон за морг, але під умовою, що Товарницький дістане для нього від адміністративних органів дозвіл на рубання лісу.

Посол щасливий, це справжній рятунок, бо за ці гроші можна сквитувати Ломницьких і заспокоїти найбільш невідкладні боги.

Він заключає попередню умову, й бере на себе обов'язок дістати дозвіл. Він певний, що він своїм посольським авторитетом зможе провести успішно цю справу в старостві.

На другий день зупець подає прохання до староства на дозвіл рубати ліс.

А посол Товарницький з умовою виїжджає до Відня.

У нього враження, що він на хиткому човні опинився серед кам'яних порогів і йому треба кермувати сміло і вправно.

54.

Червене полудне заливає село Березівку соняшним світлом. Селяни, вийшовши з церкви, юрбою плывуть до читальні. Лише жіноцтво відділяється від гурту, й торопиться додому, до дітей і до голодної скотини.

Проць Данилюк, міцний газда і довірений повітового народного комітету в організаційних справах, стоїть посеред

вулиці, розклавши на боки грубі ноги в добрих юхтових чоботях і животом, наче бар'єром, загороджує вулицю і заломлює людську струю до читальних дверей.

— Газди, ану-ко на віче, маємо про дещо побалакати, — галайкотить до селян.

— А про що саме?

— Про вибори. Чули прецінь, що мають бути нові вибори до сойму?

— А як по-старому ще, чи вже по новому?

— Та по-старому ще, за куріями,¹ — гуде здоровенним басом Проць.

— А щоб їх грім побив з тими куріями! — бажає хтось від серця з гурту.

Народ рікою вливається до читальні, що одчиненими вікнами, наче простягнутими руками мавить до себе людей.

Коли мова про вибори, народ не може бути спокійний.

Для селян настає та сама пора, що для вулкану, коли він здригнувшись, застогнавши глухо, розколює кривавою раною потилицю й викидає лявіну вогню і обурення.

За важкою роботою, за щоденними злиднями вони, наче зачманіли, забувають про всі свої болі і нестачі, про свої скарги і варікання, для яких вони ждали кінця, ждали вирішення.

Це слово «вибори» рантом воскресає пам'ять, а за нею все те, що наболіло від віків. І селянин починає хвилюватися, ворухнутися, він горить, він готов іти з розхристаними грудьми на гострі багнети.

І тепер теж заворушились, загомоніли. Пригадують, як перед виборами до парламенту їм обіцяв кандидат золоті гори, як забирав від них всі скарги і побажання, і все це наче в море кануло.

— Що тут казати, — махає зрезигновано рукою Левко, що має хатину з обдергим причілком і морг' землі, який цілу зиму ходить в місто різати дрова, — «пан з паном знає, а хлопіві засі».

— Оце, ви, сусідо, дійсно правду сказали, — погоджується Микола Перець. — Кричать про вибори, роблять райвах у цілому повіті, а після виборів амінь, — усе мовкне й німіє. А ти, хлопе, наставляй свої груди жандармам, трать днину, а пани зійдуться у Львові, чи в Відні й винце разом пивають.

---

¹ Виборців, відповідно до їхньої маєткової свли, австрійський виборчий закон розбивав на групи, або курії, яких було 5.

— А вам що, оскома, що вас не кличуть до компанії? Кидає їдко Проць, що вийшов вже до читальні.

— Та я з панами ніколи не пив і не збираюся, але я від панів і десяток не брав, — відгризає Микола.

— Або хто брав? питає сердито Проць.

— Кажуть, що дехто бере за те, що печатки посольські вносить,¹ наче байдуже додає Микола.

— Та дурневі ніхто печатки не дасть, — говорить гордо Проць і йде до стола.

Бачите, який гонорний! Як лише вибори, він виростає на дві голови вище, і вже до него не приступає, бо я з п'ятої курії,² а він з третьої.

Біля Миколи й Левка збирається гурт у латаних штаних, з босими, потрісканими ногами.

— А вони багачики все так, як до роботи, то вони знають нашого брата, а як до паради, то вони несуть свої черева до стола, а ти стій за ними і заглядай зза плечей.

— А кого будемо знову вибирати? — питає хтось з гурту,

— А кого, певно, що нашого посла Товарницького, — говорить важно старший брат з одним медалем і другим хрестом на сріжку, що наопапки.

— А він нам знову за те пообіцяє і ліси і пасовиська, і чого лиш захочете, а потім усім нам дулю покаже?

— За це, Миколо, будьте спокійні. Показували пани нашим дідам, нашим батькам, а тепер нам показують.

— Мені здається, — продовжує Микола, — що нам з тих виборів і з того пана посла така користь, як з торішнього світу. Треба, мабуть, нам, хлопам, вибрати свого чоловіка, таки нашого Івана, може він упімнувся б за нами, бо панам наші справи не в голові.

Гурт цікавих біля Миколи збільшується, в гущу втискаються багатіші газди, що з іронією поглядають на Миколу.

— Чи не хочете ви, Миколо, поставити свою кандидатуру? — питає з усмішкою один з них.

Багаті сміються поглядаючи з легковаженням на Миколу.

— Ба ніби чого він має їсти ячмінний хліб у Березівці, коли міг би у Відні, чи у Львові їсти пампушки.

Іронічний регіт зривається з ситих, багацьких губ.

¹ Щоб скоріше заповнити виборчу картку, вживано печаток з прізвиськом кандидата і цю печатку, муж дов'іря витискав на бланках.

² До п'ятої курії належали найбільшні.

— Та не знати, що той наш Іванко робив би там у соймі, чи в парламенті? — питає той з медалями.

— А що, мали б пани кого по цигари посилати, — сміється знову хтось з багачів.

Але Левко червоніє, його тонкі, поколені губи дрижать.

— Понаїдалися богачі пирогів і посмішкуються з бідняка. Але ви хоч смійтеся, хоч не смійтеся, а я скажу те саме, що кум Микола, що від панів нема нам що ждати ласки небесної, бо то в світі є всякі гатунки людей, хто пан, хто піп, хто хлоп, і кожний гатунок собі горне, і панська рука нам нічо не приверне. І ці панські послы, ні наші, ні польські, нашому бідному хлопові нічого не дадуть. Це будьте певні.

— От тому то я й кажу, — знову говорить Микола, — що коли б ми післали нашого Івана чи Петра, то він може рік чи два мовчав би, придивлявся б, а на третій він все ж сказав би слово за нас, бо на ньому той самий мозіль.

А пан показується до нас і знає нас лише перед виборами...

— Як хочете, вибирайте собі хоч Левка своїм послом, а ми вже дамо свої голоси на нашого адвоката, — кепкує старший брат.

— Ми це знаємо, бо з Левком ви не вип'єте панської горілки, ані гальби пива, і він не погостить вас драглями, а від пана все щось перепаде, — кусає Микола.

Тепер реготяться ті у латавих штанах, і червоніють багацькі обличчя.

У тій хвилі від стола гомонить Проців бас, що віче починається. Селяни втихають і вп'ялюються очима в червоне Процеве обличчя.

Посол Товарницький скликає передвиборче повітове віче в Б. На віче запрошено міщан, місцеву інтелігенцію, сільських організаторів, попів, вчителів і представників від селян.

Близькі вибори не хвилюють зовсім Товарницького, бо він певний, що його виберуть. Коли його вибрано послом до парламенту, він вважає, що тим самим він має право на мандат до сойму. Він знає, що це вже такий патріотичний звичай. В Народній раді його заяву прийнято, як зовсім природну, ніхто не виявляв жадних сумнівів. Інакше не може бути.

Тому він зовсім спокійний, хоча поляки ставлять контр-кандидата, дуже відомого в повіті суддю Махновського.

Але яка це може бути загроза, коли він всіх майже людей, головню селян в повіті, має у своїй жмені.

Тому він не хоче клопотатися, і свою тактику зводить до того, **щоби виглядало, наче то не він хоче бути послом, а його хотять.** Це має своє моральне значення, а крім цього воно не без впливу і на матеріальний бік, бо коли його хотять, то їхній обов'язок голосувати на нього. В такому випадку він не потребує розкидати своїх грошей, і може задовольнитись лише виборчою допомогою від Народної ради, але й з цих грошей ніхто від нього не вимагатиме рахунків. А повітове віче він скликає тому, **що йому треба перед виборцями виявити свою платформу.**

Після промови Товарицького перший бере слово писар Вишнівський. Він заглушує всю залу такими фразами на адресу посла як: відомий патріот, для української ідеї і добра народа, невисипує праця на нашій народній ниві,— і закінчує крикливим закликком:

«Одинокою людиною, що достойна стати нашим соймовим послом це ніхто інший, лише високоповажний наш пан посол до парламенту, д-р Товарицький, і тому кожний чесний український громадянин і патріот мусить постояти за него і віддати йому свій голос.»

Декілька людей плещуть в долоні, але вони втихають, бо другий бесідник, відомий в повіті піп виходить на сцену.

Він починає християнською фразою: Слава Ісусу Христу!

З товпи відповідає йому якийсь дяк: На віки слава!

Піп морщить нервово чоло, що йому перебивають ораторський розмах, набирає повітря в легені і співучим голосом, наче церковну проповідь, починає про церкву, про релігію і набожність, про обов'язки народу для церкви, а потім переходить до любови народу, кидає декілька компліментів послові, і закінчує в унісон писареві, що свята церква і отчизна вимагають, щоб послом до сойму було обрано адвоката д-ра Товарицького.

Попи плещуть в долоні і згідливо кивають головами.

Після цього втихає. Президія поглядає по залі, наче просить присутніх, щоб ще хто взяв слово. Тепер за ходом справи випадало б заговорити кому з селян. А вони збілися густо в гурт, наче злипли в одну масу, і похилили вниз голови.

Хтось із президії кидає на залу;

— А може з панів газдів хто скаже своє слово? Будь ласка, говоріть. —

В середині гущі заворушилось, і сивава голоза посува-

ється наперед. На його загоріле обличчя падають важкі погляди деяких селян. Він розуміє ці погляди, хватає їх, як вояк патрони, і набиває ними свої костисті груди. Він виходить до президії, повертається до залі, й дивиться в гурт глибоко впаденими в лоб очима.

Це Микола Перець з Березівки.

— Панове громадо! — починає він тремтячим голосом.

— Нас питають, що ми, хлопці, скажемо? Що нам казати? Ба чи варта щонебудь говорити? Наші слова темного хлопа, це так як сміття, що його літом жене вулицею вітер й кидає в стіни.

Що нам ще сказати? Та ми своє слово давно вже сказали, говорили його не раз, то й пану послові вже говорили, але чи послухав хто нашого слова? Кажіть, люди добрі, чи послухав? Нам радять вибрати послом пана адвоката Товарницького. Може бути, що він для панів буде й добрим послом, але для нас хлопів ні, недуже. Чи бачив хто, панове газди, від останніх виборів до парламенту пана посла поміж нами, поміж народом? Чи є хто такий між вами, що скаже, що цей пан посол за весь час полагодив хоч одну нашу хлопську справу?

Раптом із залі чути вигуки писаря: — Це хрунь! Що він плете? Ганьба! ганьба!

Десятки селянських голосів заглушують вигуки писаря: — Дайте йому говорити, не перебивайте!

На обличчі посла всі м'язи натягаються сталевими дротами.

На висках у нього, від злісно закушених зубів, бігають дрижачі гульки.

А Перець говорить даліше:

— Як вибрати такого посла, то все одно, що жадного, бо ми не вибираємо на показ. Якщо вибрати лише для того, щоб у соймі не було пусте місце, то можна послати їм туди й околота, і не тратити на ці вибори стільки часу й грошей і робити стільки крику. Користь однакова буде.

От як так у своїй голові міркую. А може в вас, газди, розумніші голови, то ви скажіть своє слово. Мені здається, що нам найкраще вибрати послом нашого хлопа, того, що чухається чотирма чорними нігтями поза обшивку, бо, може, той постоїть за хлопську шкіру. Я своє скінчив.

Він сходить з підвищення, а на залі гам, метушня.

На нього накладаються з криком попи, якісь сураутовці, багачі селяни.

Між ними перший і найголосніший Вишнівський.

Гурток бідніших селян махає жилавими руками, тягнуть Перця поміж себе, заступають крикунів.

Голова зборів енергійно дзвонить, просить втихомиритись.

Але його голосу не чути за криком, що бушує на залі.

Голова дзвонить різкіше й кричить з натугою, що він дає слово панові послові Товарницькому.

На залі втихає, усі з напруженням дивляться на підвищення. На ньому стоїть блідий посол, що спирається лівою рукою на стіл, щоб не дрижати.

— Високоповажні панове! Я заявляю з цього місця, що я цюфаю свою кандидатуру на соймового посла. Більше я не маю нічого сказати.

Він кланяється низько зібраним, і пильно обсервує, яке враження зробить цей політичний жест.

Заля в одній хвилі переміняється в базар; крик і шум з усіх боків.

— Ми не допустимо до цього! Геть киринників і хрунів!

Це зрадник! —

— Ні, він правду казав, правду!

Кричать з різних боків, робиться метушня, заля бурлить, як вода в гірській річці.

Під час цього інтелігенти оточують з усіх боків посла і просять, молять його, щоб він взяв назад свою заяву.

Він мусить кандидувати, він мусить виконати народній обов'язок і волю загалу. Вони не дозволять, ніколи не погодяться на те, щоб через глухий вибрик темного хлопа постраждала народня справа. Вони не можуть навіть подумати, щоб він не був послом до сойму, це так само, як коли б хтось сказав, що вдень не буде зовсім сонця.

А гам на залі не втихає. Голова дзвонить з усієї сили й кричить в заворохоблену залю, що отець Михальський має слово.

На залю з трудом повертає тиша.

Піп Михальський заявляє, що йому й усім тим, що одної з ним думки, дуже прикро, що сталося неприємне непорозуміння.

Посол Товарницький людина відома, чесний український патріот, і він не повинен брати собі до серця тих необдуманих слів, що їх перед хвилею висказав селянин. Вони, яким дорога народня справа, не можуть допустити до того, щоб кандидував хто інший. Посол Товарницький мусить

кандидувати, бо це воля народу, і він взиває його взяти свою заяву назад і зголосити свою кандидатуру.

Потім промовляє директор Біленький. Він поправляє пальцями розтріпані вуси й цвікера на носі, і починає бундючно:

— Шановні збори! Ви знаєте, хто такий пан посол Товарницький? Це перший організатор нашого повіту. Ви знаєте, хто такий пан посол Товарницький? — Це організатор нашої «Рідної каси». Ви знаєте, хто такий пан посол Товарницький? — Це людина широко віддана нашій українській справі. Вам треба знати, що він був секретарем Народньої ради, редактором нашої газети, він послом до парламенту, він зараз зумів вирвати з польських рук великий маєток й передає його в руки українського селянства, щоб збільшити його земельний фонд.

Скажіть тепер самі, чи у нас є тут більш достойний кандидат, ніж пан посол Товарницький?

На мою думку, нема і не може бути.

Панове, послухайте мене. Коли ми належимо до народньої партії, то народня рада наш комендант, а ми просто вояки. Сказала народня рада, щоб голосувати на пана посла Товарницького, ми мусимо на нього голосувати.

Приказ є приказом. Який це кандидат, вони там краще знають, ніж якийсь там темний селянин. І навіть коли б кандидатом поставлено не пана посла Товарницького, а дійсно якогось околота, то ми маємо на нього голосувати, бо вони там в народній раді краще знають, що роблять.

І тому пан посол Товарницький мусить кандидувати, а ми мусимо на нього голосувати.

На залі заgrimіли оплески. Писар Вишнівський б'є грубими долонями, аж шиби дрижать.

Інтелігенти знову обступають посла з молящим виглядом, між ними декілька селян — платних агітаторів. Вкінці посол дається «упросити».

Він просить слова й піднесеним голосом заявляє:

— Висока громадо! Коли така воля загалу нашого повіту, щоб я кандидував на посла до сойму, я мушу погодитися з цією волею народа, і тим самим вважаю, що я не маю права відмовлятися від кандидатури. Тому свою попередню заяву я беру назад. —

Заля довгий час лунає від оплесків і вигуків: Славно!

Інтелігенція, попи й багачі-селяни товпляться втішні біля нього й стискають йому руку.

Посол Товарницький не може забути заподіяної образи. Він пізно вночі ходить нервово в своїй кімнаті. Якийсь темний, нужденний хлопець, і він посмів таке сказати на зборах, перед усіма людьми.

Наш хлопець вже дуже розбрикався. Ти його гладь, ти його мий з болота, а він тебе за те копитом у зуби.

На другий день рано посол прибігає до каси.

— Скажіть, чи Микола Перець з Березівки винен нам що, і як він платить? — до директора Біленького.

— Зараз служу, пане поспе!

Біленький нервово схопив велику книжку боржників, листує і, тримаючи голову близько книжки, так що кожний перегорнутий лист розвіває його вуса, пильно дивиться на надписи.

— Отже й він! Позичив у нас 550 корон. Дві сплати вже дав, третя припадала на п'ятнадцяте цього місяця, себто тому шість днів. Але він був тут днів чотири назад, заплатив відсотки, а з платою просив почекаати йому ще за два тижні, бо має щось там продати свиню, чи теля, і обіцяв, що принесе.

Біленький дивиться на посла й бачить, як його обличчя наливається кров'ю. Він вибухає раптом:

— Що це за робота, пане директоре? Як ви на власну руку, без постанови дирекції смієте відкладати сплату? Ви знаєте, до чого ви можете довести касу такою роботою?

Біленький хоче обороняти себе.

— Пане поспе, це не йому першому дозволено. У нас так практикувалося, коли хтось акуратно сплачує. Зрештою, є постанова надзорчої ради, щоб не поспішати з скаргами.

— Надзорча рада є собі надзорча рада, а ми дирекція. Ми знаємо краще, що треба робити, а чого ні. Прийшов речинець — плати, а ні — то скарга. Як ми будемо з ними так панькатися, тоді ніхто з них не буде платити. Дайте мені його борговий скрипт.

Біленький мовчки, прикусуючи губи, дає документ, і посол Товарницький, потрясаючи грізно цим папером, виходить з каси.

Через тиждень Микола Перець дістає з суду наказу заплатити касі на підставі заскарженого боргового скрипту суму чотириста п'ятдесят корон з відсотками і судовими коштами.

Перець не знає, що це робиться? Як це так? Він заплатив

відсотки, йому обіцяли подождати два-три тижні, а тут наказ. Він здогадується, що це послова робота, і його старі погаслі очі загаряються помстою. Але це лиш на малу хвилинку.

Потім його очі тухнуть й робляться такі, наче б їх попелом присипав.

— Де я візьму таку суму? Ти ж на сплату важко зібрати грошей, а звідки чотириста п'ятдесят корон та ще з коштами? Землю продавати, але хто її купить та ще так нашвидко. А хоча б і продати, а самому з дітьми що робити, в жебри?

Він ловить обіруч сиве волосся й рве в розпачу. А потім хватає судовий наказ у руку, капелюха на голову і в село. Він біжить вулицею з розхристаними грудьми, розмахує над головою папером з печатками й кричить на весь голос:

— Дивіться, люди добрі, я дістав вже наказ від нашого посла, що мені і моїм дітям треба йти в жебри. Давай, Миколо, зараз чотириста п'ятдесят корон з коштами, хоч з коліна вилуци, хоч шкіру з себе зійми, бо ти образив пана посла, і тобі має бути штраф за це.

Люди біжать до нього, питають, в чому справа, а він розказує все.

— То бачите, люди, поки собака була голодна, то хвостом крутила й ласцалась, а як нажерлася, то за пальця кусає. Або йому що хлопа вкусити, та він з того живе.

З усіх боків біднота кидає свої думки, а Микола йде далі й розмахує судовим папером.

— Я, люди добрі, візьму костура, і з цим папером весь повіт зійду, нехай знає народ, якого посла вибрати, — кричить розпачливо Микола.

До вечера село наче запалив. В усіх хатах тільки й бесіди, що про Перця і про посла. Багачі посміхаються під вусом.

— А треба йому, дрантюхові, пхати свого носа, куди не слід. Живеш попри людей і мовчи.

Але таких небагато в селі, бо хто не винен касі? А біднота гуде, біднота кипить:

— Нам таких послів не треба. Не треба, не треба! — Кричать на всіх подвір'ях, на воротах, на роздоріжжях.

Паламар несе цю новину до попа. Піп не вірить. Паламар божить, що чув на власні вуха від самого Миколи, бачив напір власними очима.

Піп каже запрягати коні в бричку, їде до міста до посла.

— Що ви зробили, пане после? Ви запалили проти

себе все село, від нього загоряться весь повіт. Ви самі провалюєте свою кандидатуру!

— В чому справа? — посол дивується.

Піп розказує подробиці.

Посол в'яло опускає руки на коліна. Розуміє, що промахнувся, що зробив дурницю. Це треба було після виборів. Тактику треба вміти витримати. Він сердитий на себе. Як це так, що він не подумав? Посол Товариницький сідає на бречку разом з попом і їде в Березівку. Він весь час думає, як йому з честю вийти з цього становища. Плян готовий, він радиться з попом.

Він наче приїхав на віче. Тому треба буде скликати на вечір людей до читальні, щоб Перець не думав, що він приїхав спеціально ради нього.

Як бречка заїхала на повітство, зараз посилають по Перця.

Перець приходить до покою й бачить попа і посла. Він стає біля порога і хмарно дивиться.

В тій хвилині встає посол зза стола і, ласково посміхаючись, іде до Перця.

— Як ся маєте, пане Перцю? Я приїхавши щойно, довідався від пан-отця, що ви на мене сердиті за якусь скаргу? Я нічо не знаю.

Він наставляє руку Перцеві, а цей недовіжливо дивиться йому в очі.

— Це, пане Перцю, якась помилка.

Перець дивиться здивовано то на посла, то на попа. Сьогодні він від раннього ранку думає над тим, як суд провадитиме його землю, як жінка й діти ревітимуть і гризтимуть його серце, а тут сам посол каже йому, що це помилка. І він не знає, чи це сон, чи дійсність. Він наче з великого переляку, тратить силу, ноги під ним дрижать. Піп просить його сідати. Перець підходить ближче до стола, й обережно сідає на крайчику крісла.

— Як ви могли подумати, — дивується щиро посол, — що я наче з помсти зробив вам таку неприємність? Ви зробили своє зауваження так, як кожний чесний патріот повинен зробити. В народній справі нема ні брата, ні свата. Може ви в дечому помилялися — це інша справа, але я переконаний, що ви робили це в добрій вірі. І тому я на вас зовсім не серджуся.

А з тою скаргою, то певно мій заступник зробив це помилково. І тому, пане Перцю, я даю вам слово тут при пан-отцеві, що я зараз цю справу припиню, і ніхто вас

не тягатиме по судах, ні жадних коштів з вас правити. Якщо цей судовий наказ маєте тут, дайте мені його і будьте спокійні.

Перець чує, що щось гаряче, наче тонкі струйки окропу, протікає у нього швиденько до самих кінців ніг. Він дрижачими руками витягає папір зза пазухи й мовчки передає послові.

Він сам не знає, чи вірити послові, чи ні, бо за тих два дні він втратив віру у все. Він знає одно, що хтось під нього підкопувався, що його хочуть оббредати. Раптом йому прояснюється, він знає в чому справа. Чи прийняти йому цей „дарунок“ від посла? А коли ні, чи підтримає хто його?

У його перед очима стоять пригноблені обличчя односельчан, таких самих боржників „Рідної Каен“, як і він, і іронічно усміхнені обличчя багатіїв.

Ні, порятунку йому не буде..

Він встає з крісла і мовчки виходить з кімнати, а кожний крок такий важкий, наче дряпається на стрімку скелю.

Через два тижні пізніше адвоката Товарицького було вибрано ще й послом до сойму.

56.

Д-р Береза покинув Б., але зв'язок між ним і дружиною Товарицького не переривається. Він відбуває судову практику у Львові, вона їздить до батьків, зустрічається з ним.

Вона робить це з якоюсь впертістю, наче тим вона хоче комусь донекти.

Вона не могла довше зносити тієї байдужости, з якою до неї відноситься її чоловік з того часу, як він став послом і поїхав до Відня. Її жіноче чуття з самого початку говорило їй виразно, що в їхніх взаємних відношеннях щось попустилося, що хтось втиснувся поміж них третій. Вона ловить деякі слухи про життя її чоловіка в Відні. Решту договорює їй здогадливість.

У неї будиться протест, вона не дозволить над собою переходити до порядку денного.

Нехай буде Береза. Зрештою він пряма, симпатична людина.

Він пропонує їй йти до нього, жити разом з ним.

Вона в принципі погоджується. Будуть з неї посміхатися, видумувати сплетні, — нехай. Їй остогидло бути лише законною самкою.

У неї буде людина, що дорожитиме нею, що слідкува-

тиме за кожним її рухом й бажанням. А це так приємно!

Але тепер вона не може йти до нього та ще з двома дітьми, бо він відбуває рік безплатної судової практики. Важко їм буде. Вона прийде до нього потім. Вони на цьому погодилися.

Але їй важко залишатися з Товарницьким, важкі ці два-три дні, коли він буває дома. А найбільш прикро, коли до них в той час загостить хто. В присутності третіх осіб, вони не мусять показувати, свого ворогування, приходиться розмовляти з собою, владати теплі, родинні відносини.

Це мука, що обезсилює на декілька день.

У неї є ще один вихід, виїхати до батьків. Це було б найпростіше, але це принесе багато неприємности їм. Вона ради них рішається переносити ті два-три дні його присутности дома й рахує той час, що залишається Березі до закінчення судової практики. Холодна відчуженість триває далі, прірва робиться щораз глибша.

Товарницький вертає до Б. в поганому настрою. Його заходи в старостві не дають жадного успіху. Комісар не дає йому рішучої відповіді. Він вдає дуже услужливого, ввічливого, виговорюється тим, що старости нема, і що він сам не може рішити цієї справи. Товарницькому ясно, що він крутить. Купець що другий день засипає його листами, не дає спокою, скаржиться, що селяни ніччю рубають ліс.

Нерозпродану землю він доручив управителеві, що лише можна, засіяти, а решту виорендувати селянам. Але багато землі залишилось необробленої і невиоренованої й заростає бур'яном.

Він переконаний, що деяка частина вини в цьому безвипадному положенні лежить і на його дружині. Через свого тестя може б він добився у Львові збільшення кредитів для «Рідної каси», а це дало б йому змогу легше викрутитися з прикрової ситуації.

Але з того часу, як він погнівався з дружиною, він уникав тестя, не балакає з ним, йому важко приступити до нього.

Його сердить та впертість, з якою від кількох місяців вмів мовчати його дружина.

Невже вона вважає себе ображеною і жде, щоб він просив ще вибачення?

Він іде з їдальні із тріском зачиняє за собою двері. Але в своїй кімнаті він не знаходить спокою. Зараз після цього факту він деякий час думав, що вона прийде до нього, буде виправдуватись. Для нього воно нічого не

дало б, але була б додержана певна формальність, родинна етикета.

Але вона мовчить, вона ігнорує його, і це його дразнить.

Він не може довше стерпіти такої ситуації. Краще, коли б її зовсім не було. Він мусить з нею балакати, або сюди, або туди.

Він знову вертає до їдальні. Діти вибігли на двір, а вона сидить біля відкритого вікна й вишиває.

Знадвору вливається тепле літнє повітря, приносить втому й бажання відпочинку.

Він стоїть декілька хвилин біля стола, кидає від часу до часу на неї сердитим поглядом. Вона вдає, що не бачить, що дуже зайнята своєю роботою.

Його дратує її спокій, він виводить його з рівноваги:

— Чи пані будуть ласкаві ще довго тримати свої уста під замком?— кидає їдко.

Вона спокійно піднімає голову від шитва й дивиться на нього здивовано.

Але вона не дає жадної відповіді, і знову зайнята своєю роботою.

— Чи пані чули?

Його голос стає різкіший, сердитіший. Вона мовчить.

— Я бачу, що ви й свої вуха тримаєте під замком.—

Вона спокійно продовжує свою роботу. Це його дратує, йому хочеться зробити, щось такого, щоб усі предмети в хаті застогнали.

— Чи вам заступило?— Кричить сердито.

Вона мовчить.

Тоді з його вуст вилітає груба лайка.

Вона встає, міряє, його погірливим поглядом від ніг до голови, і мовчки йде до кухні.

Посол Товарницький дрижить весь, він копає з усієї сили найближче крісло. Воно з лоскотом падає на підлогу й ко-
титься аж до дверей.

Потім йде до своєї кімнати, а його обличчя хвилюється від гніву, як розбурхане плесо.

57.

Посол Товарницький на другий день виїжджає з дому.

Минає тиждень, два — ніхто не знає, де він. Директори каси бігають нервово, перешіптуються з заступником. Він розводить руками. В касі нервовий настрій, загрозлива грошева криза, багато платних векселів, в касі пусто, головного директора нема.

Через деякий час, до заступника приходять короткий лист з Тиролю, потім знову з французької Рів'єри.

В листі декілька слів і подано адреса, куди вислати негайно гроші.

Потім знову нема жадних відомостей. Директори каси опустили безпорадно руки.

При кінці серпня посол Товарницький виїжджає з Відня додому.

Він сидить у вигідному купе експреса й обсервує, як літні пейзажі мелькають блискавками за вікнами вагону.

Він живе ще спогадами приємних днів, пробутих в товаристві пані Казі, він чує ще біля себе запах її палкого тіла.

Він певний своєї справи. Правда, він досі не розкрив ще перед нею своїх остаточних намірів, бо справа парцеляції ще не на твердому шляху, але він має певні і великі завдатки її прихильності до нього. Завдатки такого рода, що їх не можна одінити жадною грошевою сумою, які можна тільки гаряче відчутти.

Він плянує, що пробувши декілька день дома для полагодження деяких справ в канцелярії і в касі, він негайно вибереться в Підгорецьке.

Він відпочив, набрав нової сили, розмаху, і тепер треба остаточно покінчити з парцеляцією. Навіть, коли прийдеться посидіти місяць чи два там на місці. Фільварок в Підгорецькому варт того, щоб із-за нього стратити два місяці, бо там він має намір вистелити нове гніздо, нове не лише тому, що в ньому сидітиме він з чудовою самкою, але й ще тому, що тут він має почати нове життя людини вищої, що вирвалася з хлопської атмосфери й наливає свої жили шляхетною, глибокою кров'ю.

В Б. він не застає дома дружини. Яюсь так пусто в кімнатах. Стоїть збентежений, оглядається довкола.

Питає прислугу. Каже, що пані виїхала.

— Куди? надовго?—

Прислуга не знає. Пані спакувалася й виїхала з дітьми, мабуть, до Львова.

Суперечні думки чергуються в голові. Вони короткі, горючії.

— Куди поїхала?.. Надовго?.. Добре, що поїхала... Раз збувся... Де діти?.. А може вона верне?.. Чи забрала свої речі?..

Він іде від кута до кута, від кімнати до кімнати, оглядає все детально.

Картина ясна. Вона забрала всі свої речі. Нічого не лишила.

Значить виїхала зовсім, коротко,— покинула.

Не розуміє сам, чого це його сердить? Факт послідовний, він сам бажав його, він об'легшує його ситуацію, іде на руку його намірам, але він чогось сердитий, чомусь цей факт болить його.

Він намагається не думати про це, але кожний крок в його мешканні нагадує йому знову.

Він зовсім подратований. Властиво він не знає, куди вона поділася, що з дітьми? Він, як батько, має право знати, що з ними?

Він сідає й пише в їдкому тоні листа на адресу її батьків, що він приїхав й застав мешкання порожнє, він не знає, де його жінка з дітьми, і якщо їм про це відомо, просить сповістити його, бо писати стежні листи за нею йому ніяково.

Відповіді нема. Полагодивши негайні справи в касі, виїжджає до Львова. Він хоче знати, де вона? Невже вона дійсно пішла до Берези?.. Це скандал. Жінка посла Товарницького покидає його, і йде жити з якимсь Березою. Це сором для нього і для Липницьких. Не може бути, щоб вони допустили до цього? Але він не відважується зайти до Липницьких. Він знає, що про спокійну зустріч у них не можна думати. Він хоче зловити самого Липницького.

Він застає його в одному з ресторанів, але Липницький вдає, що його не бачить.

Посол Товарницький вже й не підходить ближче.

Другого дня йому щастить зустрінути на вулиці тьотю. Вона зовсім не змінилася, тільки стала ще пухватіша, наче в зім'яту подушку свіжого пір'я підсипано.

Полос Товарницький дуже ввічливо вітається, цілує руку, наче пампушка.

Тьотя мовчить, дивиться вперто йому в вічі й хитає головою то вправо, то вліво.

— Я не сподівалася по вас... стоном добувається ця фраза з глибини рідкого сала.

— Що таке, пані добродійко?— він робить зовсім наївний, невинний вигляд.

— Оля, Олечка.— Стогне ще трагічніше.—

— Де вона, тут у Львові? Я нічого не знаю, щойно приїхав з Відня. Тьотя вперто хитає головою.

— Як можна не знати, що робить молода жінка? Молода жінка це така істота, що її треба пильнувати

як малої дитини, піклуватися, якій не муситься відкривати все.

— Я ж нічо не винен. Я зайнятий поза домом.

— От що я вам скажу, пане посол, що ви хоч посол, але не політик. Не політик. — Останнє слово вона висказує з наголосом і киває пальцем.

— Чому це так?— він здивовано.

— А так. Це вже другий раз. Пам'ятаєте? Тоді в горах раз, а тепер вдруге. Чоловік може робити, що він сам знає, йому все зійде, але він мусить бути політиком, вміти все відповідно обставити.

Знаєте, що з жінкою важча політика, чим з вашими там дипломатами в парламентах. Це ви мені вірте. А тепер катастрофа, скандал.—

— Вона де? Товарницький нетерпляче.

— Ще дома. Але вона хоче йти до нього.

— До кого?—

— Та до того вашого Берези.

— А ви що?

— Ми вірадуємо, не пускаємо. Та щоб Оля наша з кимсь жила на віру? Та це цілій родині сором! А вона опирається. Я сказала їй:— Олю, я впаду на поріг, і ти лише почерез мене переступиш його, якщо хочеш іти жити на віру.

Товарницький мимоволі дивиться згори на пухнату тьотю, і йому здається, що Оля, станувши на неї, застрягла б по самі коліна.

Барикада певна, надійна, і він заспокоюється.

Лише, щоб вона не пішла до Берези, а за нею він не пропадає.

Бере спокійно пухнату тьотину руку й цілує на прощання.

— А ви не зайдете до неї... до дітей?— поправляє політично тьотя.

— Ні. А дітей, будь ласка, поділуйте від мене.

Тьотя все ще не випускає його руки, дивиться на нього й з жалем хитає головою то вправо, то вліво.

Посол Товарницький зі Львова має намір поїхати до Підгорецького. Жннва скінчилися. Підходить осінь, така пора для селянина в цілому році, коли часом водиться зайвий гріш у нього, і його треба за всяку ціну витягнути завчасно.

Треба улаштувати й провести цю справу вміло, примусити селянина поторопитися. Він телеграфує до канцелярії, щоб писар Вишнівський негайно приїхав до Львова. Зустрічаються в готелі. Писар здивований, чого його викликає? Посол розвиває перед ним свій плян.

Вишнівський повинен зараз поїхати в Підгорецьке. Його там ніхто не знає, і він має вдавати там перед людьми, що він цікавиться продажним ґрунтом, будьто він хоче купити 300 моргів. Він повинен піти в село, розпитувати селян про якість землі, про ціну, повинен піти в поле, начебто на оглядини.

Вишнівський посміхається задоволено, він може вдавати посесора, чи купця, цю штуку він утне як слід. Ще в коршму піде, з людьми побалакає. Напустить їм страху, що лемов то половину всього ґрунту і лісу купить.

Посол дає йому гроші на дорогу, а сам приїде через два дні.

Вишнівський має підійти до нього, коли саме буде найбільше людей, і торгуватися з ним за землю.

Посол жакує, що йому весною не прийшла така думка. Він певний, що селяни, щоб не втратити нагоди, були б вже всю землю розкупили. Із Львова він виїжджає на другий день, бо перед тим, ніж заїхати в Підгорецьке, йому треба ще бути в старостві, в справі дозволу вирубати проданий ліс.

Староста, якого він щасливо застав, приймає його дуже ввічливо. Він каже, що зі справою він ще не познайомився, бо недавно вернув щойно з відпустки. Але для пана посла і панства Ломницьких, яких він має приємність дуже добре знати, він обіцяє зробити все можливе, і в найближчому часі розглянути справу.

Посол Товарницький стискає сердешно старостову руку й розкланюється з великою пошаною.

Цього самого дня він зустрічається з купцем й передає йому веселу новину. Радить йому вже відтепер найняти потрібних рубачів.

Купець задоволений, але не думає торопитися, поки у него нема дозволу в руках. А робітників він знайде і на тисячу моргів.

Можливо, коли справу вдасться щасливо улаштувати, він на спілку з деякими купцями, возьме ще решту лісу, але під умовою, що посол йому зменшить ціну на 800 корон.

Посол не дає впізнати по собі, що він ладен піти на

уступки, але приймає на увагу цю заяву купця, як надію на успішне закінчення парцеляції.

На другий день він виїжджає в Підгорецьке. По дорозі чує від селян, що приїхав якийсь панок, що хоче купувати землю.

В дворі на нього чекає вже декілька селян, що торопляться вибрати собі участки й дають завдатки.

Посол посміхається вишком, він догадується, що це наслідки писаревої роботи.

Людей підходить більше. В тій хвилі являється Вишнівський.

Він з розмахом кланяється, питає, чи має честь бачити пана посла Товарницького й представляється як посесор з Тернопільщини й заявляє, що має бажання купити кількасот моргів.

Селяни вишком дивляться один на одного, іскри о їхніх очах виразно говорять за те, що в них велике бажання, цьому зайді поломити ребра, або розбити голову.

— Та ви, пане после, вперед ладьте справу з людьми, а потім уже як лишиться, нехай пхається хтось з боку, — каже один з селян і вовком поглядає на Вишнівського.

Посол сидить спокійно, якимось ласкаво дивиться на людей.

Та я, панове господарі, вам не ворог, і не відмовляюся від того, щоб продати вам землю. Я сам скажу, що ви маєте першество. Але ви затягаєте справу, а мені нема часу тут довго гаятись. Коли б я був хотів, я міг ще навесні продати землю гуртом. Траплявся купець, але мені не хотілось села кривдити. Та кінець-кінців мені гроші однакові, від кого б вони не були, і я не можу цьому панові відмовляти.

Наступного дня знову декілька селян принесло завдатки.

Посол заявляє прилюдно Вишнівському, що він до кінця вересня хоче дати селянам змогу купити землю, а після цього нехай він навідається, і він продасть все що залишиться.

Вишнівський обіцяє приїхати в перших днях жовтня, але під умовою, що земля буде в великих ланах, бо малих, розкинутих шматків він не купить.

Село аж легше відіхнуло, почувши, що посесор вже виїхав.

Ім не хочеться, щоб земля попала в чужі руки, але сами не можуть до неї приступити. Грошей ніхто не позичає, а каси дістають з центру інструкції можливо обмежувати кредити.

Гріш, наче дрібний струмок в засушливе літо, ледве протікає до каси, й в туж мить щезає в сотнях дір, як вода з розсохлої бочки.

За цілий вересень посол Товарницький збирає зазедве коло п'ять тисяч завдатків. Ті, що купили землю, вимагають контрактів, щоб мати щось в руках, але посол обіцяє робити контракти лише весною, як вся земля буде остаточно розпродана.

Тим часом з староства приходить відповідь на заяву. Староство відмовляє дозволу на рубання ліса, мотивуючи відмову тим, що в повіті взагалі мало лісів і що ліс, який творить більший комплекс, можна рубати лише за загально дозволеним господарським пляном.

Посол Товарницький весь тримтить. Невже відмовлено? Він перечитує ще раз. Що може дати повітові 400 моргів? Він обурений, він весь горить.

Каже негайно запрягти коні й їде до староства. Староста, ще з порога, вітає його, просить сідати і робить дуже заклопотаний вигляд.

— Вибачте, пане после, що зробили вам маленьку неприємність, але вірте мені, що мимо моїх обіцянок, я не міг інакше розв'язати цієї справи. Вам, пане после, я можу зрадити урядову тайну, що надних ми одержали секретну інструкцію, щоб не давати жадних дозволів на рубання приватних лісів, коли справа йде про більші обшари. Коли б я був скоріше приїхав, коли б вашу справу я міг був розглянути перед місяцем, тоді це все можна було зробити.

Але посол Товарницький не здається, він викладає свої мотиви, покликується на деякі постанови, та староста лише розводить руками. Він вповні погоджується з думками посла, він зробив би все, коли б не ця інструкція.

Він радить послові оскаржити цю постанову перед намісництвом, і там вжити енергійних заходів. З свого боку він дасть якнайсприятливіший висновок.

Посол Товарницький виходить з староства зовсім розбитий.

Заходить в місті до знайомого українця-адвоката й радиться з ним.

— Що тут говорити? — каже адвокат. — Для мене справа ясна. Ви хочете парцелювати панську землю поміж селян, себто забрати землю з польських рук й передати в українські. Ясно, що староста, як відомий вшехлопак, буде втикати вам кілки між колеса, щоб загальмувати цю справу.

Коли б ви парцелювали землю між мазурів, будьте певні, — все було б гаразд.

— А що ж робити? — питає заклопотано посол.

Те, що дозволяє закон, — себто рекурс до намісництва. Може маєте кого там знайомого?

Посол Товарницький того самого дня подає рекурс до намісництва на постанову староства.

Але жовтень зовсім розчаровує посла Товарницького. Йому з великими труднощами вдається продати місцевому попові і декілька багатіям тридцять моргів лісу, але вони дають готівкою лише половину ціни, а на решту хотять заборгуватися в касі.

Він підраховує, що зібраних досі з парцеляції завдатків буде всего приблизно тридцять дві тисячі, а в листопаді йому треба сплатити Ломницьких. Крім того, треба платити деяким банкам. Разом треба не менше сто тисяч. Звідки їх взяти? Одинокий рятунок, — дістати дозвіл на рубання лісу.

Але в намісництві нема у нього нікого знайомого. Мимоволі пригадує радника Прислуцького. Але до нього він не піде, вони розійшлись не так, як слід. До кого ж тоді звернутися? Липницький міг би допомогти йому в цій справі, але до нього не приступиш. Він почуває себе в цій хвилі як невинний шахіст, що поробив погані ходи й бачить, що його можуть бити з усіх боків.

Він їде до Львова, їде до референта¹, старається делікатне вивідати його думку в цій справі, і просить полагатися їй прихильно. Старий радник лисячими викрутками збуває його запланання, і Товарницький виходить з намісництва з чим прийшов. Треба чекати.

Становище катастрофічне, він бачить це. Одинокий рятунок — відкласти до весни сплату Ломницьких, бо за їхній кошт можна би заспокоїти на деякий час банки, які не дають касі спокою...

59.

Пані Казіміра дуже рада. Вона така ніжна, втішна, бо до неї загостив посол Товарницький. Вона так давно його не бачила. Її великі очі блищать, горять любовним палом.

Просить посла сідати, а сама біля нього м'яка, розмірна. Вона питає про справи.

¹ Завідувач відділу.

- Справи йдуть знаменито, — говорить бадьоро Товарницький, — селяни рвуться за землею. Половину лісу вже продано.

Він показує договір, складений з купцем, не згадує про відмову староства.

— Він лише дерево купує, а як з землею? — питає вона. Посол Товарницький посміхається.

— Тим краще, землю куплять селяни. Викорчують зруб, земля невиснажена, знаменита під хліб. Я переконав її, що він ще другу половину лісу купить, якщо буде дозвіл на рубання.

Правда, є деякі дрібні затримки, — покупці дають покищо лише завдатки, а не всі гроші. Решту вони дадуть після підписання договору.

Він обсервує, яке враження зробили на неї це обережне зауваження. Але вона не звертає уваги на цей його перехід від плюсів до мінусів, дивиться на справу поверховно.

— Це ще не велика біда, треба подождати, коли діли вже завдатки, — погоджується Ломницька.

— Я теж так думаю, бо це складна операція, і без певних затрудень її годі провести.

Але каса попадає через це в напружене становище, бо треба платити відсотки банкам, й рівночасно, ось вже і вам треба половину грошей дати.

Товарницький говорить діловим, піднесеним голосом, з впевненим обличчям, щоб не відхилити ні крайчика завіси, що з-поза неї могла б хоч на хвилину виглянути дійсність.

— А вам дуже потрібні гроші? — питає наче жартом.

— Нам?

Вона надумується хвилину.

— Кому вони не потрібні? Але ці гроші від вас, вони мають певне призначення. Мій Адаш захопився дуже нафтовою справою і має намір вийти в одну нафтову компанію. Вони проводять тепер розшуки в Любіжні в Надвірнянському повіті, і навесні думають законтрактувати великі нафтові терени.

— Значить, вам потрібні гроші навесні? До того часу у нас безсумнівно будуть гроші, — зауважує посол.

— Я не маю нічого проти того, щоб одержати їх навесні, бо боюся, що коли будуть під руками, вони можуть розійтись.

— Це зовсім слушно; ви, ласкава пані, говорите, як практична людина. Все одно вам прийшлося би віддати їх

до банку до того часу. А наша каса заплатить вам теж відсотки за цю суму, і ви нічого рішуче не втратите.

Посол Товарницький легкий, наче б скинув з плечей великий тягар. Він ще деякий час з усмішкою, розповідає дрібні сплетні про різних осіб з «товариства», а потім прощається тепло, цілує палко раз-другий руку.

На відходнім питає, чи матиме щастя бачити її ще сьогодні. Вона каже, що після театру буде в «Рів'єрі».

Посол Товарницький кланяється низько, прилипає поглядом до її обличчя й блискучих очей. Він поглядом цілує її, а потім звискує його до дрібку відхилених губок, яким карміновий мазок надає вигляд пуп'янка рожі, що починає щойно заквітати.

Вона чує його гарячий погляд, і ще більше одхиляє долішню губу, дразнить його кокетливим усміхом.

Посол Товарницький виходить вдоволений. На вулиці він несе високо голову з блискучим циліндром.

Ситуація урятована. А до того часу багато чого може статися і багато можна зробити, Цілих шість місяців! Він негайно висилає телеграму до «Рідної каси»:

— Гроші Ломницьким платимо весною.

60.

На зиму посол Товарницький виправляє в Підгорецьке спеціального чоловіка, студента прав, який має зайнятися розпродажею землі. Щоб більше зацікавити його цією справою, посол обіцяє, крім місячної платні, дати йому ще 200 корон, якщо він встигне за той час розпродати всю землю.

Особисто він не має змоги їхати, бо він подвійний посол, йому треба сидіти в Львові, бо в соймі почалася бурхлива дискусія про реформу виборчу до сойму, і як йому не хотілось би поїхати до Відня, він мусить бути тут на місці для зміцнення опозиції. Зрештою йому надоїли вже ці безконечні торги з селянами, те виглядання в вікно, чи не йде хто купувати землю. Він дає детальну інструкцію студентові й відправляє.

Товарницький знову довший час на знайомій, можна б сказати, рідній території. Зустрічається з десятками колишніх товаришів з молодих літ, висиджує в ресторанах, у яких він знає кожний куток, кожний столик.

Одного вечора в «Українській гостиниці» зустрічає свою дружинку з д-ром Березою. Вона проходить біля нього задористо, з високо підійнятою головою.

А він прикусює губу й дивиться в інший бік, наче її не помічає. Через декілька хвилин його крісло при столику порожнє. Він іде вже вулицею й сердиться сам на себе. Чому властиво вона його обходить? Чого хвилюватися? Вона давно стала для нього зайвою. Тепер не її, а зовсім інше ім'я, розбурхує його кров, заставляє мозок фантазувати і пригадувати палкі сцени й плодити буйні побажання.

Часом, правда, мелькне одверта думка, але посол Товарницький одним махом роздавлює її як дрібненьку, докучливу мушку, бо вона згадує щось про самця, ображеного в своїх правах.

У Львові він має достатньо часу покопатися в архівах. Від старих паперів тхне давністю, сіріє смужка пороку, що з приємністю приляг на потріпаних краях паперів.

Перед очима проходять цілі плахти паперу то синюватого, то жовтавого з виразними кратами водяних знаків, з дивоглядним, закрутистим письмом.

Посол Товарницький вперто докопується до коріння свого родинного дерева, йому треба знайти запліснілі ате-стати на голубу кров.

І він знаходить, робить відписи й радіє думкою, що цими паперами він зробить, комусь такому ніжному, дорогому велику приємність. Між ними не буде прогалини, бо він зробить через неї кладку з тих відписів з заплісних актів.

А з Підгорецького відомості невтішні. Селяни хочуть купувати землю, але нема грошей. З великою натугою ка-пне завдаток на морг, на півтора. Прийде знову весна, треба знову здавати в оренду, решту самим обробити, або залишити так для бур'янів і осоту. Нема грошей.

Він знає дуже добре, що грошей нема, що фінансова криза загострюється з кожним днем, що з кожним днем більше банкрутств. Політичні газети переповнені тривожними статтями: «Антагонізм між Німеччиною і Росією», «Думки про розбір Австрії». «На Балканах російська рука», «Італія й північне побережжя Адріатику»,— без кінця.

Деся глибоко під землею клекотить грізна буря, її глухі стони вириваються часом на верх, але якісь руки щільно затикають продушини, наче все спокійно, все гаразд. Але фінансісти мають собаче вухо. Вони чують найдрібніший позвук зброї, вони розпачливо зав'язують свої мішечки з золотом і ховають в потайні місця.

І бідний селянин не може купити шматка землі.

Остання надія на одержання грошей розсипається. Посол

Товарницький довідується, що намісництво затвердило постанову староства про заборону рубати ліс. Ця відомість асфальтом зарівнює його барвисті мрії. Перед очима робиться рівно, гладко і пусто. Думка може котитися по цій холодній площі в безконечність. Нема на чому їй затриматися.

Небезпека! Треба бути бачним!

61.

Вже лютий, вже за плечима березень, весна й потреба грошей. Але посол Товарницький рішає боротися до останнього вояка. Треба мобілізувати останні резерви, треба перетриматись ще місяць, ще два. Не вічно чорні хмари висітимуть над головою? Заходить до ресторану. Хоче приголомшити розстроєні нерви, щоб думка могла працювати спокійніше. Каже дати собі коньяку й випиває чарку по чарці. Неспокій розгублюється в ресторанній метушні, у веселому гамі.

Дзенькіт скла, стукіт більярдних куль у сусідній залі підгавляють наче батогами його настроїв вгору. Він примушує свою енергію скупчитись, зціпити зуби і йти напролом.

Придумує плян. Сьогодні напише до каси, щоб було зменшено до мінімуму всі виплати. Нових позик зовсім не видавати покищо. Призбирувати гроші, щоб він в любий момент міг одержати з щадниці ті гроші, що їх вкладено на ім'я його дружини і всі завдатки з Підгорецького, що теж на щадниці на його ім'я.

Ці гроші він мусить мати в руках, як останню резерву, щоб можна було заткати ними найнебезпечніші місця.

Таким чином у нього буде близько п'ятдесят тисяч. У Львівській касі є ще в нього десять тисяч, але для Ломницьких все ж нема грошей.

Ця думка стоїть перед ним, як великий оріх перед вівркою. Скільки разів вона хоче його розгризти, а він цілий, бо не влезить до рота. Він довго добирається до цієї думки з усіх боків. Він розуміє добре, що тут основний вузол усіх його справ і сподіванок, і мусить погодитися на одному виході,— Ломницькі мусять ще підіждати. До парцеляції він забрався з метою рятувати їх, і тому вони мусять допомогти йому винести весь тягар парцеляції.

Через деякий час посол Товарницький дістає листа з «Рідної каси». В ньому два письма: одно від Ломниць-

кого, в якому він просить в перших двох березня обов'язково надіслати йому гроші, а друге від каси, в якому дирекція сповіщає, що дане доручення каса по можливості буде виконувати, хоча це грозить катастрофою, коли банкам не платити відсотків і належних сплат. Крім цього, каса сповіщає, що тих двадцять тисяч, що були на ім'я дружини посла, вона вже забрала.

Папір в руках посла починає раптом дрижати наче на пружині. Він тягне за собою послові руки і вони не можуть спокійно втриматися.

— Вона забрала? Чому ніхто з каси нічого не сказав мені досі про це? Чому вони мене не спитали?

Вся злоба посла скупчується грізною хмарою над головою двох директорів. Він з ними порахується. Він сердито дере оба листи на дрібні шматки й кидає.

— Дурні, дурні!— і в такт лайливим словам тупоче гнівню ногою.

62.

Пані Ломницька, почувши, що прийшов посол Товарницький, дуже зраділа. Вона йде аж до дверей, зустрічає з усмішкою й подає обидві руки. Він напереміну підносить їх до вуст, й цілує довгими цілунками.

Його підбадьорує її більш ніж дружнє відношення, вона робить йому рожеві надії для його намірів, бо сьогодні він мусить викинути останній козир.

Пані Ломницька п'є саме каву на підвечірок і просить його дозволити наляти йому чашку. Вона робить цю неважку роботу власноручно, а йому приємно обсервувати при цьому рухи її гарних рук.

— Яка я рада, що ви прїїхали! А то ви, пане после, закопалися десь там у своїй провінції і про вас ні слуху. Я вже, жартуючи, говорила до свого чоловіка, що ви втопилися на провінції. Це слово втопились я розуміла, що ви дуже зайнялися діловими справами. Чи правда, пане после?

Вона посміхається до нього й очима просить вибачення за свій незручний вислів.

Посол Товарницький потверджує, що він дійсно протягом цих двох місяців вирнув у різні справи, і одбився від світу, та від світу це ще нічого, але він стратив зв'язок з нею, хоча так дуже рвався до Відня.

Пані Казіміра підсуває йому тістечка і мизинчиком показує, котре смачніше. Він бере те, що над ним прозорим,

перлямутовим сталактитом завис був на хвилину її ніжний пальчик.

— Дійсно дуже смачне,—хвалить посол Товарницький й запиває ароматною кавою.

— А ми, призваюсь, пане после, вже заскучали за вашим милим товариством, і ждали на вас кожного дня. Мій чоловік навіть непокоївся крихітку. Ви знаєте, що він такий нервовий. Я мусіла його заспокоювати.

Він заключає умову, і цієї весни мають робити першу свердловину. Ви уявіть собі, пане после, — нашій компанії щастить, і вибухає фонтан нафтової ропи. Ха, ха! Це справжня розкіш була б! Я б тоді з вами вибралася в подорож навколо світу, до Китаю, Індії, в Австралію, Африку, в Америку.

Вона сміється срібним дзвінком, кидая яркі іскри очима.

— А ви привезли нам гроші?

Посол Товарницький мовчить. Він розуміє, що надійшла рішуча хвилинка. Він хоче одержати побіду одним розмахом так, як береться грізні фортеці. Його очі горять вогнем, він витримує її гарячий впертий погляд.

— Я, дорога пані Казіміро, не привіз грошей.

Його голос спокійний, погляд теплий, влевнений.

— Ви?..— вона вриває на цьому слові, її погляд холодніє і застигає в щось тверде, колюче.

— Ви заспокойтесь, ласкава пані, дозвольте мені закінчити.

— Що ви робите? Ви доводите нас до загибелі!— вона з виразним тоном обурення.

— Вас? Ні, ви для мене занадто дорогі, щоб я хотів вас підводити. Навпаки, вам, дорога пані Казіміро, я бажав і бажаю лише добра, і будьте перековані, що коли я взявся до цієї справи, то лише ради вас.

Я мав щастя пізнати вас ближче і я прийшов до переконання, що двір в Підгорецькому надто гарний, щоб він міг залишитися без вас, бо ви для нього те саме, що коштовний брильянт для гарного персня. І я хотів і мушу продати добра в Підгорецькому на те, щоб для вас залишився там найкращий куток, в якому ви дозволили б і мені прожити решту життя разом з вами.

Вона дивиться на нього здивовано, з тоном обурення.

— Ви кажете, що вам треба грошей на якусь там нафтову спекуляцію, але ви погодіться зо мною, що 90% за те, що гроші пропадуть марно. Невже вам так торопиться кинути їх в болото.

Він з'ясовує їй докладно становище парцеляції і свої наміри, і коли він на закінчення додає, що він кинув все на одну карту, що він ради неї розійшовся з дружиною, що він лише мріє про те, коли вона стане його дружиною,— вона встає з свого крісла, випростовується, її рожеві ніздрі роздуваються як у вітрогонного рисака, вона стоїть наче мармурова статуя.

— Замовчіть!... Ви не двадцять-літній юнак, щоб снувати дивовижні, наївні фантазії.

— Дорога пані...

— Залишіть це! Я не дала вам уповноваження за мій рахунок укладати такі пляни. Можна бути знайомими, друзями, більш чи менш інтимними, але все має свої межі.

Посол Товарницький ображений, він обережно дає їй зрозуміти, що підстава для цього у нього була, що вона дала на це певні докази.

Пані Ломницька обурена, вона вважає його недискретним, вона радить йому залишити це все на боці. Вона ніколи не припускала, що він може подумати, щоб вона ради нього кинула виклик цілому своєму середовищу, своїй рідні, своїм приятелям і знайомим. Що вони сказали б? Чи він це розуміє? Вона з ним?..

А щодо грошей, це їхні гроші і їхня справа, що вони з ними зроблять. Отже, до речі,— він повинен негайно дати гроші.

Вона говорить це приказовим тоном. Її чудові брови зламані гостро коло перенісся, її очі кидають гострі штики, а нижня губка злісно випинається вперед.

Посол Товарницький бачить в ній в тій хвилі багато спільного з тою м'якою мазунею кицькою, що раптом розсердилась, і з пухнатих подушечок випинає гострі кігті, щоб вбитися ними в тіло.

Її очі — наче лід, вони весь час на його обличч'ю. Йому здається, що в тій хвилі люта зима, що надворі трискучий мороз, кімнати ненатоплені, і цей мороз холодною лапою мацає його по обличчю, мне його в глибокі зморшки, заходить в груди, в серце, все нижче й заморожує йому ноги.

Він боїться замерзнути, він мусить встати. Звідки в неї стільки холоду, стільки злості? Він не вірить, що голубу кров може вистачити на це.

Кінець,— він це розуміє, царівна гралася з нахолком, їй надоїла ця забава,— так. І злість, і іронія, і обурення і жаль — все це зливається в якийсь божевільний хаос, що

глушить, вбиває всі думки, що дражнить його як лавцюгову собаку.

— Грошей я не дам, грошей нема, гроші будуть неврівні, як літом або осінню.

Він не говорить, він рубає ці слова й викидає як шматок холодного заліза.

— То ви обманник! — б'є вона наче шпідрутою по обличчю.

Їхні погляди зустрічаються як гострі рапіри.

— Я не знаю хто, бо я вас любив, — наче оправдується.

— Для мене це зайве, ви дайте гроші! Чуєте, давайте належні нам гроші!

— У тій хвили входить посол Ломницький. Побачивши з порога Товарницького, вітає його:

— А, пане после, а ми вас так ждемо!

Він простягає руку, але глянувши на дружину, а потім на Товарницького, розгублюється, задержується на півдорозі й дивиться здивано то на Товарницького, то на дружину.

— Що сталося, що сталося?

— Грошей нема, цей добродій нас підвів! Він не хоче платити!

— Нема?

Ноги Ломницького тремтять, руки тремтять, він бліднє

— Що за жарти, мені треба завтра платити.

— Цей добродій обіцяє гроши вже аж літом або восени.

— Восени?

— Так, а потім знову на зиму або на весну. Він звинувив нас, забрав наше добро і тепер грається нами.

— Пане после!.. він грізно й плаксиво.

— Грошей тепер нема, — потверджує Товарницький.

— А ми справу в суд, — вона різко.

— Не раджу, буде гірше, все пропаде, моя рада — пождати до осені.

Посол Товарницький насилу стримує себе, щоб не схопити що з стола і не кинути ним в голову цьому ликавому англійцеві. Він ледве помітно схиляє на прощання й виходить швидко, він втікає з цього такого симпатичного колись помешкання.

Посол Товарницький не може довше всидіти в Відні. У нього весь час стоїть перед очима холодна пані Казіміра,

наче мармурова статуя. Він виїжджає до Львова з думкою нешвидко знову повернутися до Відня. Йому важко зустрічати її, хоча б на хвилину. Він не хоче вертати до Б., бо знає, що там ждуть його різні неприємні справи. Він сповіщає касу про свою адресу.

У нього нервово-гарячковий настрій, неспокійне дождання. Він цілими днями блукає по каварнях і ресторанах, хоче втопити неспокій. Але він впливає з самого дна склянок і чарок й обіруч хватає його за шию, тулиться до нього, натягає ще більш нерви. А каса сповіщає: Становище катастрофічне, кредитори не дають спокою, векселі опротестовано. Ощадники цілими днями забивають касу, відповідаючи ощадності, грозять судом. Довір'я до каси зовсім захиталося. На рахунок парцеляційних завдатків зібрано коло п'ятнадцять тисяч. Що з ними робити, бо не можна такої суми без руху тримати в касі.

Просять його приїхати, бо самі не знають, що робити і як бути.

Посол Товарницький бігає в своєму готелевому номері наче божевільний. Він вже не в силі взяти себе самого в руки, міцно стягнути розстроєні нерви й примусити їх заспокоїтися.

Він негайно висилає листа до каси з дорученням, з зібраних п'ятнадцяти тисяч кинути вісім тисяч головним банкам — вірителям. Дрібніших збувати обіцянками, нехай чекають. Тисяч дві-три кинути дрібнішим ощадникам, щоб втихомирити розбурханих клієнтів. Поза тим дальше скупчувати гроші.

А загальний настрій все більш неспокійний. Газети б'ють на тривогу, ходять чутки про мобілізації, про пересування війська. Фінансове недовір'я заходить до крайніх меж.

Через два дні посол Товарницький дістає з каси телеграму:

«Приїжджайте, важлива справа.»

Він вибирається з неспокоєм. Наче хтось за ним жене, і він не знає, де йому сховатися. Приїжджає до Б. пізно вечером й посилає негайно прислугу по директора Біленького. У мешканні пуста, німі стіни, він чує відгомін свої власних кроків. Розгортає куплені на станції у Львові газети. Тривожні відомості одна за другою. Дипломати захворіли раптом на скаженину, гризуться, гаркотять, точуть піну з рота. Банкрутство такої то фірми, каси об'являють конкурси. Якесь загальне божевілья, і його рука дістає до нього, ловить у свої кігті.

Приходить переляканий Біленький. Він нервово теліпає руками, його губи дрижать.

— Що сталося? — Коротко, твердо питає посол,

— Прийшов судовий наказ, на підставі складеного потаріального договору з Ломницькими заплатити сто п'ятдесят тисяч з відсотками і коштами. Де ми їх візьмемо?

Біленький блідий, безпорадний, прибитий.

— Значить, вони подали касу до суду, не послухали моєї ради, — говорить через затиснені зуби посол Товарницький.

— Нічо, пограємось з ними. Ви завтра рано пришліть мені додому судовий наказ. Я знаю, що з ним робити. Про те, що я приїхав, не кажіть нікому.

Він холодно прощається з Біленьким і втомлений лягає в ліжку. Він довго не може заснути за юрбою різнорідних думок. З них одна вперто вибивається на перше місце. Вона якось глибше захоплює його почуття. Він жалкує, що померла його мати. Він спровадив би був її до себе, може, пустка не ганяла б так по кімнатах.

На другий день йому приносять судовий наказ. Тримає в руках цей папір, і серце загоряє безмірною злобою. Вона зробила це, вона раз на все відштовхнула його, ця підла, ця горда шляхтянка. Він хоче їй мстити, він мусить мстити. Він бачить ясно, що каса опинилася на краю загибелі. Грошей вона не має, а вимога Ломницьких законна і слухна, і як би він не крутив, це кінець кінцем виявиться. Але загибати, падати в прірву вже сьогодні не хочеться, це треба відсунути на день — два, на місяць, може надовше, а там — кожний день має свою раду.

Він пише такі закиди проти наказу від імени каси:

Зазначена в наказі умова Ломницьких з касою не існує, тим самим їхня вимога на заплату сто п'ятдесят тисяч корон безпідставна. Ломницькі вже після складення цієї умови, зірвали її, давши пізніше від свого імення адвокату Товарницькому, як такому, довіреність продати їхній маєток через парцеляцію, і адвокат Товарницький, проводячи цю парцеляцію, діяв не на підставі зазначеної в наказі умови, бо такого доручення від каси йому не було, він діяв на підставі особистої довіреності, що йому дали «ad personam» Ломницькі після цієї умови. В доказ цих тверджень каса покликається на свідка адвоката Товарницького. Посол дуже добре розуміє, де слабе й частинно небезпечне місце в цих закидах, але він хоче мстити, він хоче проволікти справу. Він їздитиме до Львова, до Відня,

міняти раз-по-раз адресу, йому, як свідкові, нелегко буде вручити оповістку, а через це справа буде відкладатись. Він хоче конче погратися з Ломницькими. Він каже ці закиди подати негайно до суду й дає секретні доручення й інформації Біленькому, як каса має поводитись в цій справі.

На другий день він тайком виїжджає з Б.

64.

На подвір'ю й на сходах до «Рідної каси» юрба людей. Вони гомонять голосно, розмахують сердито руками, наче сваряться поміж собою. Їхні хмурі, сердиті обличчя різким контрастом до травневої погоди, що з теплої пазухи випула зеленим листом і білим квітом.

— Та я останніх триста корон, що взяв за бички, завіс до них, ткнув як чортові в зуби. Думав, що весною куплю які конята, а тепер я вже майже місяць ходжу, а він мені завтра і завтра. Та вже тих завтра стільки мені надавав, що я їм ліку не знаю, а грошей як нема, так нема.

— Пропадуть, а що ви думаєте? Бігме пропадуть!

— Як, мої гроші, що я їх так гірко, так важко прикорпав!

— Не лише ваші, а й мої, і нас усіх, скільки тут є. Бачите, що якийсь помір зайшов на каси. Буде якась або війна, або якась інша загибель. Та щоб на ті банки вже раз зайшла.

— Видно, що у вас багато грошей, газдо,—втручається якийсь міщух в синій блюзі з роздертим ліктем, — що ви собі так байдуже про це говорите.

— У мене багато?—селянин не сміється, а наче ірже скажено... — У мене багато? Ха, ха, ха!

— А що ж кажете—пропаде? Та щоб я так здоров був і ви і всі ми разом, що як моїх півтора ста тут у них пропаде, то я їм усім голови порозбиваю, усі вікна й двері поломлю. Я поки терплю, то терплю, але й терпець має свій кінець. А то на всіх зборах та в читальнях верещали підпанки на все горло:—«Несіть свої гроші до «Рідної каси», бо свій має йти до свого». — А нині я ходжу вже тиждень, і не можу вирвати тих грошей, що я їх цілий рік заробляв, цими своїми пальцями і складав докупи.

— Та то чисте ошуканство!—голосить знову інший, та це треба в суд та в прокуратуру, бо це не може бути, щоб каса взяла на щадницю гроші і погім не вертала.

На сходах хтось гримає кулаками в зачинені касові двері.

— Та ви не псуйте кулака — кричать йому з гурту, — бо там ще нікого нема.

— А чого це вони так пізно стали касу відчиняти? Восьма година давно вже минула.

— А чого їм поспішаги? Каса й так пуста.

— А он іде директор! — кричить якийсь селянин.

— Директор? Чуєте, директор йде!

Нарід притихає на хвилину. Слово «директор» навіває надію в неспокійний гурт. А може сьогодні?

Директора затримують біля фіртки.

— Чи є гроші, чи є гроші? — сиплеться наче каміння на голову.

— Панове газди, що я можу зробити? Ви знаєте, що каса не тримає грошей у себе, лише роздає поміж людей. А люди не вертають. Знаєте, які часи?

— Але нам грошей треба, ми дали вам свою кервавицю, ми не багачі, що в нас гроші плісняють, ми останні грейцарі¹ вам дали! — кричить народ.

— Я знаю, але що я можу зробити? Ми з каси написали до Львова, просили, щоб нам під векселі дали хоч десять тисяч. Досі не дістали ще відповіді. Як одержимо, я нікуди грейцаря не пушу, все вам роздам.

— То сьогодні нічого не дасте? — Кричить сердито мішух.

— Чуєте, що сьогодні ще нема, — відповідає директор лагідно.

— Ви собі пам'ятайте, пане директоре, що як не буде наших грошей, то ми вашу «Рідну касу» в шматки рознесемо.

Директор швидко щезає за дверми. Але гурт не розходиться, він хвилюється, гомонить.

Раптом звідкись являється чутка, що посол забрав свої двадцять тисяч.

— Шо, двадцять тисяч?

— Коли?.. Давно?..

— Забрав усі гроші.

— Та він хвалився на зборах, що він тримає касу своїми грішми...

— Свої забрав, а наші пропадають?..

Такий посол?..

Люди кричать, розмахують гнівно руками.

¹ Копійка.

— Ходім у касу!

— Усі ходім!

— Ми його запитаємо, як він смів видати послові двадцять тисяч.

— Ми його запитаємо!

— Ходім усі, ходім, ходім!

Нарід юрбою втискається до сіней, гомонить, клекоче, як чорна хмара перед бурею.

Вони цілою громадою вриваються до кімнати.

— Де гроші?—лунає по касі.

— Хто дав послові двадцять тисяч?

— Яких двадцять тисяч?.. Директор блідне, труситься. Він мимоволі оглядається, яким чином вирватися з цієї розлюченої юрби.

— Яких? Ви не знаєте?

— Своїм даєте гроші, а нам ні?

— Чекайте, нехай один говорить,—кричить міщух.

Він добувається наперед й стає коло директора.

— Ви скажіть нам, чи посол забрав свої гроші?

— Ніхто жадних грошей не забрав. Як він міг забрати, коли грошей нема. Хочете, гляньте самі в книгу.

Він тиче їм перед очі якусь грубелезну касову книгу.

Міщух бере книгу, розгортає, але він в ній нічого не розбирає. Закриває книгу й кидає на стіл.

— Та ви собі тримайте свої книги, а нам треба грошей.

Але його голос не такий вже різкий. Буря пройшла й гомін тихішає.

Люди безпорадно поглядають один на одного й в'яло повертаються до дверей...

Того самого тижня до прокуратури подано донесення, що директори «Рідної каси» порозбирали й поховали гроші і не виплачують на шадничі книжки. Прокуратура надсилає цю заяву слідчому судді. Водночас суд одержує багато скарг на касу від ошадників на різні суми.

В суді велика сенсація, судді й урядовці тільки про це й балакають. З суду, наче полум'я пожегару з вітром, ці відомості перекидаються в місто.

— «Рідна каса» збанкрутувала.

Ця фраза переходить блискавкою через тисячі вуст, з різними додатками, зауваженнями і висновками.

Один з судових урядовців подає це все до відома голови надзорчої ради. Переляканий канонік одкриває безпорадно рота, трясє руками, порскає слиною.

— Пане добродію, пане добродію, що ви кажете, що сталося, що робити?

Він зовсім розгубився, йому важко вірити в правдивість цих слів. Урядовець радить, що, коли стан каси безнадійний, тоді найкраще оголосити конкурс. Чим скоріше це зробити, тим менша відповідальність спаде на дирекцію і раду.

Канонік сходяв вже весь суд, усіх адвокатів, радиться, не знає, що йому робити. Коли б був посол, він пішов би до нього й кинув би всю цю справу, весь цей тягар йому на плечі, нехай би витягав касу з багна, бо це його робота. Але посла нема.

Він скликає спільне засідання ради й дирекції. Усі прибігають швидко, залякано, як на місце якоїсь катастрофи. Всі розводять руками, не знають, що робити. Судді Дмитерка нема, його перенесено вже в інше місто. Дехто говорить, що це послова робота, але напевно ніхто нічо не знає.

— Оголошувати конкурс? Як це так, без посла? Треба, щоб він був, треба писати, треба телеграфувати, — бідкаються оба директори.

— Не можна без нього вирішувати такої справи.

— Воно то дійсно якось незручно, — погоджується лісничий.

Канонік зовсім заблудився, заплутався, він мугиче щось під носом і розвалився, як колода, на кріслі.

Горбатюк з острахом поглядає нишком на нього, боїться, щоб, боже борони, у каноніка не трапився параліч. Він наливає в склянку холодної води й тримає вапоготівлі.

Рішають, що треба телеграфувати до посла, щоб негайно приїхав. Директор Біленький нервово пише проєкт телеграми й читає:

«Приїжджайте зараз, рада хоче об'явити конкурс каси».

— Так, так! — зідхає важко канонік, а Біленький задоволеній, що такий проєкт телеграми прийнято. Він умисне написав, що рада хоче, а не дирекція, щоб таким чином забезпечити себе перед гнівом посла.

— Знову телеграма! — сердиться посол Товарницький. Він не любить телеграм, бо вони ніколи нічо доброго йому не принесли. Мабуть, і ця не лучча: Він кидає телеграму сердито на стіл. Йому не хочеться її читати, він шойно прийшов до свого нумера після смачного обіду й з приємністю палить папіроску, а тут телеграма!

Вона непокоїть його. Що ж, треба прочитати. Це глупе становище, дивитися на запечатану телеграму і тремтіти перед нею. Розпечатує телеграму.

— Конкурс? Що вони побожеволіли? Цей пописько тремтять за своє сало!

Він сердито кидає телеграму на стіл.

Чому вже конкурс? З цим добром ще можна все встигнути й тоді, коли вже ніж буде на горлянці, а покищо треба боротися, не даватися. От, йолопи, зовсім потратили голову!

Він починає вдумуватися в ситуацію. Наперед висувається парцеляція. Він розуміє тепер добре, що це був фалшивий від, яким він відкрив свою позицію. Починає підраховувати.

Продано досі 307 моргів і одержано завдатків около 45 тисяч. З цих грошей заплачено відсотки більшим кредиторам, декотрим дрібнішим і сплати, крім відсотків, решта застрягла в касі. Досі не встигли навіть половини розпродати. І чорт його знає, як довго це може тягнутися? Коли б той політичний горизонт хоч крихітку проявився, гріш знову покотився б, і землю розкупили б селяни в одній хвилині.

Йому раптом приходить до голови думка, що на випадок, коли б банки не хотіли довше чекати, і подали справу до суду, тоді продано буде з публічних торгів і ті землі, що їх вже купили селяни, бо банківські борги виписані і на цих ґрунтах. Вразі оголошення конкурсу це, напевно, станеться.

Селяни знімуть крик, але що він може зробити? Не поверне їм з своїх грошей? Зрештою він теж багато втрачає, можуть і вони дещо втратити.

Але це все може статися в останньому випадку. Поки він лише зможе, він за жадну ціну не допустить до об'явлення конкурсу, бо розуміє, що його першого притягнули б до карної відповідальности.

Він пише телеграму до каси:

«Приїхати не можу, важливі справи. Жадного конкурсу. Листа додатково».

У листі він категорично доручає директорам продовжувати роботу каси і не думати про конкурс, бо конкурс — це катастрофа, а касу треба рятувати. Доручає Біленькому з завдатків взяти дві тисячі і обережно виплачувати що два-три дні не більше, як по сто корон, власникам щадничих книжок. Виплачувати в першу чергу тим, що найбільше надокучають і кричать. Цю виплату розтягнути на можливо довгий час і заспокоювати клієнтів, що каса постійно буде виплачувати. Це втихомирить людей і можливо, що багато

перестане докучати. Пізніше, коли б в касі не було грошей, він дістане яку тисячу-дві у Львові і приїде. Не давати нікому його адреси, головню, коли прийде оповістка для него в справі Ломницьких. Нехай шукає його, кому це треба, а тим часом справа протягнеться. Просить передати канонікові, щоб він був спокійний, бо всю відповідальність за касу він бере на себе.

Біленький прочитавши листа, потирає задоволено руки. Конкурсу нема, — це гаразд. Він ще буде директором дальше, він одержуватиме ще платню, це далеко приємніше, ніж конкурс. Ні, він вірить ще в мозок пана посла, і не може бути, щоб він не викрутився.

Він того самого дня виплачує трьом власникам ощадних книжок по сто корон й обіцяє через день знову декому заплатити. Цей факт підіймає настрої у клієнтів.

Біленький заявляє, що не буде платити тим, хто заскарижив вже касу до суду, тому дехто цофає скаргу.

Настрої клієнтів починає випогоджуватись під впливом нової надії, і до каси на короткий час знову вертає спокій.

66.

Наступ на касу поновлюється з далеко більшою силою. Тепер атакують її не лише крикливі власники дрібних заощаджень, тепер в похід на касу вирушають солідні банки, що без крику й гаму зразу збивають з ніг. Кожний день протести векселів й накази заплати.

Нервовий настрої директора Біленького передається й другому директорові Горбатюкові. Касові справи довго добиралися до нього як до міцної фортеці, але дарма, вони не в силі були вивести його з рівноваги. А тепер і він зателівав руками, задріботів своїми грубими, як колодки, ногами.

А нові накази, протести й скарги сипляться на голову обох директорів, як перший, латканий сніг у пізню осінь.

— Це здуріти треба! Я вже не знаю, що робити! — стогне Горбатюк. Навіть покірний Біленький виходить з меж, він сердитий, як кімнатна собачка, й починає вже дзвкати:

І якого чорта він не приїжджає, той крутій?

Зразу він злякався цього компліменту, він не вірить сам собі, що він сказав таке слово. Обсервує, яке вражіння воно викликає у другого директора. Але цей так серйозно задумався, що не звертає на цю фразу жадної уваги, наче б це муха пролетіла. Біленький набирає більшої сміливости.

Він силе чортами, холерами на адресу посла і заявляє, що іншої ради нема, як списати реєстр усіх цих протестів і наказів і післати негайно послові, нехай собі ними голову ломить.

Через декілька днів в Б. нова сенсація. Слідчий суддя дістав донесення від Ломницьких на посла Товарницького про ошуканство.

Біленький аж присів з жаху. Ошуканство?.. Він просить нижком судового писаря поглянути, в чому справа. Писар в ресторані говорить на вухо Біленькому, що донесення він сам читав. Там написано, що Товарницький зробив ошуканство, бо після того, як вони склали умову з касою, Товарницький вимантив від них довіреність. В довіреності цій, яку він заздалегідь приготував, він пропустив фразу «директорові «Рідної каси», залишивши лише «послові Товарницькому, себто йому особисто, і на підставі цієї довірености він розпоряджався їхнім маєтком, який перед тим купила вже каса, про що він знав, бо він сам був посередником між ними і касою. В наслідок цієї фіктивної довірености, заскаржена за неплатіж каса, відмовляють від складеної умови, а це грозить Ломницьким матеріальною руйною.

— І йому може щось бути за це? — питає залякано Біленький.

— Певно! — відповідає авторитетно писар.

Біленький зараз після цього пише листа до посла Товарницького й сповіщає про ще одну небезпеку...

А посол гуляє у Львові. Він, наче той король на вигнанні, мусить тинятися то тут, то там. Його пляни перекинулись догори дном, і він не знає, з котрого боку до них підійти і як до них братися. Він не має спокійної години.

А у Львові метушня. Всі українці в гарячковому напруженні. Післязавтра велике свято, столітній Шевченківський ювілей. Усі товариства, усі організації, усі установи готуються до цього дня, тільки він один якось з боку. До народньої ради він не показується, не хочеться зустрічатися з тестем. І взагалі в нього настроїй такий, що хочеться далше втікати від людей.

Треба шукати виходу, конче треба. Він чує, що з домашніх причин його становище в народовецькій партії похитнулося. Чи не перейти до радикалів? На новому полі, між новими людьми може справи підуть краще? Чи не написати до Бодинського?

Бере папір, ручку й думає з чого почати. Його погляда

паде на клаптик паперу, що з боку. Це спис протестів і наказів заплати за останні дні, що ранком одержав з каси. Цей папір розганяє всі його попередні думки. Розлетілись як сухий лист від дужого подиху вітру.

Що робити? Ця каса, яку він сам створив, на яку він покладав стільки надій, тепер лягла йому прірвою впоперек дороги, і він не знає, як через неї перестрибнути.

В тій хвилині йому приносять знову листа. Рвучким рухом бере його й неспокійно кидає погляд на адресу.

Впізнає начерк Біленького.

— Цей Біленький завзявся замучити мене, — сердиться. — Якого він там чорта знову мені підносить?

Розриває нервово коверту й читає:

— У слідчого судді на вас донесення Ломницьких за ошуканство...

Він не читає далі. Погляд наче примерз до одного місця і не рушить далі. Навіть думки жадної нема. Наче зразу все закам'яніло. Він якось в'яло, байдуже кладе листа на стіл.

Стоїть хвилину, дивиться кудись в одну точку, а потім важко сідає в крісло.

Чорт з ним! Зрештою він припускав, що таке може бути. Він давно про це знав. Але він рахував на дещо. Пані Казя... Вона завзято, видно, рве все, що може в'язати її з ним, рве безпощадно, без жалю. А йому здавалося, ні, він був певний, що він її гаряче серце тримає у своїх пригорщах... А вона рве все, все...

Спирає голову на руки, задумується. Бачить, що довколо нього, наче нагінка в лісі, заходить з усіх боків, замикаючи щільніше коло. Він чує вже крик гонців, їхні кроки вже близько. Йому треба наче зайцеві зірватися і на очах стрільців, стрибати навмання, куди очі поведуть.

Він раптом зривається з крісла, дере всі листи й кидає сердито на землю.

Чорт з вами! Шукати виходу! Вихід є, він знає добрий вихід, — у нього на всякий випадок є гарний бравнінг.

Ходить по кімнаті то сюди, то туди.

Він вдаряє себе рукою по чолі, аж ляск йде.

— Дурак! Чому бравнінг? Мене вони так легко не возьмуть. Я подвійний посол. Що б мене взяти, треба дозволу сойму, парламенту. Це довга справа. А за той час, коли буде треба, можна драгнути. Земля велика, широка, а на землі корчі, ліси, горбики, гори, моря, можна хильцем, прикриваючись, все далі і далі, з-перед очей стріль-

ців. Нехай пускають собак, нехай самі біжать с висолодченими язиками за ним.

Він поміряється з ними, у кого кращі ноги. Він починає насвистувати веселу пісеньку, хоче сам себе заразити бадьорістю.

— Нічо, поміряємося, чорт вас всіх побері!

IX

67.

Як на вулиці залунали бадьорі звуки музики й як тисячі людей, впорядкованих на військовий лад у чвірки, попливли безконечною рікою, посол Товарицький виходить на балькон.

Перед його очима марширує колона за коловою, у різнокольоровому одягу, йдуть жваво, енергійно. Ідуть діти, молодь, старші, дівчата, хлопці, чоловіки, жінки, всі струнко з прапорами, з музиками, несуть гордо голови, наче кричать старому Львовові:

— Бачиш, сьогодні ти наш, сьогодні ми злетілися з усіх кутків знедоленої галицької країни, щоби показати, що ми ще живі, що злидні ще не доконали нас вкрай!

Музики грають маршові пісні, що кров омолоджують, на обличчях усіх грається гаряче сонце.

Всі балькони, всі вікна обабіч вулиці повні, забиті, на обох тротуарах застигла лява народу, повернувшись обличчям до вулиці. Вони ловлять кожний рух, кожний бадьорий блиск очей тих, що марширують.

Грімкі оплески вітають юнацькі відділи, вулиця захлипується, як надходить колона дітей від 6 до 10 років в скатських одягах, з малими, справжніми крісами через плечі.

Обличчя дітей як яра весна, як пуп'янок життя, а коло їх зарожевілого личка, холодне знаряддя смерти.

Посол Товарицький захмарений. Ентузіязм вулиці жадним чином не може пробити європейського пандиря його білої, накрохмаленої сорочки, не в силі хоч на один ступінь піднести його настрої. Кому це все потрібно? Шевченкові кості давно десь зотліли над Дніпром, а вони сьогодні кадять йому ладан.

І скільки це все коштує, тепер, в такий тісний час, коли

не один із-за пестачі грошей, тратить існування, кидається наосліп, як дика звірина перед небезпекою. Коли б усі ці, що тут проходять, зсипали були разом лише гроші витрачені на дорогу, він сьогодні міг би заспокоїти і Ломницьких і банки, і працював би далше для добра цього самого народу, розпарцелював би поміж них землю, закріплював би становище української інтелігенції.

Сьогодні вони всі ревуть і ревітимуть без кінця: Слава! а він мусить думати, де припишкнути йому, захватитися перед погонею тої самої суспільности, що для неї він працював.

Так страждає пан посол.

Маршова музика, ритмічний рух колон і шовкові прапори розбуджують мрійливі думки. Він гуртає Ганнібала, Цезаря, Карла Великого, Хмельницького, Наполеона. Ці люди вели колись за собою сотні тисяч таких людей як ці, на їхній один рух руки, вони кидалися на смерть, у цю боротьбу. Він заздрить їм, цим велетням тієї сили. А він не може цих десятки тисяч, не то кинути на смерть, а примусити їх скинутись для нього, не для нього особисто, лише для справи, яку він проводить, хоча б по п'ять корон.

Може і з нього був би добрий полководець, чи може ще щось більше, може і він міг би примусити юрбу доконувати великі діла, а тут така дрібниця плутається поміж ног.

Що ж, коли уродишся серед сірого, овечого мотлоху, серед хлопської нужди й сам стаєш нуждарем, — зідхає Товариницький.

Він покидає з цими думками балкон, входить до кімнати, збирається вийти. Треба піти на площу «Сокола-Батька» біля Стрийського парку, бо там відбуватимуться гімнастичні вправи різних груп, там буде весь український Львів, десятки тисяч народу з провінції, там буде вся сметанка, мозок галицьких українців. Неможливо, щоб його там не було.

Виходить на вулицю, пробивається через товпу, а вулицею колона за колоною, а оплескам і викрикам «славно» нема кінця.

На площі «Сокола-Батька» на дощаному амфітеатрі, він займає своє місце. Куди оком глянути, хвилює ціле море голів.

Яка безліч, яка різноманітність. Плями, плями, яркобілі, сірі, чорні, — цілий ярмарок кольорів.

На великому чотирикутному полі, посипаному піском

струнко стоять сотні дівчат з червоними платками в руках. На високій площадці музика починає грати маршову пісню. Керівник вправ дає знак прапорцем, і сотні струнких молодих тіл раптом сколихнулися, руки з червоними платками підіймаються вгору. А потім море червоних платків переливається то вліво, то вправо, то вперед, то назад, відповідно до рухів тіл і рук.

А рухи плавні, точні, ритмічні, як в справжньому годиннику. У серці посла Товарницького цей ритмічний рух розбурхує кров, йому хочеться вийти наперед, стати на місце керівника, махнути рукою і сказати їм:

— Ви мої, всі на мою команду. — Тоді разом з ними він йшов би розбивати каси, банки, суд, Ломницьких, всіх, — він в крові затопив Си'—

— Але раптом музика вриває на середині такту. Ритмічний рух дівчат похитнувся безладно і завмер.

Всі погляди з усіх боків, наче дула кулеметів, раптом націлились на площадку, де стоїть музика.

— Що сталося?— Це німе питання летить сторч головою на групу музикантів...

Музика чомусь починає грати австрійський гімн.

Публіка зривається з місць, здимає капелюхи, стоїть, з усіх очей викочується валом здивовання.

Хтось пускає здогадку, може яка «висока» особа з цісарської родини загостила на свято? Багатьом це, наче медом налявав хто вщерть серце. Ось хто ми такі!

Музика продовжує гімн, його церковні тони котяться по майдані похоронною темінню, несуть за собою щось страшне, жахливе. Наче зараз гахне величезна гармата, і всі ті десятки тисяч людей впадуть до землі, зариються в поросі.

Гімн закінчено. Декілька хвилин мертвої тиші. Потім музика починає наново перервану пісню для вправ. Керівник махнув прапорцем, і сотні струнких тіл похитнулися.

Посол Товарницький не може спокійно всидіти. Він повертає голову на всі боки, викидає рефлекторну струю з палаючих очей, він хоче намацати ту небезпечну точку, що вбилася гострою шпагою в святочний настрій. Він бачить, що в тому місці, де сидять голови, якась метушня. Встає й швидко йде до центрального місця амфітеатру. По сходах сходить саме голова народньої ради, посол Липицький. Товарницький забуває про всі родинні непорозуміння, що впали поміж ними, він йде прямо до Липицького й питає, що сталося.

Посол Липницький теж наче забуває на неприємні сім-йові сирави, він ловить Товарницького за ліву руку повище ліктя, веде за собою на бік й говорить тихо:

— Наступника престолу вбито.—

— Що?—

— Вбито в Сараєві, серби... Розумієте?..

— Розумію, — відповідає стривожено Товарницький. Його, крім цієї відомости, холодить ще це «ви», що почув з уст Липницького.

Але думки перевалюються скаженою морською хвилею, біжать кудись в безконечність з невгомним ревом.

Посол Липницький тягне його з собою. Йдуть до виходу.

— Мені треба йти,—говорить хапаючись Липницький,—але скажіть мені, що ви там наробили?—

— Я?—

— Так, ви в Б? Нам пишуть до народньої ради жахливі речі про вас. Ви зруйнували касу, призвели до банкрутства. Ви не забувайте, що ви член нашої партії, що народня рада вас рекомендувала повітові, виставляла вашу кандидатуру. Ви нас зовсім скомпромітували і наш посольський клуб.

— Я нічого такого не зробив, що могло б компромітувати партію чи клуб.—

— А справа з тою парцеляцією?—

— З парцеляцією? А що поганого в справі самої парцеляції? Я хотів землю з панських рук вирвати й передати нашим селянам, ну і сам хотів при цьому дещо заробити. Що тут поганого? Ніби я тільки один зайнявся такою справою? А посол Давиденко не проводив парцеляції, а посол Ковтонюк, а посол Луцько ні? Вони не заробили на цьому по фільваркові й по півторисотні моргів землі? Не писали в нашому органі про їхні заслуги? А решта послів ніби не займається різними справами?—

Липницький мовчить.

— Моє нещастя лише в тому, що мене захопила така фінансова скрутна пора, що хлоп не міг вирвати від дурної сотні на завдаток й що каса при слабому кредиті не могла справитись з цією роботою.

Не будь цього, я сьогодні мав би свій фільварок, і каса вдатку заробила б, і всі, і ви теж хвалили б мене, що добре зробив.—

— Коли вже так скрутно було, чому ви не звернулись до народньої ради,—ну, до мене, може, можна було б що помогти?—

Посол Товарницький мовчить, а його погляд порпається в поросі сухої дороги.

— Чому не звертався?.. Як мені було?..— говорить згодом розгублено.

— До побачення, бо я дуже поспішаю. Мені треба зараз бути в намісника, скласти від українського народу кондоленцію з нагоди цього нещастя.

А ви зайдіть, треба щось робити в цій справі.

Посол Липницький виходить на вулицю й сідає на першого візника. Товарницького погляд чомусь прилип до широких плечей Липницького, що все більше віддаляються від нього. З-під задніх коліс брочки зривається рідка сіра хмарка, що розпливається в повітрі.

— Чому я дійсно не зайшов до нього?..— б'ється з думкою посол Товарницький.

Того самого вечора він з дорожньою валізою в руці всідає до швидкого поїзду, що відходить до Відня.

Загомонів свисток керівника поїзду, машина непомітно рушила з місця, грубі шибн вагонів заблестіли в електричному світлі.

Під приглушений стукіт коліс Товарницький думає, що в таку хвилину йому нема чого сидіти тут, думати про касу, — йому треба бути там, біля загроженого престолу.

68.

Через деякий час посол Товарницький вертає до Львова. Він їде з важливими відомостями, з таємними інструкціями.

Він тепер не турбується ні касою, ні судом, це все дрібні, щоденні справи в порівнянні з тими, що ось-ось мають назріти, і в яких він сподіється відіграти теж певну роль.

Він звертається прямо до посла Липницького, не як до свого тестя й батька Олі, він звертається до нього з доручення міністерства військових справ.

Посол Липницький стривожений, він нервово закурює папіроску.

— Розповідайте в чому справа? — кидає фразу, наче тягаром, що валіг на серце.

Товарницький короткими, швидкими словами інформує про все те, як він того ж дня після випадку виїхав до Відня, як зустрівся з знайомим капітаном генерального штабу, з походження українцем, як від нього він довідався про подробиці вбивства наступника престолу.

З'ясовано, що це сталося за намовою сербського міністерства війни, яке діяло під впливом Москви. Наслідки політичні ясні, — війна неминуча.

Ультиматум Сербії буде поставлено на днях, а може й сьогодні воно вже факт здійснений. Що Галичина буде тереном війни, це без сумніву, і що цей терен будуть чистити від підозрілого елемента, само собою зрозуміле.

Отже треба сподіватися масових арештів москвофілів і всіх підозрілих. На українців у Відні, а зокрема в військовому штабі, великі надії. Українці мусять довести, що вони вірні Австрії. Цей доказ мусить бути масовий, всенародній.

Народній раді треба негайно розіслати по повітових організаціях таємне доручення, вже тепер збираги молодих людей на вправи, для військового вишколу, але це треба робити покищо, наче то з спортивною метою, під покришкою січей чи соколів. З тих людей прийдеться під час війни утворити полк українських добровільців, яких кинуть на російський фронт. Це буде найкращою маніфестацією нашої вірності Австрії.

Але це все треба робити в великій тайні покищо, щоб не попереджати деяких дипломатичних фактів.

Посол Товарницький говорить й бачить, що на обличчі тестя міняються то бліді, то червоні плями. Він перемінився весь у слух, й засновує обличчя синюватим, димовим туманом.

Товарницький продовжує: — Для нас висновок — зразу виступити активно. Гроші й всякі дорогоцінності треба тримати напоготові, бо не виключено, що Львів треба буде покинути. Для цього треба все підготувати і ждати.

— Так, — зідхає Липницький, — погані справи. Я вже передбачаю, що будуть важкі часи. Спасибі вам, що ви вчасно дістали відомості. Завтра треба забрати гроші з банків. Директорам українських кас у Львові скажу під секретом не випускати з рук грошей і бути готовим.

— А ви що з собою думаєте?

— Я? Поїду на дві-три до себе, полагодити деякі справи, а потім їду знову до Відня. Я так умовився в міністерстві, що буду тримати живий зв'язок.

— Може зайдете до нас на обід? Ірочка і Славко за-скачували за вами. Наступають такі часи... Хто знає, що може статися.

Посол Товарницький ніяковіє, вагається, мовчить.

— Ну, що ж, підемо? — захоочує Липницький м'яко.

Товарницький чує, наче дивний спокій вертає до нього він не протестує, коли тесть бере його під руку.

Виходять на вулицю, і кожний з них думає про себе, яку це користь може мати він в майбутньому від свого компаньйона.

69.

Телеграф приносить тривожну відомість: Австрія двадцять третього липня післала ультиматум Сербії. Вечірні газети потверджують відомість і друкують текст ультиматуму.

І враз все заметушилося, люди наче божевільні бігають по вулиці, доглять один одного, гаряче дискутують, розмахують руками. У Харабури повно, всі столики обліпла місцева інтелігенція, п'ють, розмовляють голосно на політичні теми, кожний розвиває свої політичні теорії, кожний старається перекопати других, що його передбачення найправильніші.

У Харабури нема лише посла Товарницького. Він давно вже вийшов з місцевого гурту й дивиться згори на провінціалів. А тепер він сидить дома, біля нього Біленький і Вишнівський. Дає накази Біленькому:

— Плюйте на все! Касу замкніть, ні гроша нікому. Гроші, які є, зібрати, підрахувати і сховати. Поховати, на випадок війни, добре касові книги і документи, не залишати їх в касі.

З всяких позовів і протестів смійтеся, тепер не до цього.

Вишнівському доручає пильнувати його мешкання й канцелярії, бо не знає, чи й коли верне. Він повинен, крім цього, сповістити завтра секретно повітову організацію, щоб вона негайно приступила до військового муштрування молодих людей.

Докладніші інструкції буде надіслано із Львова в короткому часі.

Біленький відходить, залишається лише Вишнівський, який помагає послові спакуватися. Товарницький бере з собою все найпотрібніше, набиває валізи й дорожні сакvoyжі.

Він хоче виїхати ніччю, щоб ніхто не бачив й не здогадувався. Приїжджає на залізницю разом з Вишнівським після півночі. Дивується, що на пероні багато людей, головню молодих. Від знайомого судді довідується, що він сьогодні ранком одержав мобілізаційного листа й мусить до 24 годин явитися у свій полк.

Здогадується, що решта людей — це теж перші покликанди.

Послові торопиться. Він чує, що земля під ногами починає бути гаряча, розуміє, що тепер не можна рухатися спокійно, що треба бігти, бігти, бо кожна хвилина дорога.

Не може дочекатися поїзду. А коли з нічної темноти вирізуються два великі, круглі, блискучі ока, він швидко біжить на залізничну лінію, а за ним Вишнівський, обвантажений набитими валізами.

Машина, шиплячи, вкочується на стацію і чорною потворою кам'яніє на одному місці.

Люди біжать нервово, дряпаються вгору до вагонів. Один з вагонів другої класи проковтує посла Товарницького разом з його клунками...

Дня двадцять сьомого липня Сербія відмовляється виконати поставлений ультиматум, а двадцять дев'ятого липня австрійський цісар, порохнявий старець на дрижачих ногах, видає маніфест, що починається словами: «До моїх вірних, дорогих народів» і закінчується «надією на бога і його всемогутню допомогу».

Війну виповіджено. Деякі люди божеволіють від п'яного патріотизму, вони біжать наче на пожар, гомонять, кричать, сміються нервово, верещать «славно», співають, йдуть юрбою вулицями з жовто-чорними прапорами. Вулицями ведуть закованих людей, «ворогів держави». Товпа накидається на них, плює, б'є по обличчю, жандарми на силу одганяють п'яних патріотів.

А тюрми щогодини повніють, набиваються вщерт «державними зрадниками», темними, селянськими головами.

Усі залізничні станції переміняються на пекло. До них з усіх боків пливе ріка молоді, що з клунками на плечах і з жахом в очах лізе в вагони, як худобина до різниці. А за ними йде великий плач, дикий рев жінок, мамів, сестер, що зриваються з усіх хат, з усіх піл, що стогне довгими шляхами, що хлипає темними ночами.

А на станції як від'їздить поїзд, як бліді обличчя блудними очима востаннє оглядають рідні околиці і близьких людей, цей плач росте в розпачливий лемент, у крик божевілля.

Тоді сотні жіночих рук в смертельному жаху ловлять за вагони, наче хочуть стримати, завернути поїзд, сотні людей біжать юрбою за вагонами, падають, знову біжать й кричать незрозумілі, божевільні слова.

Патріоти усіх мастей, жінки й молоді дівчата, виходять на стацію з папіросами, квітами й цукерками й цією ми-

лосиннею хочуть заліпити рани в серці мобілізованих, що розкололося надвоє, хочуть вдунути в них відвагу на кри-
жаві бої.

Українські повітові організації збирають шкільну мо-
лодь, хлопців, що не доросли до військового віку, муштру-
ють, організують добровольчі відділи. Вони ходять з піснями
по вулицях, хочуть тримати прямо голови, а матері ди-
вляться на них вогкими очима й хитають розпачливо го-
ловами. Вони бояться, що за день-два ці юні пісні замов-
кнуть навіки, що вони не побачуть більше вже цих роже-
вих облич з ледве помітним, білявим мохом.

Вони будуть лежати страшні в калюжі крові.

Громом надає вістка, що вже б'ються, що є вбиті й ра-
нені. Обличчя раптом полотноють. Багатьох голів все
ще до останньої хвилини трималася якась надія, що може
воно ще якось проміне. Але тепер розстріляно цю надію
гарматами, і потекла кров. Кажуть, що в тиху ніч чути
далекі гарматні гуркоти. Люди стоять поночі закам'янілі
під стінами й наслухують, прагнуть почути далекий відгомін
всесвітнього капіталістичного божевілля й надлюдських мук.

Посол Товарницький пише до Львова швидкого листа
з Відня до тестя. Він сповіщає, що справи йдуть знаменито.

З Австрією йде Німеччина, є ще інші держави, які
покищо нібито нейтральні. На організаційні потреби січових
стрільців він в короткому часі має одержати коло сто
тисяч, які він роздобув в міністерстві, і сам привезе до
Львова.

На всякий випадок він найняв у Відні мешкання з трьох
кімнат і кухні і радить, щоб Оля з мамою і дітьми зараз,
поки ще вільні поїзди, вибралася до Відня, бо не відомо,
що може бути завтра, і треба бути на все приготованим.
А в Відні зовсім безпечно. Вони нехай заберуть з собою
все, що цінне. У міністерстві військових і закордонних
справ запевняють, що, коли українці покажуть себе в війні
вірними Австрії, і коли буде розбито Росію, Австрія утворить
українську державу під своїм протекторатом, і тоді заслу-
жених українців нагородять високими достоїнствами. Треба
лише більше молодих людей зорганізувати в добровольчі
відділи. Проце треба добре пам'ятати.

Дня сьомого серпня головна українська рада видає свій
маніфест «до українського народу», кличе віддавати «весь
квіт нації» в ряди українських січових стрільців, — «нести
дороге життя на жертвовник zagrożеної вітчизни».

А на сході, півночі й заході ревуть гармати, гризуть

криваву землю, січуть сотні тисяч рушниць і скорострілів, посилають сотні тисяч сотиарів заліза на голови працюючих мас, прикованих до ручниць і гармат суворістю цісарського військового закона.

Царські полки мільйонами вчочуються на землі Галичини, а за ними гуляють пожари, руїни й чорний ворон.

Яксь безмежна, невисказана паніка вдаряє по людях, вибиває їх з хатніх кутів, наче сміття. Вони хватають дітей й клунки з найконечнішими речами й бежать наосліп.

Галичина переміняється на країну втікачів. Мандрують — хто пішки, хто возами, безконечно довгими валками, цілими нями й ночами. Вагони залізниць переповнені, люди випадають по дорозі з одкритих дверей.

Біжать всі на захід, як дикий звір, коли загориться степ.

70.

Галичини вже нема,— є губерні Тарнопільська, Львівська, а на них тверда рука Бобринського й Дудкевича.

Спокійні мрійливі Карпати з непорочно білими полонинами переміняються в пекло. Нема кінця гарматним грюкам, тарахкотінню скорострілів і рушниць. Дикий рев чорними хмарами затулює сонце й багрить темне обличчя ночі вогнем. Божевільні, повні жаху люди вдень і вночі барахкаються по пояс в снігах, драпаються по недоступних герлах¹ і облазах², блукають непрохідними лісами, голодні як вовки, виють, вискалюють зуби й вкривають верховинські білі покривала червоними китицями. Гинуть сотнями молоді завязаті січові стрільці, кладуть буйві молодецькі голови, розкидають по снігах руки й ноги шматками, добувають слави й цісарської ласки для великих патріотів, що скупчилися у Відні під крилом «найяснішого тата».

Тисячі втікачів, без шматка хліба, без сорочки на тілі гинуть в болоті на дворі в Мадярщині, в Австрії, в Чехії, Моравії, Штірії, Крайні,— по всіх західніх австрійських краях. У Гмінді біля тридцять тисяч останками хлопської крові, тієї, що її дома не встигли допити свої й чужі п'явки, годують блощиць і мільярди вошей. Вони ледве підіймають вгору обезземлені руки, повертають до неба сірі, як земля, обличчя, стогнуть божевільні слова, випі-

¹ Яругах.

² Узбіччях.

кають очі гіркими сльозами, всі — і старі діди, й жінки й осиротілі діти, хочуть знайти там вгорі обіцяну пошам надію, потіху, — але її нема, є лише пошесть, голод, воші і смерть.

Вони падають тучею на ці безкровні обличчя, на костисті голови, гнуть їх вниз, аж кості тріщать, все нижче і нижче, і закопують в великих ямах. А в Талергофі будують шибениці, багато міцних, нових шибениць, а на них на мотузках рядочками висять витягнуті людські тіла, наче великі кільця ковбас у м'ясницькій крамниці.

А в Відні енергійні українські діячі організують Українську головну раду, Бойову управу, Союз визволення України, вишпортовують з державних смітничків гроші, збирають фонди, розсилають тисячі відозв по всіх берлогах злидених втікачів, кличуть йти захищати доброго цисаря.

Мобілізаційна справа в руках посла Товарницького. Він хоча й не голова Бойової управи, але він її душа, її пульс, її серце.

Він знає, де відкривається яка каса, знає яка рука дає, знає, де постукати, куди відчиняються двері. Він сказав собі, що мусить виспеціалізуватися у цьому фаху до тонкощів, і його знання росте щоденно. Він добуває гроші для Головної ради, для Бойової управи, для лагерів втікачів, — для всієї галицької злидноти.

У нього у всіх кишенях гроші, у всіх ящиках — гроші, він бере їх пригорщами, й роздає пригорщами, — хто знає їм лік.

Він між патріотами перша людина, люди шукають його ласки, його протекції. Він наче та ніч пролазить найменшими щілинами, втискається всюди, випихається наперед. На його візитівці з картону, наче слонева кість, красується:

Advocat D-r Wladimir von Towarno-Towarnicki, Reichsrats-und Landtagsabgeordneter ¹

Цю візитівку знають і в міністерстві внутрішніх справ і військових і закордонних — всюди він своя людина, йому стискають руку, до нього посміхаються,

Старий Липницький, що від літ починає розсипатися, як стара бочка, з захопленням дивиться на свого учня й безперечного наступника.

— От чого треба було, щоб він міг себе виявити. Для

---

¹ Адвокат Д-р Володимир фон Товарно-Товарницький, посол до державної ради і до сойму.

нас українців ця людина в такому часі — це справжній скарб, — говорить втішно голова Головної народньої ради.

Посол Товарницький за те, щоб не марнувалася в такій хвилі ні одна сила, щоб марно не пропадав ці атом української енергії. Все, що може ще рухатись і вдержати рушницю, повинно йти на фронт добувати українцям слави. Решта повинна працювати. Він додумається навіть до того, що шклується про організацію бухгалтерських курсів, на яких дві сотні єдомостів і їмостів приють над італійською бухгалтерією, щоб, коли бог допоможе повернути до ріднього краю, зміли добре рахувати хлопську кєрвавнцю.

Тепер він має розкішне мешкання з чотирма великими покоями, з иреkrасними килимами і м'якими меблями, з розкішним кабінетом, що в ньому він кожного дня приймає десятки різних людей.

До нього пишуть листьма з усіх боків, шукають його допомоги.

До нього ходять їмості й пані, плачуть, молять рятувати їхніх чоловіків, що заплдозрені в сприянні Росії, гниють в галєргофськoму лагері. Вони дискретно залишають на великому оріховому, письмовому столі великі коверти, випхані банкнотами, як гонорар за працю. До нього йдуть ліверанти, купці, всі, — кому щонебудь потрібно до великих достойників й до високих канцелярій, і ящики ще більше наповняються.

Він їздить автомобілем, з ним всі патріоти низенько розклянюютьсє, тиснуть з почотом руку.

А пані Оля забула про д-ра Березу, що пропадає десь на фронті. Вона в шовках, по першій моді, взявши діток за ручки, підходить до коляси, щоб проїхатися по гарних відєньських вулицях.

Про неї з набожністю говорять жінки галицьких діячів, вони заздять їй щастєя...

Посол Товарницький поставив собі за обов'язок чести вислати на фронт усіх українців. Він лічить, що чим більш буде українських добровільців, тим більше ласки сплине на їхніх представників, тим більше надії на говори, на достойнства, і грошові допомоги, тим більше залишатиметься в його кишені. «А почесні й гроші — це вершок всього людського», — думає посол, і до того вершка йому треба рішуче добитися.

Він утворює своє вербункове бюро. Півпідвальна кімната, а за нею дві величезні з загратованими вікнами

і з двома довгими нарами від стіни до стіни. На нарах мішки випхані тонкими стружками для пакування. Це матради. Посол Товарницький жалкує, що не взяв з собою до Відня своєї правої руки — писаря Вишнівського. Він знаменито пригодився б йому тут для цієї справи.

Та з Товарницького добрий психолог, він вмів підшукувати потрібних людей. Йому потрібно гієни, такої, що жадній здохлій кістці не дала б спокою. Він шукає, бо пам'ятає слова церкви: «Шукайте, а знайдете.»

І він знаходить — Сіделіка. Цей дуже швидко орієнтується в ситуації, улаштовує бюро, замовляє австрійського прапора й просить дістати для нього таке письмо від відповідних органів, що він, як відпоручник вербункового українського бюро, має право вербувати до добровільців усіх українців, де б вони не були.

З цим документом Сіделік об'їздить всі країни західньої Австрії, де скупчені галицькі втікачі, й скликає на збори й читає відозву Бойової управи: «Вступайте до українських січових стрільців!

По довгих стараннях дістала Бойова управа дозвіл на zorganizовання доповнюючих сотень українських січових стрільців.

Цим визнаємо всіх охочих здатних до війська, щоби негайно зголошувались на адресу: Zentralleitung der ukrainischen Sitschower Schützen, Wien XII, Goldschlagstrasse № 52.

Краще послужити Україні із зброєю в руках, ніж тинятись бездільно по чужині.»

Якщо у кого нема бажання захопитись цим покликом, — Сіделік звертається до відповідного органу, і пропонує не виплачувати допомоги, бо ця людина неприхильно настроєна до Австрії.

І той, щоб не загинути з голоду, стає в ряди добровільців.

Цих кандидатів на певну смерть він приводить до Відня до вербункового бюро.

Вони лежать декілька днів у підвалі на тапчанах, їх годують хлібом з трини і з грису, чорною кавою і гороховою зупою, а старий вислужений фельдфебель сидить на порозі й не пускає нікуди добровільців, щоб добровільно не розбіглися.

Потім перебирають їх у старе військове вбрання, кажуть

¹ Головна управа українських січових стрільців. Відень XII, вулиця Гольдшляга № 52.

їм встромляти поза гудзика на шапці дубове листя, шикують їх у сотню. Сіделик бере в руки австрійський жовто-чорний прапор, і при звуках музики веде сотню до віденської ратуші до присяги.

В великій «Volkshalle» улаштовано вівтар, а далше крісла для публіки, де розсілися представники українського народу з жінками й дітьми, щоб узяти участь у цьому національному святі.

Приходить генерал, декілька офіцерів, представники Головної ради і Бойової управи.

Мітрат¹ Жучок править службу божу, а потім з промовою виступає відомий під-патріот О. Лежидубський.

Він говорить про обов'язок правдивого християнина йти загинути за свого дорогого цісаря і закінчує промову такими словами:

— «Ви нащадки тих давніх лицарів-побідників, ви нащадки тих українських селян, які не знають іншого пана, крім Франца Йосифа I. Ви заступники народу, який добровільно шле у бій свої полки. Ви сини тирольців сходу.

Ідіть у бій за свою волю, за Україну. Бог отець нехай вас хоронить, пресвята діва Марія омофором нехай вас криє, архистратиг Михаїл нехай вас веде до боротьби за цісаря, за нарід, за вітчизну».

Потім промовляє голова Головної ради й голова Бойової управи.

Вони взивають добровільців постояти за доброго цісаря, і за славу України покласти свої голови.

Добровільці виголошують присягу, і ці живі кістяки, на яких теліпаються старі брудні мундири, під звуки військової музики, плентаючи ногами, виходять з залі й під проводом Сіделика, що горло тримає напереді австрійський прапор, бредуть на залізницю. Їх заганяють, як скот, у вагони й везуть на різницю.

Сіделик з прапором вертає до вербункового бюро, і на другий день вибирається на дальший розшук, а посол Товарницький рапортує в міністерстві, що він свіжу сотню добровільців відправив на захист Австрії.

Йому подають руку, стискають міцно і заявляють з приємною усмішкою, що він є справжній патріот, і що монархія у дні радості її не забуде про нього.

¹ Заступник єпископа.

Пані Оля у ранньому одягу вигідно намістилася в колісковому кріслі. У неї під спиною шовкова, гаптована, турецька подушка. Біля неї двоюродна сестра Галя, чорнява двадцятилітня дівчина з чорним як жук кучерими. Вони дуже зайняті, а Галя аж голову нахилила.

Пані Оля тримає на колінах найновіший нумер мод, показує гострим нігстиком мізинного пальця деталі фасона, ще припав їй дуже до вподоби, й, наче штабовий генерал, точно обмірковує пляни розподілу декоративних частин, тощо.

Галя синицею свердлить в журналі й цокоче жваво. Вона погоджується, що це плаття робити найкраще з василькового крепдешину з коротенькими рукавами, з пояском і з брилянтовою пражкою з боку.

Вони так зайняті своєю стратегією, що не зауважують, як входять Товарницький.

— Доброго ранку паням і паннам! Що ви там доброго мудруєте?

— Нічого, це так від скуки, треба чимсь зайнятися,— говорить мляво пані Оля. Вона витягає руку, бере чоловіка за лікоть й примушує сісти біля себе на табуретці. Він теж нахилиється над журналом, а вона встромлює руку, наче гребінь, в його буйне волосся і грається в ньому пальцями.

— Що, подобається?

— Нічо, зовсім пристойне. Ти хочеш собі замовити? Я бачив сьогодні в магазині «Бельвю» на виставі чудові матеріали. Тобі обов'язково треба туди зайти, я певний, що ти знайдеш там щось дуже відповідного.

А я вам, мої дорогі пані, привіс щось гарного!

— Що таке, що таке? — лепече втішно Галя і кидає на нього цілий сніп іскор з чорних очей.

Товарницький любить ці ігрові очі, наче в молодій кицьки, й ці чорні кучері, коли вони теліпаються непосидющо. Він ладен ще довше дразнити її, але Галя біжить до нього, ловить за руку й, сміючись дрібними зубками, вимагає категорично сказати, що саме гарного він приніс.

Посол Товарницький витягає з кишені свіжий нумер «Постуду», розмахує ним у повітрі й з тріумфом заявляє:

— Ви лише прочитайте! Ви повинні мене за цю газету розцілювати!

Галя вириває йому з рук газету, біжить до Олі, помі-

щучється біля неї на поруччі крісла, розгортає газету, наче вивірка листочки ліщини, і дзвінко:

«Гей там на горі Січ іде».

Цю першу фразу вона не читає, вона проспівує з маршовою бравурою, а потім з захопленням читає даліше:

«Гей там на горі, зеленим Бескидом Січ іде. На Ужок на Ясінь, верхами, полонинами, пляями та облазами, і значить сліди свої теплою кровцею, сердешною кровцею квіту галицької України. В таборі українських стрільців під Бескидом віджила давня Січ. Українські стрільці відзначились у боях на бескидських перевалах. На двірцях¹ північно-угорських залізниць зготовлено українським стрільцям овації, а у віденських шпиталях ранені українські стрільці є предметом гарячої симпатії і подиву *достойних пань з Червоного Хреста*».

— А вони тут? — перебиває читання пані Оля.

— Коли їх привезли? — лепече дзвінко Галя.

— Я не знаю.

— От тобі на! Ви не знаєте, а хто ж повинен знати? — сміється Галя.

— Редакція десь довідалась.

— А хто там про них піклується? Що за пані? — питає пані Оля.

— Хто його знає? Може й ніхто. Невже ти думаєш, що редакція не може додати? Та справа не в цьому а в тому, що про наших стрільців усюди говорять, усі хвалять.

— А ти, Володку, обов'язково довідайся, в якому вони шпиталі, потелефонуй ще до полудня до редакції.

А ми з Олею поїдемо по обіді до «Бельвю», а звідти зайдемо до крамниці і купимо шоколяди, напіросів, тощо, і поїдемо до наших стрільців, — лепече Галя.

— Ти, Олю, обов'язково поїдь, бо кому як кому, але тобі треба там показатися.

Чекай, Олечко, це ще не все. Тут ще є щось з фронту, — говорить швидко Галя й бігає очима по рядках, вертливя як мишка. Вона читає:

«Наші йдуть».

В завязаному бою, наші стрільці знову пішли вперед: Взяти в полон багато козаків, вистріляли багато коней, а один найкращий, чорний як галка кінь попав в наші руки. Уздечка й сідло зі срібними прикрасами.

¹ Стандіях

«Пане курієний атамане, приводимо вам коня. Сідайте.»

Кінь крутиться на всі боки, трясє головою, оглядає свого *нового вельможу*. Отаман бере сильною рукою за узду, встигає ліву ногу в стремя і сідає. Кінь стоїть на одному місці, підносить кілька разів з розмахом голову вгору і глядить спокійно вперед. Чекає приказа нового *пана отамана*.

Галя тулить голову до обличчя Олі, заплющує на хвилину очі, наче хоче викликати в уяві образ «пана отамана на вороному коні.»

Ти знаєш, Олю, я розцілювала б його. Як красиво він мусив виглядати на цьому карому козацькому коні.

— Герої наші хлопці! — зідхає з тугою пані Оля. — А цілуватимемо їх тоді, коли повернуть щасливо з війни. Тепер нехай вони лише хоробро б'ються.

Товарницький ловить політичний зміст цього зауваження дружини й поглядає на неї тепло.

Галя й Оля дивляться мрійливо кудись далеко.

— Та це ще не все! Ви, Галочко, читайте ще ось тут! — Він показує пальцем в газеті, де треба читати.

— Це саме найкраще!

Галя губить отамана з його вороним конем і палкими очами плавить свіжі рядки:

«Відзначення українських січових стрільців.»

Вчора роздано медалі відваги нашим хоробрим стрільцям. В полудне прибув генерал Фляйшман, капітан генерального штабу Кватернік і сотник Українських січових стрільців Іван Косак.

Генерал оглянув ряди хоробрих стрільців, а потім звернувся до них з такими словами:

Українці, ви достойно й хоробро боретеся з ворогом. Ви відзначаєтеся відвагою й даєте приклад, як любити свою вітчизну.

Перший раз я маю сьогодні нагоду нагородити медалем за хоробрість жінок».

На наказ генерала виступили наперед стрілиці Галечко Софія, Степанівна Олена та стрільці Носковський Зенов, кадет та Минчук Яків, четар.

Генерал при'яв на їх грудях медалі хороброности».

Галя перестає читати й засипає блискучим поглядом то обличчя Олі, то Товарницького.

— Молодці дівчата! — говорить з патосом пані Оля.

— Цих то я розцілював би — сміється Товарницький.

— Ви знаєте, що це для нас українців значить? Про них сьогодні весь Відень говорить, у всіх газетах пишуть.

А я пригадую Степанівну з червневого свята у Львові. Вона марширувала тоді в сокільському вбранні, в легких кашках, ішла весь час на пальцях, наче на пружинах. Така білява, хороша дівчина, — шебече Галя.

— А тепер вона герої, не то що ви, Галю, — сміється Товарницький.

— Тепер вона в наших руках козир, яким ми б'ємо ворожі карти тут в відповідних кругах. Я цю газету скажу оправити в рамці й повішу в себе в кабінеті.

Ви знаєте, що я з нею буду сьогодні в міністерстві, нехай знають наших і будьте певні, що я тепер знову яку сотню тисяч добуду для наших цілей.

От таких Степанівних та Галечків давайте нам більше в руки. Ви знаєте, що це може нам дати? Ми з такими тут тепер чудеса робили б.

Товарницький говорить з запалом, аж хвилюється. Він бере газету, складає старанно вчетверо й ховає в кишеню.

— На обід чекайте мене nerаніше, як коло третьої, бо в мене сьогодні справи, багато важливих справ.

Посміхаючись виходить діловито.

72.

У таборі втікачів у Гмінді небувалий рух. Трьох галицьких адвокатів, що правлять тут за жерівний комітет табору, бігають по всіх бараках, топчуться в болоті, нярють у сморід баракового повітря й сповіщають про веселу новину.

Тисячі схворованих зголодженних людей зриваються, як тіні, з твердих тапчанів, від яких на боках і спинах поробилися мозолі й рани, й вибігають дрижачими ногами на двір. Дітвора з обличчям цвілі біжить наперед, і великими заляканими очима шукає тої доброї новини. Хтось пускає поголоску, наче б то прогнали вже москалів і наче вже повернуть додому.

Надія на те, що може вирвуться з цього пекла, з цього острова хороб і вошеї, додає сили навіть таким, що цілими днями не можуть рушитися з тапчану. Вони, спираючись на сусідів, виходять на двір, шулять очі, непривичні до ясного, соняшного світла, тримаються рукою за стіни бараків і наче п'яні хитаються на боки.

— Що сталося, що сталося, що сталося? — чуто з усіх боків. Адвокати об'являють урочисто, що до табору заго-

стив достойний гість, пан посол Товарницький. Цей посол, це той добродій, що турбується про всіх галлцьких втікачів, що добуває для них гроші. В комітеті розповіли йому про біду і нестатки втікачів у лагері, і він обіцяв подбати в Відні, щоб на кожного втікача платили в таборі на день не 50, а 80 сотиків.

Цим він зробить усім велике добродійство, і за це всі втікачі повинні бути вдячні. Свою вдячність вони мають виявити таким чином, що по обіді вийдуть усі на майдан й привітають пана посла.

Треба всім вийти на майдан, нехай він бачить власними очима.

По обіді на майдані перед таборовою церквою на трибуні стоїть посол Товарницький з деякими комітетчиками, На тлі зелених дерев, його новеньке англійське вбрання вирізується ясною плямою. Він поглядає на бараки, на околицю, і обмахує панамною розігрітою обличчя. При кожному русі руки брилянти його перснів сиплять миготливими блисками, переломлюючи соняшне проміння.

З-поміж бараків висувається колона. Вона йде так, як каліка на милицях, шпотається, хитається, то знову розливається на боки, як рідке болото. Здалека не видно деталей. Суне сіра, брудна, вищерблена вгорі ямами маса, поволі, наче похоронний похід.

Якийсь надірваний голос починає співати «Не пора». Пісню підхоплюють десятки розбитих, заіржавілих голосів, а потім маса, але в цій пісні нема маршової бадьорости, це похоронний спів замучених людей.

Напереді йдуть діти, простоволосі, з чухматими чупринами, брудні, обдерті, босі. На обличчях від літнього проміння сонця займаються й блищать лише глибокозапалі очі у синіх підковах, а решта обличчя пригадує зацвілі зеленню підвальні стіни.

Діти не можуть спокійно вдержати сухих рук з довгими нігтями. Вони мусять чухати ними по ногах, у пазухах, за коміром.

Вони здивовано дивляться на великого пана, такого повного, рум'яного, в новенькому вбранні, що махає до них білим капелюхом з шовковою биндою. Вони не знають, хто він, може від самого цісаря приїхав.

І вони з розпачливим болем на окривлених, слизьких губах дивляться на того пана, задирають вгору чухматі голови, ловлять жалібними очима його за ноги, за руки, за вбрання, в'їдаються очима в пухнати, білі руки з персями

й просить, благають: — Ти, павочку, хліба нам пришли, вічого, чуєш, лише хліба, бо ми такі голодні, ми всі голодні!

Вони брудними руками підтягають вгору подерті штанці, що зсуваються з порожніх животів, показують великому панові, що там в тих запалих шлунках пусто, зовсім пусто. Він може їм вірити, що вони правду кажуть.

А Сіделик, що приїхав разом із паном послом, щоб наявно переконатися, чи тут нема ще пригідних для фронту людей, стоячи внизу під трибуною, махає рукою до дітей і півшептом приказує:

— Кричіть: «Славно, славно!»

Перші ряди дивляться боязко на Сіделика, не розуміють, чого він хоче. Але дальші ряди, де йдуть старші діти, підхоплюють кинуте слово й кричать: «Славно!»

Це «славно» гомонить в повітрі дитячим плачем, розпаччю, голодом, слізьми, це стогін замучених жертв дурійки світових хижаків і дрібних гієн.

Але для пана посла воно дзвенить тріумфом, радістю.

Він так сердешно посміхається й киває привітливо капелюхом. Після дітей йдуть старші, головню жіноцтво й сиві похилі чоловічі голови. Молодших відправили на фронт. Напереді сурдутовці, а дальше селяни. Це похід рабів, цих колишніх татарських бранців, обдертих, голодних, знеможених. Потухлими очима вдивляються в того добродія з Відня, й на вустах у них одно прохання, у покорчених серцях одно бажання: «Скажи, коли ми звільнимся від вас, від тих добродіїв, коли зможемо вернути додому. хоча б у розвалений куток, щоб там, дальше від цісарської ласки і від таких добродіїв, як ти, виплекати в серцях наших дітей помсту до вас ненаситних людоджерів.

Але добродій не розуміє цього питання, що з усіх очей, з усіх вуст сиплется на його голову. Він не може, йому й не треба розуміти. Бо нема кращої речі, як війна, нема прибутковішого зайняття, як війна і різні комітети.

Він хоче, щоб та війна тягнулася ще роками, бажає, щоб ще ці останки галицького населення, що залишилися там в батьківщині у владі царату, щоб ще і вони прибули сюди й збільшили армію втікачів.

А колона повзе поволі, розпачливо і виє з ціною на вустах: «Славно, славно!»

Але посол не чує їдкого тону. Його захоплює вид маси, він чує, що він над ними, що він має їх у своїй владі ці тисячі людей. Він думає, що це лише початок, а на початок і це добре.

Йому тепер кричать «славно», але колись ще носитимуть його на руках, вважатимуть собі за щастя, бачити його, діткнутися, почути одно слово.

Лише нехай ще тягнеться війна, нехай на фронтах ще падають люди, нехай січові стрільці на фронтах доконують чуда і не здаються в полон. Нехай встеляють Карпати. Нехай... Нехай живе війна!

А в повітрі безупинний стогін: «Славно!»

73.

Прекрасний настрої частенько загостює до посла Товарницького, і сьогодні він теж у нього в гостях. Він позоліткою попрічплювався до словових очей, до його ситного обличчя, до червоних губ, він надає блиску очам і посміху вустам.

Посол вигідно розсівся на отомані, біля нього дружина з книжкою в руках, а діточки граються цяцьками й гомонять весело.

Посол Товарницький вповні задоволений, його кімнати затишні і пишні, і вміють полонити в собі достаток, хоча багато людей там за стінами мріє про суху шкірку з хліба.

З Галичини німецькі війська вигнали царські загони, багато патріотів перенесло свою резиденцію на рідний ґрунт, але посол Товарницький залишився у Відні. Він довірена особа головної народньої ради при міністерстві, він живий зв'язок.

В Б. відновила працю його канцелярія, почала рухатися й каса, яка тепер не боїться жадних судових наказів і протестів, а посол сам тут у Відні займається важливими народніми справами.

На дворі сонце над заходом, німка, чистейка як виполірована кастрюля, з біленьким передником приносить пахучу каву з булочками на підвечірок.

Послові не хочеться вставити з отомани, і він просить, накрити дитячий, низенький столик й поставити біля отомани.

Дружина власноручно наливає в порцелянову чашку насамперед чорної кави-мокка, а потім вершків.

Посол присувається ближче й із смаком п'є.

— А ти знаєш, Олечко, що багато людей у Відні не п'є вже сьогодні такої кави й не бачить булки з маслом.

— Але ще багато є таких, що їх бачуть, ну й ми поміж ними, — посміхається Оля.

— Знаєш, Олю, людина ніколи не знає, де чекає на неї її щастя. Ти уяви собі, перед саміською війною, я був вже справжнім банкрутом, а сьогодні на другому році війни, я маю вже... Ану, вгадай, скільки у нас є тепер грошей? Ну вгадай! Оля з приємністю дивиться на свого розумного Володка, але вона не може вгадати.

— Хіба я знаю? Я не цікавилась цією справою, бо знаю, що твої руки сами справляться. Та коли б ти мені сказав відгадати, скільки я в цьому році витратила грошей на одяг, — я не могла б сказати, хоча ці гроші проходили через мої руки.

Вона посміхається лїниво і перехилиє набік голову на повній ший з низанкою перлів! Вона поповніла, помолоділа й в шиковному вбранні робить зовсім принадне враження.

— А ти все ж відгадай. — настоює чоловік.

— Ну, може сто тисяч?

Він чує в її голосі непевність, хитання. Чи не думає, що високо сягнула.

— А двісті тисяч ти не думаєш? — Він дивиться на неї блискучими, усміхненими очима. Вони кажуть їй: «Дивись і пам'ятай, хто ми такі»,

— Двісті тисяч? — вона здивовано.

— Ти знаєш, що коли б війна потривала ще з рік, хто зна, чи не вигнали б до півмільйона. Ти собі уявляєш, ми мали б півмільйона?

Вона обіймає його за шию, пригинає до себе й цілує в голову. Він відплачує ніжністю й неспить її руку.

— А знаєш, Олечко, о чім я переконався?

Вона дивиться на нього допитливо й глядить його кучері.

— Я переконався, що це ти мені привносиш щастя, що без тебе мені не везе. Я дійсно маю тобі це завдячувати, це я бачу з першого дня нашого знайомства.

— А я думаю, що не мені, а нам обом, — додає вона скрошно.

— Півмільйона, Олюсю, ти подумай лише! От коли б так мій батько і мати жили і могли почути це. Я уявляю собі їхні здивовані обличчя.

А знаєш, яка в мене мрія? Я хотів би після війни купити те саме Підгорецьке, що я парцелював. Знаєш, після війни земля зовсім подешевіє, а це чудове місце. Ми лишили б нашим дітям прекрасне придане.

І я за всяку ціну мушу діп'ясти цього, я мушу показати тим паршивим панкам, що я більший пан від них, що я таких панків ношу в одній кишені.

Оля бачить, що їдка злоба блиснула в погляді її чоловіка, як метеор, і миттю погасла. Він на деякий час холоде, його настрій понижується, але через хвилину він знову посміхається й п'є другу чашку кави.

— Бачиш, ті пани, може, тому такі гонорні, — сміється Оля, щоб підняти настрій чоловіка, — бо вони пани з панів, а ми ще так собі...

— Я не скажу, що ми лише так собі. Мої діти теж колись мали шляхетський титул, а зрештою, я маю повну гарантію від зовсім важливих осіб, що після війни я не лише буду носити титул «фон», але і баронський титул.

— Прошу пажа, до вас прийшов шеф департаменту пан фон-Швайнер, — рапортує чистенька німочка.

— Просить.

Він встає й з діловитим виглядом іде до кабінету

74.

В окремому кабінеті ресторану «Рів'ера», що на дверях має блискучий № 2, сидить голова Головної ради Липницький і посол Товарницький. На столі, закритому сніжною скатерттю, повно пляшок, накрито для трьох. Кельнер у фракку суетиться біля стола, виходить, знову вертає, приносить посуду, дбає, щоб стіл виглядав якнайкраще.

Липницький поглядає нетерпляче на годинника.

— За десять хвилин десята. Ти певний, що він прийде?

— Він мене ще ніколи не підводив. Це своя людина. Він сказав мені, що о десятій буде.

— Ви знаєте шефа департаменту, пана фон Швайнера.— Липницький до кельнера.

— Знаю, вельмишановний пане.

— Я вас попрошу, як він прийде, сказати йому, що ми просимо його до кабінету № 2.

— В цій хвилі служу.

Кельнер швидко виходить.

Липницький наливає собі чарку коньяку й випиває.

— Знаєш, Володку, для нас зовсім незрозуміло, що вони там на Україні роблять? Німці посадили там в Києві якогось гетьмана Скоропадського. Що це за гетьман, — чорт його знає! Ясно одно, що він тримає руку з московськими генералами. Ну, а це вже ясно, куди він гне. Нам обіцяли, Україну а виходить кат-зна що. Крім цього, яке становище

тепер наше до тої України? Як нам бути? Тримати з гетьманом, чи йти проти—хто його знає? Щось таке закрутили, що годі зорієнтуватися. Нам треба добитися якогось толку.

Тихіше: — А ти йому щось дав?

— Певно. Нещадно він просив мене позичити йому п'ятнадцять тисяч. Мається розуміти, я зараз позичив йому з нашого фонду. Він нібито обіцяв віддати, але на це треба махнути рукою. Коли він проведе те, що обіцяв, треба буде йому дещо підсунути.

— Це, зовсім зрозуміло — погоджується Липницький. В таких справах гріх бути скупим. А знаєш, Володку, я вже чую, що втомився цією всією роботою. Пора б вже мені відпочити. Чую, що енергії вже тоді нема. А тепер такий час, що дуже багато енергії потрібно. Прийдеться мені передати в твої руки керму.

— Що ви, батьку?..

— Ні, не жартую. Мене тішить одне, що моя праця не пропала марно, що ми все ж наближаємося до мети. А друге—тішусь, що маю кому передати керму, що в певні і в умілі твої руки.

— На мою думку, вам треба ще підіждати з тим. Бо все легше встояти двом ніж одному. А сьогодні не лише енергії потрібно, потрібно ще й поваги і досвіду, а це є у вас, і виключно у вас є. Тому цією повагою і досвідом вам, батьку, треба ще послужити народній справі. Зрештою поруч з вами мені далеко легше справлятися з усіма справами, ніж це без вас було б. І тому вам не треба поспішати, бо настють рішучі часи, і нам обом прийдеться штурмувати, разом тримаючись за руки.

Відчиняються двері, входить фон-Швайнер. Його стіжкувата голова грубшим кінцем сидить міцно на широких плечах і виблискує до світла лисиною. Під бородою у нього заломлюся глибокою борозною пухке підгорля, що міцно сперлося на твердо накрохмаленому комірі заввишки на один палець.

— Добрий вечір, дорогі панове, добрий вечір!

Він вітається з Липницьким, і Товарницьким, які на-скакують ввічливо біля нього й просять сідати.

— Дякую, дорогі панове! Я бачу, що ви тут улаштувалися і шиковно й вигідно.

Він сідає, а м'ясисті його груди витискають твердий перед сорочки з глибоко викроєної камзолі.

Услужливий вельнер приносить вечерю і вправними руками старого льокая розставляє на столі, а потім наливає чарки. Зробивши все, що до нього належало, він тихо, як

кицька, виходить з кабінету, бо він знає добре, що ці люди мають ділові справи, при яких постороння людина зайва.

Панове їдять і п'ють. На дзвінок з'являється кельнер, переминає тарілки, накладає нові страви, наливає чарки й склянки.

— Як же вам, мої дорогі панове, подобаються найновіші відомості? — починає перший фон-Швайнер. Він знає добре, чого його запросили сюди, і розуміє, що етикета вимагає від нього першого слова.

— Які саме? — питає Липницький.

— А з України, з Києва:

— З Києва?.. Якщо ви будете такі ласкаві, то ми просимо вас нам дещо з'ясувати, бо теперішня політична тактика на Україні для нас незрозуміла.

— А саме?

— Бачите, високоповажний пане гофрате,¹ нам відомо за давнішим проєктом, про який ми мали приємність почути від вас і від ексцеленції міністра, з України мали утворити королівство з нашим архікнязем Вільгельмом, як королем на чолі.

Правда, на Україні, ще до приходу наших військ, була там Центральна Рада, і з нею ми й наші союзники склали договір в Бересті. Центральна Рада це був орган начебто висунути місцевими народними масами, і мені зрозуміло, що покищо треба було до деякої міри з нею рахуватися.

Але нам зовсім незрозумілий несподіваний крок німецької дипломатії, яким розігнано Центральну Раду і поставлено на чолі держави гетьмана Скоропадського.

А що тут саме незрозуміле, мої вельмишановні панове?

— Ми не знаємо, яке наше становище, дорогой пане гофрате. Тоді, коли ми сподівались, що архікнязь Вільгельм стане королем України, для нас була справа ясна. Ми знали, що там буде член габсбурзької династії, який перенесе до Києва не лише традиції високого габсбурзького двора, але й європейські традиції нам і відомі і рідні.

І ми згідні були від широго серця всю свою енергію, весь свій досвід і вірність високій габсбурзькій династії віддати до послуг нашому новому королеві.

А тепер там утворено гетьманство з якимсь Скоропадським, людиною московської школи, біля якого скупчуються люди незрозумілого нам східнього фасону, і скажіть самі, яке співробітництво може бути між нами й ними? Ми люди

¹ Радник двора (титул).

діаметральних поглядів, і нам зовсім небажано мати з ними якунебудь стичність, ми воліємо при такій ситуації, щоб східня Галичина далі залишалася в межах Австрії. Тоді принайменше сами будемо кермувати її справами в межах австрійської конституції.

— Позвольте, панове, в цій справі нема жадної небезпеки. Тільки я це говорю суворо довірочно.

— Ми це знаємо, і можете бути спокійні, вельмишановний пане гофрате.

— Все це, що тепер робиться на Україні, вас не повинно ані крихітки непокоїти, бо це все робиться тимчасово і з певним точно наміченим пльом.

Вам відомо, дорогі панове, що ми і наши союзники оточені міцним перснем Антанти. Нам удалося розбити найгрізнішого противника Росію, але війна ще не скінчена. Проти нас ще такі серйозні противники як Франція, Англія, і Америка.

За чотири роки такої напруженої війни вичерпалися наші запаси. І коли ми тепер зробили пролом східньому фронту і зайняли Україну, то ми на цьому не думаємо заспокоїтись. Ми хочемо захопити й російську територію, бо нам потрібна сировина, нам потрібен хліб. Але для того, щоб піти далше, — нам треба закріпити базу — Україну за собою.

Цього ми не могли зробити з Центральною Радою, бо це не влада, це якась різношерста, збірна компанія, що сама себе вибрала й тільки те й робить, що балакає.

Ми не маємо там з ким розмовляти. Нам потрібна там міцна влада.

Гофрат втомився балачкою і вихляє зразу пів склянки мадери.

— Тоді треба було утворити королівство, — втручається Товарницький.

— Пардон, мої панове, — продовжує гофрат, обтираючи губи серветою, — цього не можна було зробити, бо це було б неpolitично. Зразу насаджувати чужу владу — це небезпечно. Ви знаєте, що там ще міцні царські традиції. Крім цього, українські націоналісти роздухали тепер національні почуття, а в додатку проти чужої влади могли б прекрасно агітувати московські більшовики.

І тому, на нашу думку, покищо, поки війна ще не закінчена, і поки ми не можемо ще кинути на Україну потрібної кількості війська, треба було утворити міцнішу владу в одній особі під історичною назвою «гетьмана», що має свої давні, сильні традиції. Це лише такий охолоджуючий компрес, мої дорогі панове! За гетьманом стоїть генерал

Гофман, який і вміє і знає що треба робити. А коли ми закінчимо щасливо війну, тоді ми так само, як висунули, — усунемо цього гетьмана і проголосимо українське королівство разом з Галичиною, а для підтримки кинемо туди на деякий час ще яку сотню тисяч жовнів. І тоді мої дорогі панове, ми сплатимо вам з приємністю всі наші політичні векселі, які ми вам виставили. Гетьманство, це лише короткий, дрібний, переходовий етап до нашої мети, бо небезпечно в теперішні часи робити різкі переходи.

Гофрат прополіскує втомлене горло другою половиною склянки мадери и витирає платком лисину.

— Зрештою, я хочу бути з вами, мої дорогі панове, одвертим. Ви знаєте, що нам тепер усього потрібно, усього недостає. І нам, що лише можна, треба витягнути, вивезти з України. Інакше пощо було робити мир? І для нас більш політично й доцільно робити це під фірмою гетьмана, ніж за королівства австрійського принца. Це зразу могло б підірвати його авторитет, дати привід до невдоволення, до шкідливої агітації проти нього.

Ви погоджуєтесь з цим, мої дорогі панове?

— Ми, вельмишановний пане гофрате, — заявляє врочисто посол Товарницький, — ніколи не сумнівалися щодо політичного розуму нашого міністерства. І, на мою думку проблему майбутньої державности України, наші політики і політики наших хоробрих союзників розв'язують зовсім правильно.

У мене лише одно побоювання, дорогий і вельмишановний пане гофрате, чи не задовго протягнеться війна, а тим самим і гетьманство, і чи гетьманство не встигне за той час вкоренитися в українській громадськості, так що потім важко буде його змести.

— Про це будьте спокійні. Гетьман сидить зовсім не міцно, він виключно спирається на наших скорострілах і багнетах, і не будь їх, він завтра злетів би з гетьманського крісла. Там проти нього сильна акція, але міць не в гетьмані, уся міць у нас.

А щодо того, мої дорогі панове, що війна може довго протягнутися, то я вам ручуся, що цього року їй мусить бути кінець. Ми вже прорвали сталевий перстень Антанти, і довшої війни жадна з держав не витримає.

— Я думаю і вірю, — підморгує з усмішкою гофрат, — що після нового року я, як це у нас намічено, буду мати приємність привітати в ваших особах двох українських міністрів при королівському уряді.

Гофрат своїм пронизливим оком бачить, що цей комплімент приємний для цих двох народів діячів, і він не хоче задовольнитися лише ними. Він наливає і винорожнює знову склянку мадери й додає:

— Ми австрійці мусимо українському народові зробити ще одну пам'ятку.

Він задоволено дивиться на обох майбутніх міністрів.

— Ми мусимо дати йому нову шляхту. Стару забрала в вас Польща, а ми австрійці дамо вам нову, бо ми думаємо спертися королівську владу на твердих, надійних підставах, добірних, шляхетних.

Там на Україні залишилося, здається, ще трохи колишніх українських панів, хоча зрусифікованих, але королівський двір і мудрі політики зуміють перетягнути їх на свій бік. Та ми не думаємо спиратися лише на них. Вони потрібні нам як декорація. У нас намір спертися головно на галицьких українців, які з нами зжилися і ми з ними, в яких є традиції до високого австрійського престоло, до його династії, з якими у нас багато спільних інтересів і думок, і які в цій війні potwierдили свою вірність до престоло.

І ми мусимо тих майбутніх державних мужів наділити відповідними почестями, мається розуміти, в першу чергу вас, мої дорогі панове. У нас намічено вам надати дідичні титули баронів, ну і ще декому з ваших діячів, кого ви зарекомендуєте.

І я переконаний, що майбутнє українське королівство знайде в вас вірних і надійних державних мужів на славу і України і високої габсбурзької династії.

Очі старого Липницького наче ковальським міхом роздують, так огнисто палають, а посол Товарницький в захопленні наливає повні склянки, бере свою, що через її хрусталь переливає пливке золото мадери, і підносить вгору, а за ним Липницький і гофрат:

— Мої панове, я п'ю за щастя і велич нашої дорогої Австрії. В нашому серці два великі смутки, побіч невисказаної радості. Перший смуток це те, що наш дорогий тато, покійний цісар Франц Йосиф I не встиг власними очима побачити здійснення свого великого пляну, — великої, міцної Австрії з вірною, новою союзницею Україною.

Але вмер король, нехай живе король, нехай живе наш новий високо достойний і розумний монарх Карло, який втіляє в собі всі найкращі прикмети свого дорогого попередника.

Другий наш смуток це те, — що нам, галицьким українцям, тим тирольцям сходу, прийдеться відділитися від

старої дорогої мами, від нашої Австрії. Ми тисячами ніжних, сердешних ниток зв'язані з нею, ми так любимо око Австрії, цей прекрасний Відень, і всіх наших дорогих діячів.

В майбутньому нам прийдеться перенести свій центр діяльності на схід, у нові обставини, і до деякої міри залишити ці дорогі зв'язки і місця.

Але ми тішимося, радіємо від широкого серця, що габсбурзька династія і австрійський уряд, в особі таких достойних мужів державних, як ви, вельмишановний пане гофрате, і багато інших, належно оцінили і бажання нашого народу і нашу вірність і відданість габсбурзькій династії і дорогій Австрії, і мудро і належно розв'язали проблему вільної України.

Цей тост я від імени всього українського народу п'ю в честь і на многі літа високої габсбурзької династії, за перемогу великої Австрії і за вільну Україну, за майбутнього українського короля Вільгельма I.

Нехай живе український король!

Вони стоячи випивають свої порції до два, а потім сідають широко на кріслах, як це годиться великим державним мужам, і закушують смачно.

Коли пізно вночі п'явенький гофрат збирається додому, майбутній барон і міністер вільного українського королівства, бере під руку обережно, наче розбиту дорогу вазу, пана гофрата, і виводить на двір, помагає сісти в коляску й каже візникові адресу.

Потім вертає знову до кабінету № 2 й застає Липницького, як він, розпершись у кріслі й, схиливши голову на груди, спокійно дримає.

— Дорогий батечку!

Липницький підіймає раптом голову й лупає заспаними очима.

— Батечку, та ми міністри, ми барони!

Старий встає, сміється скривленим ротом й додає:

— Так, дорогий Володку ми перші, справжні українські міністри. Товарницький обіймає Липницького міцно за шию, — вони цілуються.

X

75.

На балканському фронті прорив...

Макензен відступає...

Німецькі війська на Україні організують у себе «совледи».

Революція...

В Німеччині революція!..

В Австрії революція!..

Війська кидають фронт, вертають отарами додому.

— Де патріотизм, де слава, де твердість кричі, де скаженість тигрів, де, де?

Державні мужі розпачливо заламлюють руки.

Ти чув? Прорив, революція! — кидає з жахом в очах голова Головної ради Липницький, вбігши захеканий додому.

— Ти чув! Це один жах, жах.

— Що, революція? — Товарницький полотніє, ноги дрижать.

— Де, хто сміє! Це підлість, це провокація, це антантівська рука.

Кулака, міцного кулака і по голові, в саме тім'я. Показалися люди.

У Товарницького піна на вустах.

— Що робити?

— Що робити? У нас може бути тільки одна робота, — міцно стояти при Австрії, допомогти їй перебути цю грізну хвилину. Я певний, що люди спам'ятаються.

— Треба підтримати Австрію, — кричить божевільно Товарницький.

— А знаєш, Володку, що нам треба насамперед зробити? — наче пригадує раптом Липницький.

Він замовкає і з жахом дивиться на Товарницького.

— Що? — Товарницький розпачливо.

— Треба збувати австрійські гроші.

— Австрійські гроші?

— Так, збути, бо вони зовсім упадуть.

Товарницький ловиться за голову.

— Боже мій!

— Ці дві кам'яниці треба зараз купити. Збери свої гроші, як треба, я додам своїх, і ти зараз біжи, або ні, дай, краще я сам піду й договорюся.

Той купець ще вчора казав мені, що за 450.000, а я давав чотириста. Треба дати хоча б і більше, розумієш, і коли б не ти, я був би дав завдаток. Тепер готово бути запізно.

— Я ж хотів Підгорецьке.

— Краще горобець в руці, а там ще побачили б.

Отже, давай гроші, я біжу...

Через декілька хвилин Липницький з винакованим портфелем під пахою вибігає залякано з дому.

Товарницький не може знайти собі місця. Він бігає по кімнаті, він не може знайти хвилини спокою.

— Що робити? що робити?— кричить божевільна думка.

Як це так, тепер, коли він дійшов майже до мети, коли треба лише простягнути руку й схопити її за золотий чупер, а тут божевілья — якась революція? Але, він знає, він знає, що треба робити.

Це одиноке розумне, доцільне. Треба негайно зібрати Головну раду і винести постанову, що в Галичині жадної революції нема, не може і не сміє бути, що ми українці, ми тирольці сходу, ми при Австрії.

Нехай живе Австрія!

Але коли б скоріше вернув старий. Він робиться в останніх часах до нічого, порохно, його треба вічно підштовхувати, підпихати, підказувати. Пора вже змінити його, а ще в таку хвилю. Пора. Це треба теж зробити негайно. Він уже своє відбув.

Входить з міста Оля.

— Ти чула? — Революція!

— Яка, не може бути? В трмваї хтось там щось плів, але всі сміялися.

Товарницький дивиться яснішими очима, якась надія.

А, може, старий безпідставно паніку зробив, може воно й не так, коли вулиця спокійна.

— Куди ж він мої гроші хоче запропастити?— кричить розпачливо.

— Які гроші, що за гроші? — дивується Оля.

— Батько взяв гроші, — побіг кам'яниці купувати.

— Що ви побожеволіли, чи що?

Вона, хитаючись на ногах, розстроєна, йде до другої кімнати.

Через півгодини входить Липницький, блідий, втомлений, безсплий. Він мовчки йде до свого кабінету, кидає на стіл набитого портфеля, і, як шматок глини, опускається на крісло.

— П-р-о-п-а-л-о! — стогне.

— Що пропало? — питає нервово Товарницький, що в цій хвилі стає на порозі.

— Не хочуть австрійських...

— Не хочуть австрійських грошей? — ледве щидить слова по дрижачих губах Товарницький.

— Не хочуть. Давай, кажуть — долари.

В їхніх поглядах прірва розпачу.

Липницький встає і, плентаючи ногами, виходить..

Дружина Товарницького чує з другої кімнати, що в кабінеті хтось кричить.

— «Де мої гроші? Де вони? Беріть собі це сміття, мені його не потрібно. Беріть! Беріть! Геть з тим сміттям!»

Вона вбігає до кабінету й стає на порозі, як стіна.

Бачить, що її чоловік набирає в пригорщі грошей, сердито розкидає по кабінеті й кричить: Беріть, беріть!

— Володчику, що з тобою?

Вона біжить, ловить його за руки й садить на крісло.

Тудить його голову до себе, й прикладає долоню до чола.

Кличе маму.

Входить Липницька. Вона заляканими очима дивиться то на них, то на встелену грішми підлогу.

— Поможіть мені. Володко дуже рознервувався, допоможіть.

Беруть його під руки й обережно виводять з кабінету.

Ідуть і топчуть ногами на підлозі новенькі сині австрійські банкноти.

76.

Засідання Головної ради наче панахида.

Ліричний настрої йсує Товарницький, що не може заставити себе сидіти спокійно у тихому смутку на кріслі.

Він весь час нервово ходить по кімнаті, ловить декого з членів за руку й розмовляє, жестикулюючи.

Чекають на Липницького, що пішов на важливу конференцію до намісника.

— І де він так довго бариться? — питає нервово Товарницький.

Тут кожна хвилинка дорога, кожна хвилинка вирішальна.

Хтось пропонує, може б поїхати назустріч, і привезти його скоріше.

Збори численні, але війна не змінила загальної фізіономії ні на одну рисочку, хоча сама назва змінялася. На кріслах сидять ті є самі дідичні патріоти, що й перед десятьма роками, лише дехто трохи постарівся, посивів, а дехто обріс салом.

На кріслі біля стола похилився шп Покірний.

Його волосся наче молоко, а лпця вігнулися до середини лійками, притупилися до беззубих ясен.

Професор Лопата погруб, почервонів,—він був завідувачем українського біженецького табору в одному з міст Чехії.

Адвокат Горбань верткий, як перед війною. він нарікає лише, що тепер нема такого знаменитого пільзнера, як колись, бо весь ячмінь з'їли військові коні, а відпадки вояки, і нема з чого робити пиво.

І інші члени всі на своїх місцях, бо люблять привикати до свого крісла.

Найбільше змінився д-р Товарницький. Він з вигляду справжній дипломат, з показною назверх головою, з широкими повними рухами, з категоричними фразами,— взагалі з «європейським» розмахом. Головне—він виріс своїм авторитетом, і міцно тримається на тій висоті, на яку видряпався під час війни.

В Головніт раді вважає себе за неофіційного намісника цісарського, і коли згадує про Відень і міністерство, він з серйозним виглядом говорить: «Ми в міністерстві і т. д.»

Нема лише двох чи трьох давніх членів. Вони вибули не тому, що їх змінено, і на їх місце вибрано більш відповідних.

Про це не може бути й речі, бо це правило б за патріотичну єресь. Галицькі патріотичні вибори знаменні тим, що вони все непомильні. Тому, коли обрано кого на яку почесь, то це найбільш відповідна людина, і вона виконує свої обов'язки до кінця життя, бо найбільш відповідної людини не можна ніколи замінити.

І якщо сьогодні нема декого з старих, то це тому, що ласкавий господь бог, якому надоїли на небесах мільйони воєнних, окривавлених калік, що щоденно розпирають небесні ворота,— за великі заслуги коло добра українського народа покликав їх до свого небесного оршаку.

На нараду покликано теж інших визначніших людей, що знайшлися під рукою, бо треба вирішувати дуже важливу справу.

Загальна атмосфера важка, її наелектризовує неспокоєм д-р Товарницький, що не може всидіти на місці.

Входить з опущеною головою голова ради Липницький. Його обличчя бліде, втомлене.

Всі погляди спиваються на його обличчі, і воно від цього наче більш морщиться.

Він мовчки йде до стола і важко сідає на своє президіяльне місце.

— Ну, що? — не витримує Товарницький.

Липницький підносить на нього втомлений погляд.

— Хочете знати що?

В залі мертва тиша напружене дождання.

— Я був у намісника, і знаєте, що він мені сказав?

— Що, що, що? — з усіх боків.

— Він мені сказав, що він більше не австрійський намісник, що він не визнає жадної Австрії, він визнає лише польську ресніційну раду в Варшаві.

Липницький мовкне й обсервує на обличчях, яке вражіння зробила його заява. Коли його очі намацують обличчя Товарницького, вони нервово затулюються кліпками, а через хвилину боязко знову розплющуються.

Липницького лякає безмежний жах в очах його зятя і болоче скривлені уста.

— Що він сказав, цей осел? — кричить раптом Товарницький. Цим криком він сколихує сонну атмосферу, й присутні заворушуються на своїх місцях.

Як це він таке сказав? — дивується Лопата.

— Таж він німець?!

— Був німцем, поки був австрійським генералом, — заявляє терпко Липницький, а тепер він вже поляк.

— Значить, мої панове, з ним нема пам що більше балакати. Це одне, — а друге, це висновок — він вважає, цей колишній австрійський намісник, що він для нас і даліше намісником, але вже від польського уряду.

— Що ви на це, панове?

Я прошу слова, — рвучко заявляє Товарницький.

— Прошу, говоріть!

— Моя думка, шановні панове, що нам не треба зв'язати на блазеньські заяви такого намісника і взагалі, нам нема чого з ним балакати, коли він зробив таку заяву.

Мої панове, хвиля дуже серйозна і відповідальна. Підпора австрійської держави похитнулися через загонистих, засліплених політиків різних австрійських народностей, а головни чехо-словацької і польської.

Нам, мої панове, нема чого йти за їхнім криклом, бо це шлях дуже небезпечний. Революційні вибухи йдуть скрізь по Європі, як реакція проти війни. Але це явище хвильове. Законна влада знайде ще багато сили, щоб приборкати ці вибухи й притягнути до відповідальности політичних шибай-голів.

Нам українцям у цій важливій хвилі треба стати зразком політичного розуму, і вплинути заспокійно на загальну австрійську ситуацію. Ми — галицькі українці — маємо славне ім'я тирольців сходу. Сьогодні нам треба виправдати перед цісарем і династією цю славу назву і заявити і цісареві і всім прилюдно, що ми жадної революції не визнаємо, що ми її засуджуємо, що ми вірно і міцно, як все, стоїмо при габсбурзькому престолі.

— Правильно, правильно! — летить довкола, а отець Покірний притакує головою.

Як дисонанс проти цього загального настрою промовляє вчитель Михайлов:

— Мені дивно, коли сьогодні, в таку хвилину, що трапляється раз на сотні років, представник української нації в особі д-р Товарницького висказується проти революції, проти того, щоб ми, користуючись з політичної ситуації, проголосили себе самостійною державою, скинули раз на все із себе ярмо чужої влади. Ми відповідатимемо за це перед нашим народом, що ми не використали рокової хвилі, що тоді, коли інші народи гаряче беруться за організацію свого державного життя, ми даліше спокійно дрімаємо і просимося, щоб не знімали з нас нашого вікового ярма.

Мої панове, я за революцію!

В очах більшости присутніх здивування. Звідки він такий взявся, і що він говорить? Якийсь глухий, глумливий гомін наче по нитці тягнеться з уст до вуст.

Слова просить професор Лопата, Він говорить довго, поривисто. Він вважає своїм обов'язком ствердити, що тут 80% членів ради — це люди, що від десятків років стоять близько біля керми народніх справ, які мали змогу за той час вивчити і пізнати всі тонкощі й відповідальність народньої праці. Він каже, що те, що заявив високоповажний д-р Товарницький, це не його думка особиста, це думка найбільш відповідальної групи членів Головної ради. Революція це фраза заманлива, це буйна, екзотична рослина, але історія вчить, що плоди цієї рослини звичайно гіркі.

Там на сході, показується марево найбільш кровожадного, революційного заgonу, що хоче перевернути світ догори ногами. Большевики вже рік як захопили владу в Росії, большевізм перекидається на Україну, поширюється між робітничими і селянськими масами, він добивається до Галичини. Ця нездорова пошесть поширюється і на Европу, і має свої сильні признаки в Австрії. Галицькій інтелігенції треба бути політично розумною і витриманою, треба стати міцним фронтом проти цього небезпечного ворога і не дати себе ціврати темній стихії. Про жадне ярмо під пануванням Австрії не може бути й речі. Були певні тертя з поляками в Галичині, але тепер прийшла пора їх усунути, поділивши Галичину на дві окремі політичні території.

Він за Австрію і лише за Австрію, бо всі інші політичні комбінації дуже небезпечні, і що ще може статися з придніпрянською Україною, — це одному богові відомо.

Наступний бесідник Данилюк, місцевий слюсар, власник великої майстерні, одинокий представник українських ре-

місників, підтримує думку вчителя Михайлова, бо коли інші народи скидають з себе цісарські пута, то й українці не повинні бути гірші й залишатися ззаду.

Думка Михайлова й Данилюка до тої степені схвильовує раду, що навіть о. Покірний, який від деякого часу не промовляє ні слова на засіданнях, хібащо притакує головою, коли говорить хтось з передових, вважає за конечне просити слова.

Він встає, опирається руками об стіл, а його голова, прив'язана до плечей, наче шнурами, виразно вистаючими на шиї м'язами, трясеться дрібно то вправо, то вліво.

Дрижачими губами він викочує з беззубого рота:

— Панове добродії, тут дехто забувається так далеко, що говорить про якусь революцію. Мої панове, революція — це страшна справа, мої панове, революція — це безбожне діло, мої панове, революція — це є вогонь, а вогнем гратися небезпечно, бо можна попектися. Ми чули про французьку революцію, мої панове, ми чули про російську, — нехай нас бог боронить від таких справ. Мої панове, наш нарід за ці страшні роки війни настраждався як сам Христос, і йому треба тепер відпочити. Тому, мої панове, з богом і з цісарем нехай буде мир у нашій хаті.

Піп Покірний повертає тремтячу голову до вчителя Михайлова і спиняє на ньому свої скляні, маленькі очі.

Михайлів мружить очі, не може витримати цього мертвецького погляду.

— А я все ж не можу зрозуміти вас, пане Михайлів, як ви можете таке говорити. Ви подумайте лише, ви були за Австрії вчителем двадцять років, а потім директором сільської школи, більш двадцяти років одержували від Австрії платню, ще через декілька років, вам треба йти вже на пенсію, а скажіть, пане добродію, хто дасть вам цю пенсію, хто зарахує вам ці двадцять кілька років, що ви вже прослужили, як ви зробите революцію проти Австрії?

Скажіть, будь ласка!..

Ні, пане Михайлів, ви послухайте мене старого, бо за добро треба добром платити».

Він хитає сумно головою і, спираючись руками на стіл, поволі опускається на крісло.

Інші промовці підтримують професора Лопату і Покірного. Вчитель Михайлів бачить, що він, Данилюк залишилися самотніми в цьому товаристві, з яким він досі не розходився в думках. Йому неприємно, що на нього дивляться всі боком, з погордою.

І він просить ще раз слова.

Він довго відкашлює, а потім заявляє прибитим голосом: — Мої панове, ви здається, мене трохи не зрозуміли. Я, правда, сказав, що я за революцію, але я, панове, на той випадок, розуміється, за революцію, якщо нема Австрії, якщо Галичину мають загарбати поляки. Я, мої панове, проти поляків, я розумію революцію проти них, але не проти Австрії.

Зрозуміло, що коли Австрія залишається, то і ми залишаємося з нею.

Іншої мови і бути не може і, я думаю, що пан товариш Данилюк, теж так думає.

— Мається розуміти, що так. Коли всі панове члени Головної ради такої думки, то і я такої. Мається розуміти — погоджується майстер Данилюк.

Останнім забирає слово голова ради. Він поправляє золоте пенсне на носі, обводить поглядом по всіх присутніх й говорить:

— Високоповажані панове! Мої передбесідники так чітко поставили справу вашого політичного ставлення до Австрії, що мені не залишається вже нічого більше, додати.

Мене, як голову Головної ради, тішить, що тут думки наші, сходяться в найбільш важливій справі. І не може інакше бути? Австрія під час цієї війни так тепло, так по батьківски заопікувалася нашими нещасливими втікачами. Часи ці недавні, коли нам майже всім прийшлося користати з гостинности Австрії на протязі цілих років, і кожний з нас, головно наша інтелігенція, мусить признати, що кривди їй не було.

Я сьогодні чуючи таку згідність думок представників нашого народу, якое спокійніше дивлюся в майбутнє в переконанні, що за нашим прикладом підуть і інші народи, що входять в склад Австрії, і що вони спокійну, розумну думку покладуть в основу своїх політичних комбінацій.

Для конкретної пропозиції даю голос д-ві Товарницькому.

Усі з напруженням звертають свої погляди на д-ра Товарницького, що встає з крісла з папером у руці.

— Я, вельмишановні панове і представники українського народу в межах Австрії, пропоную вислати на руки нашого дорогого молодого монарха таку декларацію:

«Українська Головна рада від імени українців Галичини, Буковини і Закарпаття сьогодні, коли затьмарився політичний горизонт над Австрією і її високим монархом, заявляє свою вірнопідданчу слухняність і непохитну вірність вам, цісарсько-королівська високосте, наймилостиві-

ний монарх, і тим високим політичним істинам, що їх на протязі сотень літ плекала Австрія.

Засуджуючи всі нерозважні й пагубні революційні вибухи в межах нашої держави, що загрожують нещастям в першу чергу для тих націй, які пішли на цей небезпечний шлях, Українська Головна рада від імени українців Галичини, Буковини й Закарпаття заявляє, що український парід відкидає всякі нелегальні шляхи для урегулювання свого політичного майбутнього, здаючися в цій справі на волю високого розумного монарха і державних законодавчих органів, і кличе на такий шлях всі інші народи в межах Австрії.

Ми українці – тирольці сходу, стоїмо і стоятимемо міцно на сторожі непорушности Австрії, на сторожі величчя й розквіту Габсбурзької династії.

Нехай живе наш найясніший монарх, нехай живе міцна, неділима Австрія!»

Останні слова д-р Товарицький прочитує з особливим патосом і розбуджує в серцях представників народу такий запал, що вони грімкими оплесками заглушують його останні слова.

Цю телеграму відправляє до Відня сам д-р Товарицький.

77.

Ніч у Львові з тридцять першого жовтня на перше листопада 1918 р. наче зрошена сльозами керей. Вона чорна й вогка. Вона не може бути іншою, бо вона теж за багато років привикла до старої Австрії, що кольором її лмурих вкрила половину свого прапора.

Вона довгі роки там м'яко лягала на землі, що в межах Австрії, спеціально міцно тримала в своїх руках австрійську Галичину відому з темряви, а сьогодні раптом щось таке твориться у Львові, що їй аж лячно дивитися.

І закаправілі її старечі очі зайшли рососою, а її чорні крила ще щільніше уміцному сні затулили очі львівських мешканців. Ініше в «Народньому домі» не сплять.

У великій залі неспокійно вештається кілька десятків стрілецьких старшин, вбігають і вибігають молоді пластуки з різними дорученнями.

Якісь надто гарячкові рухи у всіх, надто напружені погляди.

Старшини рапортують про кількість вояків в їхньому розпорядженні, про якість озброєння, про амуніцію. Підраховують всього коло тисячу вояків.

Окремі старшини нетерпляче ждуть приказів.

А штаб радиться, обмірковує, і вкінці виносить коротку постанову:

«Команду над усім українським військом у Львові обіймає сотник Вітовський.

О четвертій годині рано першого листопада українські стрільці обсаджують усі державні установи, а зокрема залізничні двірці, будинок поліції, пошту, ратушу, будинок жандармерії, скарбову дирекцію, намісництво, тощо.

Всіх чужих вояків, старшин і нестаршин обеззброїти. Забрати в своє розпорядження всі склади зброї, амуніції, всі харчові і всі транспортні засоби.

Вжити всіх заходів для утримання спокою в місті.

Старшини виряють у вогку темінь осінньої ночі, щоб виконати наказ.

Ранком вбігає прислуга Товарницьких і кричить на весь голос:

— А знаєте, Львів вже український!

Д-р Товарницький, що щойно встав, і ще лише в штанах і в нічній сорочці, стає збентежений на порозі:

— Що ти кажеш, Ганко?

— Та Львів вже український!

— Що? Що? Тебе голова болить, чи що? Та ж Львів давно український.

— Та ні, прошу пана, українські стрільці зайняли Львів.

— Що, коли?

— Зайняли, прошу пана. На ратуші український прапор на самому верху, а на намісництві теж. Я на свої очі бачила.

Д-р Товарницький не може зорієнтуватися, що з чим. Чи це сон, чи дійсність. Не спить же він, бо виразно чує Ганчин крикливий голос, і... Та ні, що це, божевілля?

— Та неправда твоя! Це брехня! Хто посмів? Без нас?

— Бігме, прошу пана, що правда, бо я сама бачила, як вулицю проходили наші стрільці з синьожовтими відзнаками.

— Дурні вони, бунтівники! — кричить Товарницький на все мешкання, а коліна під ним дрижать дрібно-дрібно.

— Володку, що сталося? — чути з спальні жіночий голос.

— Подуріли, подуріли! Всю справу поцсували!

Товарницький кричить розпачливо, ловиться обома руками за голову і біжить до спальні.

— Я нічо не розумію, я нічо не розумію! —

— Що сталося? — жінка неспокійно.

— Каже Ганка, що наші стрільці зайняли Львів. Ти

уявляєш собі, що вони наробили? Вони зарізали нас усіх, усю нашу справу, ці дурні, ці молокососи.

Він бігає нервово по спальні, рве волосся на голові.

Потім раптом встає, наче щось пригадує, одягається нашвидку й вибігає на двір.

Пробігає декілька кварталів. На вулиці неспокій, нарід торопиться, оглядаючись. Вулицею проїзджають вантажні автомобілі з українськими стрільцями і з кулеметами.

Товарницький стає, розпитує. Йому кажуть, що українці вночі зробили переворот і зайняли Львів.

Він власними очима бачить на шпалі ратуші блакитно-жовтий прапор, який він готов здерти власноручно й топтати ногами.

Товарницький вертає назад, ноги під ним плутаються.

Він біжить прямо до Липницького.

Липницький ще спить.

Він без церемонії стукає до спальні:

— Хто там? — хриплий, грубий голос зсередини.

— Ви ще спите?

— Це ти, Володку?

— Я. Та вставайте! — нервово, гостро.

— Що таке? горить? Заходи сюди, я один.

Липницький випулив очі, підіймається, сидить на ліжку з розхристаними грудьми, з ногами, накритими ковдрою.

Він не розуміє, що сталося з Володком, він такий блідий, чогось весь дрижить.

— Що з тобою, Володку?

— Ви спите і нічо не знаєте?

— Що таке? — Говори!

— Наші стрільці зробили переворот і зайняли Львів.

— Ти не фантазуєш, бо ти в останніх часах дуже нервовий?

— Що ви, батьку, мене за божевільного приймаєте?.. Правда, тепер дійсно якесь божевілля.

— Таж я вертав сьогодні додому коло третьої години і на вулиці ані живої собаки не було.

— Ви на засіданні були?

— На якому засіданні? Були в «Штуці», я, Горбань, ще кількох, і потім вертали. Правда, я приїхав візником, але на вулиці було зовсім спокійно.

— Зайняли, зайняли наші. Що ми тепер робитимемо? Яке наше становище перед Віднем. Ми ж вислали самі декларацію, а тут переворот. Хто після цього буде з нами говорити, куди ділися всі наші пляни? Та нам тепер в обличчя плюнуть.

— Я, Володку, нічо не розумію.

Липницький витягає ноги з-під ковдри, і тремтячими руками швидко зодягається.

— Хтось посмів на власну руку, не порадившись, не попитавши нас, Головну раду, затіяти таку комедію. Скажи, будь ласка, ти це говориш зі слухів, чи бачив власними очима?

— Таж бачив, я був на вулиці, бачив сам наших стрільців з кулеметами на автомобілях. Крім цього, ходять піші патрулі з блакитно-жовтими відзнаками, а на ратуші я сам бачив наш прапор.

Липницький забуває про зодягання, черевик наче застиг у нього в руках, він дивиться на Товарницького широко відкритими очима.

— Чорт побрав би їх! — лається голосно й кидає черевиком до землі.

— Нам треба негайно скликати раду, треба відмежуватися від цієї божевільної затії. Ти собі подумай лише, що ми робитимемо, яке наше політичне становище? Що, будемо утворювати окрему державу, та яка це держава буде? Чи з'єднуватимемо з тими дядьками в жовтих чоботях, що називають себе отаманами широкої України? Та це політична загибель.

— Для нас особисто це вже загибель, у нас було вже все обіцяно, намічено, а цей переворот, це як кажуть німці «*Streich durch die Rechnung*».

Володимир сідає на край ліжка, хилить голову, спускає в'яло руки.

— Слухай, Володку, так не можна. Ти занадто береш собі цю справу до серця.

Товарницький піднімає голову, він дивиться наче через туман.

— Як не брати, коли всі мої плани розбито вщент? А мої гроші? хоч бери і кинь в піч. Яка тепер їхня ціна? — Перериває важким зізданням.

— Це все так, алеж добровільно випускати з рук керми не можна. Треба зорієнтуватися в ситуації, а тоді ми ще поборемося. Ти біжи до Лопати, до Горбана і до Федуня, проси зараз до мене. Приходь сам. По дорозі розвідай докладніше справу, знайди, де центр всієї цієї роботи, хто кермує.

Ми покищо тут сами подумаємо, що робити, а на вечір, мабуть, прийдеться скликати раду. Тільки швидше.

Товарницький насилу встає й хитким кроком виходить з спальні.

Д-р Товарницький пересипає думки, як дитина порох на вулиці з руки в руку. Його мозок гарячково працює над дуже важливою проблемою: як бути українським землям, що в межах австрійської монархії, як вони мають себе політично оформити? Він мучиться з цією справою вже декілька днів, в його голові за безсонні ночі утворюються певні плани, певні проєкти, але вони такі сміливі і важливі, що він не відважується зрадитися з ними перед кимнебудь третім.

І чим важче йому виявити свої плани, тим впертіше, тим докучливіше працюють його думки. Вони торопляться, рвуться вперед, товпляться, а від такої праці болить голова, болить мозок.

А з його грішми одна розпач. Вони падають кожного дня, вони знецінюються, і він боїться, що недалекий той час, коли вони взагалі стануть купою нікому не потрібних паперів, ці красиві темно-голубі папірці з голівками гарних дітей та дівчат.

— Це не може бути, не сміє бути! Він чотири роки виявляв чудеса спритності, майстерних комбінацій, невтомної енергії, і невже це все має пропасти марно?

Це якийсь прокляття, за щось його бог карає, він вже вдруге опиняється над краєм прірви.

За що, за що? За його невтомну працю, відданість народній справі? Ні, цього не може бути. — Він закусить зуби, покличе до дій всю свою енергію, він мусить видобути ся з честю, з славою. Нехай діється що хоче, а він мусить, мусить.

Д-р Товарницький бігає нервово по своїй кімнаті. Десь в місті торохкотять скоростіли. Вони ще підсичують його нервовий настрій.

Входить Липницький. Він мовчки подає Товарницькому руку й сідає на кріслі.

Товарницький стає раптом перед ним і впливає свої гарячкові очі в його обличчя.

— Що чувати?

— Нового нічого. Все те, що ти вже знаєш.

— Я нічого не знаю. В тому то і вся справа, що я, який колись все знав, до якого всі зверталися, тепер нічого не знаю. Ніхто мене не питає, ніхто з нічим не звертається. Ех українчики, українчики! Вони привикли своїх передових людей замучувати.

Липницький наче не чує цих слів, він зайнятий своїми думками. За вікном дуже тарахотить скоростріл.

— Ну, от маєте! Пощо було цього всього?

Липницький підіймає на него хмурі очі.

— Над цим тепер нема часу думати, Володку. Щось треба було робити. Зроблено лише те зле, що без нас це зроблено. Ми були б обдумали, а вони військові нехай були б виконали.

А так ми при розбитому кориті. Ні тут, ні там.

Про «стам», нема що думати. Австрія розвалилася, це факт. Мадяри відділилися, чехи теж, поляки теж. Що ж залишилося тій бідній Австрії? Тих кілька шматків гористих німецьких країн? І не триматимемо ми почерез Польщу зв'язок з Австрією?

Тому треба було щось зробити, і, може, наші хлопці і гаразд вчинили, що поторопилися, бо може було б запізно.

Тепер треба лише цю річку, що розбрелася, вігнати в певні політичні і державні береги. Треба подумати, як це зробити. І це мусимо ми зробити зараз, іменно ми, бо коли це станеться мимо нас, тоді нам треба цускатися на дно. Розумієш?

Я на завтра скликаю нараду всіх наших. Треба внести певну думку, і біля неї скупчити всіх наших передових людей.

Треба народові дати владу, бо без неї він розбредеться наче вівці.

— Це правильно. Але як ви уявляєте собі наше становище до великої України?

— Тут, Володку, я думаю, не може бути двох думок. Моя думка, нам нема потреби з ними зв'язуватися. Це зовсім інші люди, іншої культури, іншого світогляду, і нам небезпечно з ними з'єднуватися. Вони не знають наших традицій, і вони взагалі проковтнули б нас як галушку. Ти подумай, їх там вдсятеро більше, ніж нас. Яку ми ролю можемо відіграти тоді?

Вони залють нас, зметуть з ніг, бо центр ясно, мусів би перенестися до Києва. З нас тоді сліду не залишилось би. А тут для Галичини ми щось значимо, ми щось можемо.

— Мені, батьку, наче трохи легше, коли ви так думаете, бо з цим вповні погоджуюся. Треба лише цю думку зробити панівною, треба покласти її в основу наших політичних плянів, і це вже мусите ви про це подбати. Це конче.

Але це ще не все. Нам треба зразу вирішити форму нашого політичного існування. Як ви дивитесь на цю справу?

— Я думаю, що форма може бути одна — це республіка. Окрема Західньо-українська республіка. Так і назвати її Західньо-українська республіка. Я вже з деким про це ба-

лакав, між іншим і з Вітовським, який командує всіма нашими військами.

— Ну, теж авторитет! Звідки він взявся цей Вітовський? Якийсь нещасний адвокатський писар, він зараз рішає справи.

— Над цим тепер нема часу думати. Тепер війна. У кого тверда рука,—цей потрібен, а потім подумаємо.

— А знаєте, я з вами незгоден в цій справі.

— В чому саме?—Липницький здивовано.

— Щодо тієї вашої республіки.

— А — як же?

За вікнами знову тарахкотять скоростріли, гомонить гарматний постріл один, другий, третій.

Шоби в вікнах дзвенять. Товарницький блідне й кидає лясний погляд на вікна.

— Ось чуєте яке твориться? Тепер не республіки треба. Тепер треба одної міцної руки, яка заставила б усіх слухати й виконувати наказ.

Ви подумайте лише, що це буде творитися, коли проголосимо республіку? Тоді всі адвокати, усі попи, навіть ті з найглухішого села, і всі професори захочуть бути президентами й міністрами, а всі сільські багаті, дяки і старші браття послами. Нам треба буде тоді у кожному повіті зробити три-чотири республіки, щоб усіх задовольнити, інакше не буде спокою. Ні нам не республіки треба.

Липницький спиняє на ньому допитливий погляд.

— Я знаєте, батьку, від самого перевороту не спав ще ні одної ночі. Я вічно думаю над цим, як нам бути і в мене думка..

Він вриває і вперто дивиться на Липницького, наче хоче відгадати, яке враження зробить на нього його відкриття.

— Я думаю, що нам треба утворити — монархію..

— Монархію?—Липницький здивовано.

— Я може неправильно висловився. Я не думаю монархії в роді австрійської чи німецької, бо наша територія невелика. Я думаю, нам треба встановити тут одновладство, ну — князя, чи короля.

Він бачить, що Липницький починає кліпати первово очима і хмурить брови.

— Ви лише дослухайте мене до кінця. Ми опинимось всередині поміж доволі великими державними комплексами як Мадярщина, Польща, Україна, і вони можуть нас як республіку затерти.

— Ну, а з князівством?—питає Липницький глухо.

— З князівством, правда це зараз вже історично перестаріла форма, можна б королівство,—над цим можна по-

думати,— в кожному разі при енергійному одновладстві можна прийняти над собою протекторат одної міцнішої держави, от хоча б Англії, бо вона зацікавлена в нафті, і під її опікою, можна б спокійно існувати. Що ви про таку комбінацію?

— Важко щонебудь сказати. Наші патріоти не привикли до такої комбінації.

— Бо всі хочуть бути старшими, тому не привикли. Але конче потрібно. Інакше ми нуля.

— А де ж ти того князя чи короля візьмеш?— питає Липницький і просвердлює поглядом його обличчя.

Це запитання наче ображує, наче схвилює Товарницького. Він відвертається від тестя і йде нервово до вікна.

У тій хвилі знову гомонить гарматний постріл.

Товарницький раптом повертається і втікає від вікна.

— Ось вам республіка!— говорить з іронією і весь тремтить.

— Ось вам республіка! Тепер одного, твердого наказу треба. Диктатора!—

— Ну, добре, але звідки того князя, чи короля?— Липницький вперто.

Товарницький ображено дивиться на Липницького, а потім сердито:

Та не пішлемо ми послів до норманів і не скажемо: «Ходіть князуйте». Знаємо з історії факти, хоча б в Росії, в Польщі, де царями і королями вибирали звичайних людей шляхтичів, чи бояр. Невже у нас ніхто такий не знайдеться? Ну хоча б?..

Він вриває на слові, йому важко висказати до кінця, бо слова ці застрягли в горлі і печуть вогнем. Він хотів сказати: «Ну, хоча б я»,— та додати ще для ока — «або й ви», але в нього не стає відваги. Він мовчить, зрештою— невже, його тесть такий недогадливий.

— Та-а-а-к.. — бурмоче під носом Липницький, але Товарницький з цього бурмотання не може зрозуміти, чи він погоджується з ним, чи ні.

У кімнаті хвилину німа тиша, лише скоростріл торкоче десь на вулиці.

— Не знаю, що сказали б на це наші—цідять холодні слова Липницький.

У цих словах Товарницький чує великий сумнів.

Він сідає біля Липницького й кладе йому руку на плече й говорить тихіше:

— Я думаю, що тут багато важитиме, що скаже і що захоче військо, себто той самий Вітовський.

Я не можу сказати, що він іде поруч з нами,—зауважує Липницький.

— Але можна зробити, щоб ішов.

— Як? —

— Він звичайненька собі людина, невже йому непотрібні гроші?

— Гроші?

— Гроші?—невже йому непотрібні?

Хвилину мовчанка. Липницький поправляє пенсне, його чоло зморщене в десятки борізів.

— Гроші, а де ті гроші?

Як де? у мене дещо є, ну — у вас, є в народньому фонді. Коли б треба, я свої..

Я поїхав би до Англії, повів переговори. Може позику, чи яку допомогу військовими матеріялами. Зрештою вона дипломатично може вплинути на поляків. Бо хто знає, що ще буде з того танцю, що почався у Львові, з того такання скорострілів і гарматніх гуків. Я поїхав би, зробив би все, лише треба, щоб він був з памі... Невже наш варід такий свинський, щоб не оцінив наших послуг.

Липницький встає й ходить твердо по кімнаті. Голова його опущена вниз, чоло поморщене, а брови сілі на золоті очки. Він ходить і пережовує мовчки слова свого зятя.

В тій хвилі неспокійно вбігає до кімнати професор Лопата.

Він затримується на середині дороги між дверима й Липницьким та Товарницьким, наче застигає, лише схвильований його погляд сковзається по обличчі Липницького, то Товарницького.

— Що нового? Що з тобою?—питає Липницький і йде назустріч.

— Що нового?.. Доброго нічого...—він вистогнує ці короткі фрази, приближається й подає руку Липницькому.

— Нічого доброго... Він тупим поглядом сперся об обличчя Товарницького, і не може від нього одірвати.

— Що б'ються на вулицях?—питає неспокійно Товарницький.

— Б'ються на вулицях. Тепер варід усюди б'ється.— Його слова в'ялі, пливають каламутною річкою.

Липницький ловить його за руку, потрясає й посміхається терпко.

— Що ж сталося? Говори! Ми не діти, нам треба знати!

Професор Лопата мовчки витягає з кишені складений шматок газетного паперу й передає мовчки Липницькому. Папір дрижить у руках, наче від легкого вітру.

Липницький нервово розгортає папір, д-р Товарницький підходить ближче.

Липницький тримає папір, витягнувши руку далеко від очей й читає, півголосом:

«Одвертий лист.

До крайового адвоката, бувшого посла до сойму й до державної ради д-ра Володимира Товарницького».

— Що? Що? — Товарницький схвилювано.

— До мене?.. Це хто?. Що таке?

— Ви заспокойтесь, слухайте, — перебиває професор Лопата. Липницький читає півголосом:

«Я підписаний був колись головним редактором «Поступу», органу національ-демократичної партії і в році 1906 Управа видавничої спілки зазначеної газети, якої головою був ваш тесть, пане докторе, відомий всім в Галичині перший патріот і діяч, адвокат д-р Липницький й його двоюродний брат, професор Лопата і його вуйко о. Покірний, за яких плечима сиділо ще двох нешкідливих людей, звільнила мене від обов'язків головного редактора за те, що я відмовлявся друкувати в зазначеному органі ваші статті.— цю безграмотну, компілятивну писанину, якою ви, як кандидат на великі народні почесні, хотіли виробити собі політичну репутацію.

Мене, правда, пізніше було знову призначено редактором зазначеної газети, але це сталося не з доброї волі тих, від кого це залежало, це сталося тому, що з моєю думкою про бездарність наших статтів, і про сімйовість у громадських справах погоджувалося багато кращих членів нашої партії, і вони примусили управу видавничої спілки наново призначити мене на редакторське крісло, на якому за той час встигли вже ви вигідно наміститися,

Але наді мною висіла весь час якась дуже чорна рука, яка через деякий час мене не лише виклинула з редакторського крісла але, залямувавши моє громадське обличчя довго невідомим мені злочинном, виштовхнула мене взагалі з громадського гурту, від громадської роботи, зокрема з народньої ради, не сказавши ні слова, чому і за що.

Я знаю лише одно,— і ви це знаєте, пане докторе, що в той час був в народній раді якийсь шпійон, що про всі наші постанови доносив до намісництва».

Товарницький при останніх словах блідне, він дрижить весь і мусить сісти. Він гливою сповзає на крісло, і тримається дрижачими руками за поруччя.

«Хто був дим шпійоном мені не було відомо, хоча я декого підозрівав,

(Товарницький випрямовується на хвилину, насторожує пильно вуха).

Але мене тоді теж невідомим було, що ви і ваша рідня, що засідали у всіх наших комітетах і установах, що вона з мене зробили

цього шпіона, і ключем великої тайни замкнули мені шлях до захисту моєї підло сплямованої честі.

Щойно перед роком, я зовсім випадково довідався про це, і тоді щойно відчув, який великий тягар, яка бездна людської — не людської, а виключно вашої злості і підлоти, впала на мою голову, тоді щойно я зрозумів, чому люди відверталися від мене, як від зарази.

В першій хвилі я хотів бігти й розторопити вам ваш череп в шматки, але я був на фронті, тоді там діялись такі речі, що про особисті справи годі було думати. І я благословляю долю свою, що так не сталося, бо це була б надто чесна смерть для вас, ви були б виростили на невинну жертву».

— Що він меле, той божевільний Макух? — перебиває зламаним голосом д-р Товарицький. Але Липницький не чує, його очі в'їлися в папір, вони біжать вперед.

«Коли ми взяли в свої руки Львів і коли нам відкрилися двері всіх колишніх державних установ, я в присутності сотника Залізняка і хорунжого Кривецького знайшов в намісництві таємні папери, а між ними один, в якому написано, що секретар народньої ради д-р Товарицький (це не ви, пане докторе?) в 1907 р. за таємні інформації одержав 3000 корон. В тих документах є ваш власноручний лист, пане докторе, писаний до радника намісництва Прислудського, в якому ви, пане докторе, просите делікатно вибачення, що, виїжджаючи із Львова до Б., не зможете з ним зустрічатися».

Д-р Товарицький хоче встати, але в нього нема сил. Смертельно бліде обличчя закам'яніло, лише нижня щока дрижить і стукає зубами.

«Я пригадую, що я не раз того року бачив вас в ресторані «Гранд» з радником Прислудським і ви, мабуть, теж пам'ятаєте? Тепер, пане докторе, я не розтрошу вашого черепа, бо тепер вам треба перебити кійком хребта, як скаженій собаці.

А ти, український народ, знай, добре знай, хто тебе обкрадав і продавав твоїм найлютішим ворогам за юлів гріш, і тепер ти повинен зняти з мене ту ганьбу, що незаслужено ці юди кинули на моє ім'я.

Згадані документи я передав до головної команди, де вони зберігаються в залізній касі, і кому цікаво, може перевірити їхню автентичність.

З презирством до вас
Іван Макух, сотник».

Липницький опускає руку з папером і мовчки дивиться на Товарицького бліде обличчя. Потім повертає голову до професора Лопати й питає:

— Ти звідки це дістав?—

— Прислано мені поштою. Не лише мені, в місті всі українці дістали. На провінції мабуть теж. І ви мабуть теж дістанете...—

Знову мертва мовчанка. Липницький опускає голову й губить погляд на підлозі. Через хвилину він якось рап-

том піднімає голову, його очі загоряються вогнем, він зводить високо брови, і йде ближче до Товарницького. Тикає йому перед очі папір і питає тремтячим голосом:

— Володку, це правда?—

Кам'яна тиша.

Товарницькому вдаряє ціла хвиля крові до голови, його обличчя ціле червоніє. Він зривається із крісла й кричить божевільно:

— Це брехня, це брехня, він падлюка, він мені мстить, я застрелю його як собаку!—

Він хватає з стола карафку з водою й жбурляє нею на підлогу.

Вона з тріском розскакується в шматки.

До кімнати вбігає перелякана Оля. Стає на порозі з очима повними жаху.

— Що сталося, Володку, батечку, що сталося?—

Йй ніхто не відповідає, лише Товарницький кидається, як шойно спійманий звір у клітці й кричить:

— Це брехня, це брехня!—

— Володчику, мій дорогий, що з тобою?— Вона біжить до нього, ловить руками за шию і вибухає спазматичним плачем.

79.

Холодний шлях, нахмарений осівньою грудю, по боках голі дерева скулились від холодного вітру. Пролітають дрібні, сухі платки снігу. Вони падають униз, то знову піднімаються вгору, наче дрібні човники на бурхливому морі. А потім тихо сідають на запарошену груду, забілюють її ріденьким вапном.

Цю білизну на дорозі розмазує Микола Горобець, розмазує її своїми подертими чобітьми, обмотаними куском мішка, бо чоботи без підшов, бо всю шкіру з'їла війна.

Він човгає тихо чобітьми і лишає за собою довгі, сірі сліди.

Микола Горобець хоче йти скоро, бо холод намащує кожний розлізлий рубець в його гуньці й штанах і залазить під сами пахи, а з-під Миколаєва до Львова шмат дороги.

Він хотів би перелетіти її мигом, добуває всі сили, щоб скоріше перебрати ногами, але тих сил на макове зерно, давно вони були у нього, і рештки їх витрусила війна.

Тепер в руках і в ногах залишилася з неї лише дрібка ометиді, як на старому млинському камені з колишнього млива.

Тільки що слід...

І як не нагинається Микола вперед, чоботи, обмотані мішком, лишаються ззаду. Виглядає, наче головою пробиває холодний простір, а ноги з мусу плентаються останні.

— Чи пізнаю я його?— міркує Микола під свист осіннього вітру.

Хто його знає? Четвертий рік, як пішов з дому.

П'ять кульок, писав, вкусило його за той час, бував десь в шпиталях, пройшов через війну як через вогонь, а тепер переказує, що у Львові, що б'ється за Україну. Миколі робиться холодно, він дужче обтулює витерту гуньку і насуває глибше на вуха поїджену молями кучму.

На сиваві вуса, що торчать на жовтуватому обличчі, заплутуються білі клаптки снігу.

— І доки він ще буде битися?.. Мабуть, поки я не здохну і стара і тих двох хлопчат, що дома... А він все буде битись, і помочі з нього не буде.

Тепер б'ється за Україну...

Микола скривився їдко й сплюнув, але слини не було, бо засохла в голодному роті.

Він ще більше нагинається вперед, всім тілом налягає на крученого грабового костура з лисою, вигладженою кривулькою, що тягне Миколу вперед до великого Львова, де його найстарший син Івась б'ється за Україну.

І ноги тихо вичовгують довгі сліди на забіленій снігом осінній груді...

— Мабуть, що не знайду його,— турбується Микола у Львові. Ходить від куреня до куреня, розпитується кожного зустрічного стрільця.

На вулицях гримлять гармати, тріскотять кулемети, але це не лякає Миколу. За чотири роки він привик до цієї музики, і на форшпані¹ і тоді, коли мадяри відбивали його село, й коли гарматні кулі гуділи над головою, як він ховався з жінкою і дітьми за розбитою хатою у глибокій ямі.

— Чи знайду його, чи побачу ще?.. Бо хто його знає,— торочить безупинно якась холодна, вперта думка, що наче той морозний вітер, що мете вулицями, добирається до всіх розлізних рубців, а звідти мандрує по натягнутій на костях, ніби на горбах, шкірі й залазить аж під пахи і морозить усього.

А вулицею скажено летять автомобілі. На них купки обдертих знесилених стрільців, таких самих як Микола.

Микола кожний раз, побачивши їх, киває журно головою, від тої важкої, гризливої думки, що війна добре усіх

¹ На підводах.

виссала, облупила, як дерево з кори. І люди і не люди і живі і не живі... А десь гримлять гармати, десь бринять вибиті вікна, що з плачем розбивають блискучі очі об тротуар.

Окремі люди біжать швидко вулицею, вони вічно оглядаються поза себе і ховаються в брамах та за вуглами кам'яниць.

Один Микола пливе повільно в своїх обмотаних чоботях, наче в двох човнах.

Він добирається до Народного дому, бо йому сказали, що там, напевно, його Івась.

Та чи побачу, чи даром пішов кілький світ?— не дає спокою думка під насуненою на очі кучмою, погризеною молями.

І він побачив... Якось так несподівано.

Зайшов в широку браму, не знав куди і на нього згори із сходів налітає стрілець з рушницею в руці.

У старого погаслі очі блиснули раптом слабкими вогниками, загорілися на хвилину.

Це він, Івась, це він...

— Івасю!..

Стрілець стає, наче він про щось дуже гаряче думав, і хтось раптом погасив водою весь пил його молодих думок. Він неспокійним торопливим поглядом побіг по збідженому, зарослому щитиною обличчю старого селянина.

— Ти не пізнаєш мене, Івасю?

Стрілець червоніє, наче хтось вогонь роздув на його обгорілому війною обличчю.

Піднімає руку, наморщує брови, наганяє ними всю силу в очі.

— Невже це тато?

— Тату!..

— Ти не пізнав мене...— говорить м'яко старий і простягає до нього суку, як облуплене дерево, за grubілу руку.

Івась ловить тверду батькову руку, тисне міцно, тримає цупко-цупко, ніби боїться, щоб хто не вирвав її від нього, а потім гарячими вустами цілує її кістки, що випнулися з-під наморщеної шкіри.

— А ти мене не пізнав, а я тебе зразу,— говорить тихо, м'яко старий.

— А ви, тату, звідки?

— Прийшов, сину, хотів побачити. Боявся, що може або я тебе більше не побачу, або ти мене. Хто його знає... Такі часи...— Дуже ви, тату, постарілися, знуженіли.

— Або, думаєш, лише я? І мама і всі люди в селі, і ти і всі ті стрільці. Ох, ця війна вміє доїти.

— Як поживаєте? що там дома?— бідуюте, бачу.

— Бідуюмо, Івасю, ще як бідуюмо. Хату гарматами розбили, пів села знищили.

— А де ж ви тепер?

— Та склав якийсь хлівець з останків, обмастили ми глиною, обтулли мервою, гноєм і живемо. Вся надія, Івасю, на тебе, що прийдеш, допоможеш, бо ми від тих гараздів і постарілися і силу втратили, нічого самі не вдіємо. От так лише капаримо цей вік. На тебе вся надія. А ти знайшов собі нову війну, залюбився в ній і тобі ані не в голові.

Івася неприємно вразили батькові слова, болючим докором сіли в серці.

— Тату, та хіба ви не розумієте, що ми тепер б'ємося за Україну, за нашу Україну?

— Тату, доволі ми бідували, наймитували панам, тепер буде воля, тепер виженемо панів, тепер вся земля буде наша, тату!

Він говорить палко, жваво, хоче своїми юнацькими словами загріти старі батькові кості.

А батько скривився, наче щось схватило його міцно за глотку і не дає дихнути.

Івась думав, що це його слова так розворушили старого, йому теплом тулиться до серця це переконання, він бере в руку рукав його витертої гуньки, тягне ближче до себе й говорить:

— Повоюємо ще місяць-два, а тоді панам кінець, всі панські поля і добра наші.

— Та хто вам їх дасть?— спитав недовірливо старий і мацає вперто синове розпалене обличчя холодним поглядом.

— Та хто вам дасть?— повторює ще раз і губи в нього дрижать, невідомо, чи від холоду, чи від голоду, чи може ще від чогось другого.

Івась не розуміє батька, він не сподівався такого запитання.

Він хоче сказати, крикнути батькові, щоб він добре почув, щоб він прозрів, щоб його тухлі очі загоріли надією, запалали вірою в цю справу, що він за неї б'ється, кров проливає, він хоче крикнути: Україна дасть, тату, Україна, всі отамани, всі сотники так нам кажуть, всі говорять, а ви не вірите?

Але батько не дає йому виговорити цих слів, а властиво не батько, лише ті батькові потухлі два сліпачки, що заплили мутними сльозами.

— Тату, вам що, чого ви?

— Україна кажеш, сину, Україна.

Ці слова впали так глухо, наче він їх, як якійсь зайві випадки, кинув в порох під ноги.

— Ти мені кажеш, сину, Україна, а я тобі скажу небагато, я тобі Івасю, кілька слів лише скажу.

Він говорить тихо, м'яко, ніби вмисне добирає таких слів і голосу, щоб не вразити сина.

— Ти мені кажеш Україна, кажеш, що поля всі наші...

А у нас сидить пан з цілим двором, з усіма п'явками. Гнав економ людей брати на лані картоплю за четвертий мішок, а ми хотіли з половини, аби вибрати й звести.

А він нам сказав: — Нехай вся картопля пропаде, але ви, хлопці, будете взимі здихати з голоду.

І він правду сказав. Вся картопля в землі замерзла а ми здихаємо з голоду, бо на наших загонах, де окопи і колючий дріт, хіба один осет може рости. Бо ми нашим руками тих ям не можемо засипати.

— А вам треба було піти на панське і накопати скільки треба, тепер...

Але батько не дає знову йому докінчити.

— Ми, Івасю, теж такі мудрі були, і я і сусіда Петро і ще кількох. Знаєш, біда примусила. Зібрались ми з мішками з лопатами, пішли і копаємо підмерзлу вже землю, вибираємо задубілу картоплю. І знаєш що? — Над'їжджає економ і каже: Ану, хлопці злодюги, марш з панського добра.

Колись були б послухали, але тепер, кажуть, настала Україна, і вже не панське право, лише хлопське.

Тому ми копаємо далше і не дивимося на того дворового собаку. А він підходить до Петра, копнув мішок з картоплею, розсипав, а Петра штовхає в груди.

А я підняв лопату, хотів рубнути по голові, думаю все одно.

І він втік.

А за півгодини вертає з трьома жандармами.

— З жандармами, якими? — питає здивовано Івась.

— Та з нашими, українськими. Отой рижий мазур Франек, що ще в чотирнадцятому році сновигав в селі, тепер він служить Україні, бо, каже, йому все одно від кого пенсію брати, і ще два наші.

— А де ж їх економ узяв?

— Де, з двора...

— З двора? — дивується Івась.

З двора. Вони там зробили собі квартиру і пильнують

панського двора, аби хлопи не розбирали, кажуть такий приказ з повіту.

Приходять всі чотири і до нас: марш. А ми не чуємо, копаємо даліше.

— Ви поглухли, хлопці? — кричить Франек.

— Ми не поглухли, — відповідаю, — але як має людська праця тут на полі замерзати, то пана шляк не трафить¹, як ми викопаємо, — відповідаю.

А Франек до мене і хап лопату з рук. А я йому кажу: — Не грабуйте людей і віддайте лопату.

А економ верещить на мене: — Цей розбійник хотів мене лопатою вбити.

А Франек до мене: — Де ти, хлопе, такий мудрий взявся, ти бунт робиш? Стули губу, а то я тобі її розквашу. Марш мені зараз звідціль!

А я собі байдуже, зігнувся і визбираю викопану картоплю. А він рушницю з плечей і мене прикладом та в бік, та в плечі, і кричить: — Ти, хлопе, будеш параграф знати. Марш звідціль, а то застрелю як собаку!

А ті два, що з ним регочуться.

Я взяв мішок і без лопати ледве доліз додому.

Останні слова говорить тихо, уривано, і Івась чує, як цекучий жаль булькотить в натягнутій, сухій, батьковій горлянці.

А старий розіпняв гуньку, розсовує сорочку і показує голій бік.

Івась бачить широку в долоню синю пляму, з жовтими краями, розтягнену на батькових ребрах.

Івася щось міцно схватило за горло, він пасилу ковтає слину, а в очах палить щось вогнем.

— Це що, вони? — кричить Івась і полотніє.

— Бачиш, — стогне старий.

— Це така воля хлопам...

А Івась стоїть задеревілий. Він не знає, чи це сон, чи дійсність, а перед очима чорніє сукном батьків бік. Те все, чим палало досі його серце, все те що гнало на дикі бої, десь шезло раптом, і він чує в серці одну велику пустку.

А перед ним похилений старий батько, з костуром в руках, з сухим, жовтим обличчям, зарослим сивою стернею.

В ту хвилину із сходів збігає молодий стрілець.

Побачив Івася і кидает здивованим поглядом.

— Горобець, ти тут?

¹ Не дістане розриву серця.

Там за тобою пан отаман питає, біжи скоріше.

А Івась стоїть задеревілий.

— Горобець, ти оглух! Марш мерщій!

Івасеві рантом вся кров вдаряє в обличчя, він спалахує буйним вогнем.

Закусює зуби, здіймає з плечей рушницю.

Що з тобою? — питає стрілець — Таж там пан отаман...

— Ідїть ви всі до чорта... кричить Івась і зо всієї сили кидає рушницю.

А батько стоїть маленький, згорблений, похилений на грабовому цїпку з витертою, лисою кривулькою.

Дивиться на сина потухлими скляними очима, а в очах повно сліз.

80.

В кімнаті Товарницького родинні збори. Липницький сидить у глибокому фотелі з опущеною головою. Його обличчя приблідле, а руки складені на животі, сплелися пальцями. Він дивиться на кінці своїх черевик.

Коло стола згорблений піп Покірний, він ще дужче трясє головою. Коло нього заплакана Липницька, з червоними очима й широким, наче підпухлим, червоним носом.

Професор Лопата тихо проходиться по м'якому килимі.

Оля стоїть коло мами, витирає платком очі і безупинно схлищує. Потім тихенько на пальцях підходить до дверей до спальні і відхилиє обережно. Вона делкий час дивиться через щілку між дверями до другої кімнати, а потім обережно знову зачиняє двері, і йде до стола й говорить шептом:

— Здається, що спить.

Вона знову схлищує й притискає носову хустину до очей.

По хвилі:

— Цілими ночами не спить, зривається, втікає, наче за ним хтось женеться.

— А що ж лікарі? — питає плаксиво піп Покірний.

— Був вчора один, сьогодні другий. Що вони? Кажуть, що ця подія надто сильно потрясла його нерви, що треба в лікарню.

Вона знову притискає хустину до віч, здержує плач.

Професор Лопата затримується коло стола й хитає важко головою:

— Скільки злости, скільки відлоти. Взяти і так зломити людину. Він робить розпачливий рух рукою.

— Куди його тепер в такі часи віддати? Куди, до якої лікарні? бідкається крізь плач Липницька.

— Я був з Макухом, вимагав пояснень, — продовжує професор Лопата, — а він зі мною говорить не хотів. Каже: — «Ідіть до головної команди, попросіть, вам покажуть чорне на білому».

— Ну й падлюка він — шамкає сухими губами під Покірний. — Його не мине кара божа, не мине!

— Тепер такий тривожний час, а він свої особисті запліснілі справи витягає, — стогне Липницький.

Входить до кімнати лікар, він мовчки розкланюється на всі боки. Товарницька підходить до нього, подає йому руку.

— Я заглядала до нього, він спить.

— Це добре, треба, щоб було взагалі тихо. — Він кидає поглядом по присутніх, наче хоче сказати: — чого вас так багато зішлося?

— Можна ще спробувати, коли пробудиться, спокійно і лагідно вговорити йому, що все гаразд, що того листа відкликано, що його публічно перепрошують. Але це повинна сказати йому якась авторитетна особа, до якої він має повне довір'я. Може це вплине спокійливо на нього. Але до лікарні його треба обов'язково віддати, бо для нього потрібне систематичне піклування.

— Може ви, вуйцю, — Товарницька до Покірного, — попробуєте з ним говорити так, як це радить пан доктор?

— Може краще, щоб батько, хоча я не відмовляюся.

Він повертає голову до Липницького й бачить, як той стиснувши голову долонями, підпер її ліктями на колінах.

— Батьку! — Товарницька шептом.

Він мугиче щось невиразно, наче б його хто душив, і не піднімає голови.

У тій хвилі широко одкриваються двері від спальні.

Усі погляди раптом повертаються до дверей.

На порозі випрямований, з високо піднесеною головою стоїть блідий Товарницький в білизні. У нього на плечах, наче фелон у попа, закинута шовкова голуба ковдра. Її долішній кінець загнувся на землі.

У правій руці він тримає палку насадивши на неї блискучу металеву коробку, а на голові, темносиній, емальований нічний горщик вухом наперед.

Його очі кидають божевільним вогнем.

Присутні мовчки один за одним встають з місць, а Липницький тремтячими ногами робить декілька кроків. Товарницька заломлює розпачливо руки і здержуючи з усієї сили плеч, що булькоче їй вгорлі, стогне молитовно:

— Володчику, що це ти, спам'ятайся.

Иде до нього.

Він грізно піднімає в гору імітоване берло.

Товарницька стає, деревіє.

А він кидає згори гордим поглядом на присутніх і заявляє грімко:

— Мир вам, бояри і смерди, це я, ваш король Данило!

В цій моїй короні і в цьому берлі міць галицької держави.

Він опускає берло вниз і стоїть наче статуя.

Присутні німі...

Потім Товарницька, стискаючи міцно губи, щоби не схлипнути, підходить до нього, бере за плечі й повертає його до спальні.

Блашанка спадає з палки і, побренькуючи, котиться по подлозі.

Лікар помагає завести Товарницького до спальні. Липницька зачиняє тихо за ними двері і притискає міцно носового платка до очей.

Липницький зірвався з крісла і ходить нервово по кімнаті. До нього підходить Лопата. На його обличчю сидить щось тверде, важить якусь важливу думку.

Він ловить Липницького лівою рукою за лікоть і затримує коло себе.

— Тепер не пора опускати голову—говорить з притиском.—На нас наступають, ми загрожені, вся наша робота, наші ідеали, нас хочуть вибити з наших чесно завойованих позицій. З темних нор вилазить всяка голота, з усіх боків, і брудними руками хочуть скрутити нам шию. Нам треба підняти клич тривоги, треба мобілізувати всі сили.

Очі Липницького спалахкують гнівом.

— Ти сказав правду.. Правда, я зігнувся на хвилину... Бачиш, таке горе, зломли таку людину, звели на ніщо... Ні, ми ще поборемося. Я вдарю на тривогу, змобілізую усіх справжніх патріотів, яким дорога національна честь, змобілізую в ім'я правди, в ім'я святого бога на боротьбу з усією голотою, з ворогами народа.

— Нехай вам бог милосердний помагає—говорить молитовно під Покірний і робить рукою знак благословення.

А за вікнами гаркнула сердита гармата, аж всі вікна задзвеніли.

A 711820 - 2
pr